

ŞAMİL SÜLEYMANLI

**NƏŞRİYYAT İŞİ VƏ
AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI DÜNYA
NƏŞRİNDƏ**

(“Avesta”dan Hüseyn Cavidədək)

Dərs vəsaiti

Bakı – 2007

Elmi redaktor: **Xeyrulla ƏLİYEV,**
filologiya elmləri namizədi

Redaktor: **Rəhilə CƏMİLQIZI**

Rəyçilər: **Nailə MURADƏLİYEVA,**
filologiya elmləri doktoru

Mail DƏMİRLİ,
professor

Asəf RÜSTƏMLİ,
dosent

S 96 Dərs vəsaitinə Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
"Sənətsünaslıq" fakültəsi və "Ədəbiyyat və Azərbaycan
dili" kafedrası da rəy vermişdir.

Dərs vəsaiti Azərbaycan Dövlət Mə-
dəniyyət və İncəsənət Universitetinin,
digər təhsil müəssisələrinin müəllim və
tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universitetinin Elmi Şurasının 01.12.2006-cı il
tarixli iclasının qərarı ilə "Ədəbiyyat və Azər-
baycan dili" kafedrasının müəllimi Şamil İsa oğlu
Süleymanlının hazırladığı "Nəşriyyat işi və Azər-
baycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən
Hüseyn Cavidədək)" adlı dərs vəsaiti çapa
verilir.

Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təh-
sil Nazirliyi Elmi-metodiki Şurası "Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı" bölməsinin 21 dekabr 2006-cı il
tarixli iclasının qərarı və Azərbaycan Respubli-
kası Təhsil Nazirliyinin 26 dekabr 2006-cı il tarixli
941 sayılı əmri ilə çap edilir.

BİLDİRİŞ!

Müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən kitabın hüquqları qorunur.

Müəllifin xüsusi razılığı olmadan kitabı, onun hissələrini çap etmək, surətini çıxarmaq, yaymaq qəti qadağandır.

Uygun.

ƏSƏR BARƏDƏ MÜƏLLİF SÖZÜ...

"Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində" əsəri ən qədim zamandan – "Avesta"-dan XX əsrin birinci yarısına – Hüseyn Cavidədək bir dövrü əhatə edir. Burada 71 şairin, yazıçının, ədibin həyat və yaradıcılığından, əsərlərinin yazılma tarixindən, ayrı-ayrı ölkələrdə çapından, eyni zamanda beş dastan-eposdan, nəşriyyat-redaktə işindən, "Əkinçi" qəzetinin, "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətindən ətraflı məlumat verilir.

On altı fəsildən ibarət bu əsərin

birinci fəslində:

- nadir əlyazmaların, qədim kitabların yazılma tarixindən, yayılma qaydalarından;
- Qobustan qaya təsvirlərindən;
- "Avesta" eposundan;
- "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından;
- "Quran"-ın tərcüməsindən, yayılmasından;
- Kitabın çap tarixindən və qaydalarından;

ikinci fəslində:

– bəşəri təmayüllü Azərbaycan ədəbiyyatından, onun nümayəndələri:

- Qətran Təbrizi;
- Xətib Təbrizi;
- Fələki Şirvani;
- Mücirəddin Beyləqani;
- Məhsəti Gəncəvi;
- Əbül-üla Gəncəvi;
- Qivami Mütərrizi Gəncəvi;
- Əfzələddin Xaqani Şirvani yaradıcılığından, əsərlərinin ayrı-ayrı ölkələrdə nəşrindən;

üçüncü fəslində:

– dünya ədəbiyyatına işıq, nur saçan poeziyadan – Nizami Gəncəvi yaradıcılığından, əsərlərinin Şərqdə, Avropada, Rusiyada, digər ölkələrdə çapından;

dördüncü fəslində:

– XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış ədəbiyyatdan;

- "Dastani-Əhməd Hərami" poemasından;
- Zülfüqar Şirvanidən;
- Marağalı Əvhədidən;
- Fəzlullah Nəimindən;
- Mahmud Şəbüstəridən;
- İzzəddin Həsənoğludan;

- Arif Ərdəbilidən;
- Əssar Təbrizidən;
- Şah Qasım Ənvardan;
- Qazi Bürhanəddindən;
- İmadəddin Nəsimidən, əsərlərinin nəşrindən, yayılmasından;

beşinci fəslində:

- Şah İsmayıl Xətəinin şah poeziyasından;
- Məhəmməd Füzulinin məhəbbət lirikasından;
- Həbibinin;
- Kişvərinin əsərlərinin çapından;

altıncı fəslində:

- "Koroğlu" dastanından;
- Məhəmməd Əmaninin;
- Fədai Təbrizinin;
- Məsihi Rükəddinin;
- Saib Təbrizinin;
- Qövsə Təbrizinin;
- Məhcur Şirvaninin yaradıcılığından, əsərlərinin nəşrindən;

yeddiinci fəslində:

- insanlığı saflığa, ülvə məhəbbətə səsləyən:
- Molla Vəli Vidadi;
- Molla Pənah Vəqif poeziyasından;

– "Şəhriyar" dastanından;

səkkizinci fəslində:

- alim ədiblərin;
- Mirzə Cəfər Topçubaşovun;
- Mirzə Kazım bəyin;
- Abbasqulu ağa Bakıxanovun bəşəri maraq doğuran istedadlarından, əsərlərinin nəşrindən, yayılmasından;

dəqquzuncu fəslində:

- aşiq ədəbiyyatından;
- Aşiq Abbas Tufarqanlı;
- Sarı Aşiq;
- "Ağabacı" təxəllüsü ilə məşhur olan Ağabəyim ağa;
- Aşiq Pəri;
- Aşiq Ələsgər yaradıcılığından;

onuncu fəslində:

- Qasım bəy Zakirin;
- İsmayıl bəy Qutqaşının;
- Mirzə Şəfi Vazehin;
- Əbülqasım Nəbatinin;
- Xurşidbanu Nəvənin;
- Seyid Əzim Şirvaninin Avropadan, Şərq ölkələrindən sorağı gələn əsərlərindən;

on birinci fəslində:

- Yaxın Şərqdə dramaturgiyanın, yeni nəsrin banisi M.F.Axundovun əsərlərinin çap olunmasından, yayılmasından;

on ikinci fəslində:

- redaktə-nəşriyyat işinin vəziyyətindən;
- Həsən bəy Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzetindən;
- milli mətbuatımızın yaranmasından,
- Ünsizadə qardaşlarının fəaliyyətindən;

on üçüncü fəslində:

- teatr səhnəsinə mədəniyyət, ədəbiyyata ziyalılıq əhvalı gətirən ədiblər:
- Nəcəf bəy Vəzirov;
- Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev;
- Süleyman Sani Axundov;
- Üzeyir bəy Hacıbəyov;
- Nəriman Nərimanov;
- Mirzəli Möcüz;
- Əli Nəzmi yaradıcılığından, insanları məftun edən əsərlərindən;

on dördüncü fəslində:

- mətbuatın, nəşriyyat işinin, ədəbi tənqidin vəziyyətindən;
- Məhəmməd ağa Şahtaxtılı;
- Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığından;

- "Molla Nəsrəddin" jurnalından;
- Firudin bəy Köçərlinin fəaliyyətindən;

on beşinci fəslində:

– ədəbiyyata mübarizlik əhvalı, tarixi mövzular gətirən ədiblər:

- Mirzə Ələkbər Sabir;
- Məmməd Səid Ordubadi;
- Abbas Səhhət;
- Məhəmməd Hadi;
- Abdulla Şaiq;
- Yusif Vəzir Cəmənzəminli;
- Abdulla bəy Divanbəyoğlu;
- Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar yaradıcılığından, əsərlərinin nəşridən;

on altıncı fəslində:

– gözəl poeziya nümunələri yaratdıqlarına görə qazamata atılmış şairlərin:

- Mikayıl Müşfiqin;
- Əhməd Cavadın;
- Hüseyn Cavidin yaradıcılığından, əsərlərinin nəşridən, qazamata atılıb məhv edilmələrindən bəhs olunur.

Əsər "Son söz əvəzinə müəllif özü haqqında", "Mütəxəssis rəyləri" və "İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı" ilə sona çatır.

"Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşridə ("Avesta"dən Hüseyn Cavidə) əsərində maraqlı doğuran məqamlar istənilən qədərdir.

BİRİNCİ FƏSİL

Nadir əlyazmaların, qədim kitabların yazılma və yayılma qaydaları

Azərbaycan ədəbiyyatı incilərinin, nadir əlyazmaların, qədim kitabların çoxaldılması, çap edilməsi, yayılması xalqımızın mənəvi saflığına, tərəqqisinə, inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Belə nadir əlyazmalar, qədim kitablar, digər ədəbiyyat insan təfəkkürünün ən dəyərli, ən qiymətli məhsuludur. Dərin mənə kəsb edən poetik söz, dəyərli fikir hər bir kəsi ucaldır, onu ülvə məhəbbətə, qəhrəmanlığa, saflığa səsləyir. Dahi, ulu şəxslərin, söz ustalarının yüz illər, min illər ərzində yazıb-yaratdıqları bədii, elmi və digər əsərlər bəşəriyyətin mənəvi sərvətinə çevrilməklə insanlara xidmət etməkdədir. Əfsuslar olsun ki, fitri istedadla, kamil düşüncəyə malik şəxslərin qədim zamanlarda bircə nüsxədən ibarət dəyərli, qiymətli əlyazmaları kimlərsə biganəliyi, diqqətsizliyi ucbatından məhv edilmiş, yandırılmış, yaxud da yararsız hala salınmışdır.

Təhlillər, araşdırmalar göstərir ki, bir qism insanlar fikirlərini, düşüncələrini qayalara, daşlara, divarlara həkk edərək dəyərli, qiymətli kitabələr yaratmış, bununla da bəşəriyyətə xidmət etmişlər.

Qobustan qaya təsvirləri

belə kitabələrdəndir. Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ ərazilərindəki çoxsaylı qayalara həkk edilmiş təsvirlər e.ə. 8-ci minillikdən başlayaraq, ta eramızın XIX əsrinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu qaya təsvirləri dünyada ən zəngin tarixi abidələrdən sayılır. 1947-ci ildən başlayaraq aşkar və tədqiq olunan möhtəşəm, insan zəkasının, istedadının olduqca qiymətli məhsulu hesab edilən bu abidə hərtərəfli öyrənilmiş və məlum olmuşdur ki, təxminən 750 qaya üzərində 4000-ə qədər qadın, kişi, eyni zamanda heyvan – maral, ceyran, keçi, vəhşi öküz, şir rəsmləri, ov, döyüş səhnələri, kollektiv əmək prosesi, taxıl biçini, əlləri yuxarı qaldırmaqla ibadət etmək, qız qaçıрмаq, fərdi və yallıaoxşar rəqs səhnələri təsvir olunmuşdur. Çiyinlərindən kaman asılmış qadın təsvirləri uzaq keçmişdə qadınların kişilərlə birlikdə ova çıxdığını sübut edir. Güman edilir ki, Cingirdağın ətəyindəki Qavaldaş bir növ ibtidai musiqi aləti olmuşdur. Böyükdaş dağının ətəyindəki qaya üzərində latın dilində yazılmış kitabədən məlum olur ki, Roma legionu Azərbaycanda olmuşdur. İslam dininin insan və heyvan təsviri yaratmağı qadağan etməsi nəticəsində qaya təsvirləri sxematik şəkil almışdır.

İbtidai icma quruluşundan başlayaraq cəmiyyətin müxtəlif dövrlərində baş vermiş tarixi hadisələri əks etdirən bu qaya-abidələr sözün əsl mənasında salnamədir, tariximizin bir salnaməsi...

Ulu şəxslərin, fikir, düşüncə, istedad sahiblərinin ən qədim dövrlərdə yaratdıqları kitabələr, kamil ədəbiyyat nümunələri diyarımızda bədii sözün, poetik fikrin yüksək səviyyədə, eyni zamanda çox qiymətli olduğunu bir daha göstərir.

"Avesta"

Ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatından bizə yadigar qalan, tariximizdən, adət-ənənələrimizdən soraq verən möhtəşəm, çox dəyərli bir abidədir. Bu tarixi eposda qədim azərbaycanlıların dini, əxlaqi, ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşləri epik və lirik şeirin rəngarəng nümunələri ilə bədii şəkildə əks etdirilmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə "Avesta" Zərdüştün fərdi yaradıcılığının məhsuludur. Əsər ilk dövrlərdə şifahi halda yayılmış, sonralar isə onu Zərdüştün katibi və kürəkəni Camasp ilkin olaraq yazıya köçürmüşdür. Digər tədqiqatçılar bildirirlər ki, "Avesta" ilk dəfə e.ə. VI-V əsrlərdə, sonuncu dəfə isə Sasanilər sülaləsi dövründə qaydaya, sahmana salınaraq yazıya alınmışdır. Bu şəkildə epos 21 hissədən ibarət olmuş, hər hissəyə də ayrıca ad verilmişdir. Bildirilir ki, "Avesta" yazıya alınandan sonra Urmiya gölü yaxınlığındakı Gəzək (Şiz) şəhərində saxlanılmış, bir surəti İstəxrə qorunmuş, digər nüsxələri isə ayrı-ayrı dövlətlərə göndərilmişdir.

Makedoniyalı İsgəndərin hücumu dövründə əsərin bir nüsxəsi yandırılır, bir nüsxəsi isə yunan dilinə tərcümə edilir. IX əsrdə yazılmış "Arda Virafname" adlı əsərdə göstərilir ki, "Avesta" 12 min inək gönü üzərində, qızıl hərfilərle

yazılmış və xəzinədə saxlanılmışdır. VI əsrin əlyazması olan "Mansarın məktubu"nda qeyd edilib: "Bil ki, İsgəndər bizim "Din" kitabımızdan 12 min inək gönü yandırdı".

Ərəb tarixçisi Əbu-Həsən Əli Məsudi "Mürric üz-zəhəb" əsərində deyir ki, Makedoniyalı İsgəndər İstəxri tutandan sonra "Avesta"-nın tibbi, fəlsəfi, astroloji hissələrini yunan dilinə tərcümə etdirib, özünü yandırdı.

Avestaşünasların böyük bir qismi Zərdüştün və zərdüştiliyin vətəni kimi qədim Azərbaycanı, Urmiya gölünün sahillərini qeyd edirlər.

Bir sıra xalqların müştərek abidəsi olan "Avesta" – türk, İran, Orta Asiya və Azərbaycan xalqlarının tarixini, məişət və mədəniyyətini, dini etiqadlarını, folklorunu, ənənələrini öyrənməkdə mühüm mənbədir.

"Avesta"-da türk sözlərinin olması uzun müddət "təsadüf" kimi qələmə verilirdi. Professor Nizami Cəfərov 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi "Klassiklərdən müasirlərə" əsərində çox düzgün olaraq yazır: "...farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatını əsasən iranşünaslar araşdırmışlar ki, bu da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixşünaslığına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi".

Son illərin araşdırmaları göstərdi ki, eposdakı tarixi, coğrafi ünvanlar Azərbaycanla – Xəzər dənizi, Abşeron, Sumqayıt, Dərbənd, Bakı, Astara, Savalan dağı, Urmiya gölü, Təbriz, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı ilə birbaşa bağlıdır.

Alimlərin, ilk növbədə Baloğlu Şərifzadənin bu sahədəki son tədqiqatları göstərir ki, "Avesta" İran-fars ədəbiyyatı nümunəsi deyil. "Avesta" heç bir şəriki olmadan Azərbaycan-türk ədəbiyyatının ən qədim nümunəsidir.

Q.Kəndlinin, E.Əlibəyzadənin, Ə.Fərzəlinin tədqiqatları, qənaətləri bu fikrin təsdiqinə xidmət edir.

"Avesta"-nın tədqiqatçılarından biri, iranlı Purdavud bu məsələ barədə yazır: "Bütün İran və ərəb müəllifləri Zərdüştü azərbaycanlı göstərmiş və xüsusən Urmiyanı onun doğum yeri bilmişlər".

Tədqiqatçılar Spitama oğlu Zaratuştranın – Zərdüştün təxminən e.ə. IX-VI əsrlər arasında yaşadığını və 77 il ömür sürdüyünü bildirirlər.

Ərəb işğalları dövründə və sonralar "Avesta"-nın xeyli hissəsi məhv olmuşdu.

Dünyanın ədəbiyyatşünas alimləri ta qədim zamanlardan başlayaraq "Avesta"-nın araşdırılmasına, tədqiq edilməsinə böyük maraq göstərmişlər.

Fransız alimi Anketil dü Perron "Avesta"-nın bizə gəlib çatmış hissələrini araşdırmış, öyrənmiş və ilk dəfə olaraq, 1771-ci ildə əsəri fransız dilində nəşr etdirmişdir.

Beləliklə, "Avesta" Avropada tanınmağa başlamışdır. Eposun əlyazmalarının ən qədimi XIII əsrə, ən yaxşısı isə XIV əsrə aiddir.

Görkəmli avestaşünas alim K.Geldner 1886-1895-ci illərdə yazdığı və Ştutqartda çap etdirdiyi əsərində bildirir ki, "Avesta" bütövlüklə əxlaq toplusudur. Bu toplu təxminən üç min il bundan əvvəl Azərbaycanın, Yaxın Şərqi həyatında baş verən böyük və vacib tarixi dəyişikliklərin, ictimai-siyasi hadisələrin əks-sədasıdır.

"Avesta"-nın araşdırılması ilə məşğul olan alimlərdən K.Geldner, F.Volfon, N.Livşits, B.Braginski, eyni zamanda Azərbaycan alimləri dəyərli əsərlər, monoqrafiyalar yazaraq müxtəlif dillərdə çap etdirmişlər.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, Orxon-Yenisey kitabələri türkdilli tayfaların bədii zövqünü, dini-mifoloji görüşlərini, türk şeirinə gözəlliklərini, mahiyyətini, ideya-mövzu qaynaqlarını öyrənmək üçün zəngin material verir.

Türkdilli xalqların poetik ənənələrini araşdırmaqda, təhlil etməkdə Mahmud Kaşğarının 1072--1074-cü illərdə yazdığı "Divani-lügəti-türk" və Balasaqunlu Yusifin 1069-cu ildə qələmə aldığı "Kutaqu bilik" – "Xoşbəxtlik elminin əsasları" əsərləri olduqca səciyyəvidir.

Mahmud Kaşğarının "Divan"ı ərəblərin türk dilini öyrənməsi üçün yazılmışdır. Əsərdə minlərlə söz, ifadə şərh olunub, türkdilli xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatından saysız-hesabsız şeir nümunələri göstərilir.

Balasaqunlu Yusifin "Kutaqu bilik" əsəri isə türk xalqlarının ədəbiyyatında ilk poemadır.

Müəlliflərin istifadə etdikləri atalar sözləri, şərqilər, misra və beytlər xüsusi maraq doğurur. Əminliklə demək olar ki, V-XI əsrlərdə yaranan türkdilli abidələr, əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül tapmasına, inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

"Avesta" Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, dinini, folklorunu, ədəbiyyatını dərinlən öyrənməkdə mühüm mənbədir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"

Azərbaycan xalqının möhtəşəm və qədim sənət abidəsidir. "Oğuznamə"lərin ən dəyərlisi sayılan bu epos Oğuz tayfalarının bədii zövqünü, adət-ənənələrini, mənəvi-psixoloji aləmini, həyat tərzini öyrənməkdə olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları, eyni zamanda xalqımızın tarixini, qəhrəmanlığını əks etdirən, möhtəşəm sənət abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da açıq-aydın görürük. Eposun bizə gəlib çatma iki əlyazması XIV-XV əsrlərdə yazılmışdır. Bu nüsxələr Vatikan və Drezden muzeylərində saxlanılır.

Professor Nizami Cəfərov 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi "Türk xalqları ədəbiyyatı" əsərində yazır: "Dədə Qorqud eposunun formalaşması beş əsrə qədər çəkdiyi kimi, yazıya alınması prosesi də təxminən beş əsr davam etmişdir".

"Kitabi-Dədə Qorqud"un şifahi yox, məhz əlyazma halında bizə gəlib çatması bir daha təsdiq edir ki, əsər-abidə, nağıl, dastan, boy deyil, məhz "kitab" adlandırılmışdır. "Kitab"ın hər hansı bir yazılı mənbədən alınması da onun yazılı yolla yayıldığını, çoxaldığını, kitabdan-kitaba köçürüldüyünü göstərir. Əsərin bizə gəlib çatma nümunələrinin əsasən, XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq yazıya alınması məlumdur. Eposun tədqiqatçıları göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı hadisələr IX-XII əsrlərdə baş vermiş tarixi hadisələrlə səsleşir və bu dastan elə həmin dövrlərdə yazılmışdır. XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış Aybək əd-Davadarı "Oğuznamə"nin türk

xalqları arasında məşhur olduğunu göstərmişdir. Bəzi mütəxəssislər Dədə Qorqudu tarixi şəxs, müdrik insan hesab edərək onun Məhəmməd peyğəmbər əleyhüs-salamın zamanında yaşadığını, Bayat soyundan olduğunu göstərirlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un indi istifadə olunan nüsxəsi bir müqəddimə və on iki boydan ibarətdir və bu boyların da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Əsər bədii cəhətdən kamil sənət abidəsi olmaqla həm nəsr, həm də nəzmlə yazılmışdır. Boylarda şifahi və yazılı ədəbiyyat ənənələri vahid təşkil edir.

XVII əsr alman səyyahı Adam Oleari 1637-ci ildə, Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbrini gördüyünü yazır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşri və tədqiqi əsasən XIX əsrdən başlanmışdır. Bu abidə haqqında ilk dəfə 1770-ci illərdə məlumat verən məşhur alman ərəbşünası Yakob Reyske, onu aşkara çıxaran isə alman alimi Fon Dits olmuş və o, 1815-ci ildə "Təpəgöz" boyunu alman dilinə tərcümə etmiş, haqqında maraqlı fikirlər yazaraq çap etdirmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq epos dünya türkoloqlarının diqqət mərkəzində dayanmaqdadır. Türk, Azərbaycan, rus, italyan, Amerika, ingilis, alman alimlərinin yeni-yeni tədqiqat əsərləri meydana gəldi. Böyük rus alimi V.Bartold 1894-cü ildən başlayaraq abidəni rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Alimin bu tərcüməsi 1950-ci ildə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edilmiş, 1962-ci ildə Moskvada çapdan buraxılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud", demək olar ki, bütün dünya

türkologiyasında tədqiq olunmuş və müxtəlif dillərə tərcümə edilərək Moskvada, Berlində, Helsinkidə, Londonda, Sürixdə, Texasda, Tehrandə, Təbrizdə, Aşqabadda, Ankarada, İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Türk alimi Kilisli Müəllim Rüşad Əsəri 1916-cı ildə ərəb əlifbası ilə, Orxan Şaiq Kökyay isə Drezdendə saxlanılan nüsxəni yeni əlifba ilə çap etdirmişlər.

Məhərrəm Ergün daha irəli gedərək 1958-ci ildə Drezden və Vatikandakı nüsxələri bütövlükdə üzə çıxarmış, geniş ön söz və şərhlər yazmış, nəşr etdirmişdir.

Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud"un tam mətnini ilk dəfə olaraq Həmid Araslı 1939-cu ildə hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. O, 1962 və 1977-ci illərdə eposu ətraflı giriş sözü və şərhlərlə yenidən çapdan buraxdırmışdır.

İtaliya şərqşünası professor Rossi bu abidəni 1952-ci ildə Vatikanda italyancaya çevirmiş və böyük müqəddimə ilə nəşr etdirmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" 1958-ci ildə Almaniyada, 1972-ci ildə Amerikada, 1974-cü ildə İngiltərədə, 1978-ci ildə İranda, Təbriz şəhərində çap edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 1997-ci il tarixli "Kitabi-dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi haqqında fərmanında qeyd edilir: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutduğunu, onun yubileyinin Azərbaycan xalqının, bütün türk dünyasının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm epik əsərinin 1300 illik yubileyi keçirilsin.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə BMT-nin YUNESKO təşkilatına müvafiq qaydada müraciət edilsin".

Məşhur rus şərqşünaslarından akademik V.Bartold, A.Kononov, V.Jirmunski, türk alimlərindən Kilisli Müəllim RUFət, Orxan Şaiq, Məhərrəm Ergün, Azərbaycan alimlərindən H.Araslı, Ə.Sultanlı, M.Təhmasib, M.Seyidov, X.Koroğlu, Ş.Cəməşidov və başqaları abidəyə aid əsərlər, elmi məqalələr, monoqrafiyalar yazmış, eposun bədii, elmi, poetik xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Əsər Azərbaycan dilinin tarixini, mahiyyətini, imkanlarını öyrənməkdə misilsiz mənbədir.

Müsəlmanların dini kitabı sayılan **"Quran"**ın əlyazma, çap tarixi olduqca maraqlıdır. Məhəmməd peyğəmbərin (571-634) dövründə nazil olan "Quran"ın mətni əsasən şifahi yayılırdı. İlk dəfə olaraq Xəlifə Osmanın (644-656) tapşırığı ilə "Quran"ın hissələri toplanılaraq kitab şəklinə salınmışdır.

İslam ilahiyatçıları "Quran"ın başqa dillərə tərcüməsini küfr adlandırırsalar da, sonralar onun digər dinlərə qarşı mübarizə etmək və islamı geniş yaymaq məqsədini əsas götürərək bu fikirdən çəkinirlər. Beləliklə, "Quran" XI-XII əsrlərdən başlayaraq islam dinini qəbul etmiş çoxsaylı xalqların, eyni zamanda bəzi millətlərin dillərinə tərcümə edilmişdir.

"Quran"a olan maraq bəşəriyyəti sanki lərzəyə salmışdır. Bu müqəddəs kitab 1141-ci ildə latın, 1513-cü ildə italyan, 1616-cı ildə alman, 1647-ci ildə fransız,

1648-ci ildə ingilis dillərinə tərcümə edilərək çap edilmişdir.

I Pyotrun təşəbbüsü ilə "Quran" 1716-cı ildə ilk dəfə olaraq P.Postnikov tərəfindən tərcümə və çap edilmişdir. Böyük rus şairi A.S.Puşkin "Qurana nəzirə" adlı gözəl şeir yazmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə İ.Kraçkovski tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq, 1963-cü ildə yenidən nəşr edilmiş "Quran" əvvəlki nəşrlərə nisbətən daha kamildir.

"Quran" Azərbaycan dilində 1904-cü ildə H.Z.Tağıyevin "Kaspi" mətbəəsində tərcüməçi Mirməhəmməd Kərim Mirəcəfərzadə tərəfindən üç cildə, 1908-ci ildə isə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində, tərcüməçi Molla Məhəmmədhəsən Mövlazadə tərəfindən iki cildə çap edilmişdir.

"Quran"ın təkmilləşdirilmiş tərcüməsini və çapını 1991-cı ildə akademik Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev həyata keçirmişlər.

Təhlillər, araşdırmalar göstərir ki, nadir əlyazmaların, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qədim kitabların, digər ədəbiyyatın meydana gəlməsi, işıq üzü görməsi yazının yaranıb formalaşması ilə əlaqədardır. Ta qədim zamanlarda, yəni e.ə. 4-3-cü minilliklərdə Misirdə yazı materialı kimi papirusdan istifadə etməklə bürümə kitablar yaradılmışdır. Qədim Romada istifadə edilmiş poliptiklər, yəni üzərinə yazı yazmaq üçün mum sürülmüş və bir-birinə bənd edilmiş, bərkidilmiş lövhələr müasir kitabın bir növ oxşarı, bənzəri olmuşdur.

İlk çap olunmuş kitab VIII əsrin birinci yarısında Kəreyada ksiloqrafiya, yəni ağac üzərində qravür üsulu ilə çap olunmuş mətn hesab edilir.

Rusiyada əlyazma kitabların ən qədim nüsxələri XI əsrə aid olar, 1056-1057-ci illərdə yazılmış "Ostromirovo incili" əsəridir.

Azərbaycan dilində bizə məlum olan ən qədim kitablar – Nəsiminin, Qazi Bührənəddinin XIV, "Kitabi-Dədə Qorqud"un XV, Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin XIV-XVI əsrlərə aid nüsxələridir.

Məşhur Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin "Təhriri-Oqlidis" əsəri ilk dəfə 1594-cü ildə Romada "Mediçi" mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxtəlif mənbələrdə bildirilir ki, kitabların çapına Şərq ölkələrində XI əsrdə, Qərbdə isə bir müddət sonra, XV əsrdə başlanılmışdır.

Avropada kitab çapının meydana gəlməsi XV əsrin 40-cı illərində İ.Qutenberqin adı ilə bağlıdır. Onun ixtira etdiyi çap maşını kitab istehsalı tarixində yeni dövr açmışdır. İlk rus kitabı "Apostol"u İ.Fyodorov və P.Mstislavets 1564-cü ildə Moskva mətbəəsində çap etdirmişlər. Çap işi I Pyotrun dövründə geniş vüsət almışdır. Onun birbaşa tapşırığı ilə 1722-ci ildə "Üzən türk mətbəəsi" adlı qayıq yaradılmışdır. Bu mətbəədə rus qoşunlarına müqavimət göstərməmək üçün azərbaycanlılara müraciətdən ibarət "Manifest" çap etdirilmişdir.

1780-ci ildə Peterburqda Azərbaycan dilində 204 səhifəlik "Qanuni cədid" adlı kitab çap edilmişdir. Sonrakı illərdə, yəni XVIII əsrin axırlarında A.Zenfelder litoqrafiya,

U.Çörç şriftliqan maşını ixtira etdilər. Çap işinin qaydaya salınması kitab nəşrində, istehsalında əsl inqilaba çevrildi.

Azərbaycan ədəbiyyatı ən qədim dövrlərdən başlayaraq dünya ölkələri mütəxəssislərinin diqqət mərkəzində olmuş, nadir əlyazmalar, qədim kitablar, digər ədəbiyyat dərinədən təhlil edilmiş, öyrənilmiş və bu ədəbiyyat bəşər mədəniyyətinə layiqli töhfələr vermişdir.

İKİNCİ FƏSİL

Bəşəri təməlli ədəbiyyat

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən iki dildə – ərəb və fars dillərində yaradılırdı. Ölkə ərazisinin şimalında Şirvanşahlar, cənubunda isə Eldəgizlər hökmlərini idarə edirdilər. Bu dövrdə Əcəmi Naxçıvanının nadir memarlıq abidələri, Qətran Təbrizinin, Xətib Təbrizinin, Fələki Şirvaninin, Mücirəddin Beyləqaninin, Məhsəti Gəncəvinin, Əbül-ülə Gəncəvinin, Qivami Mütərrizi Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin yaratdıqları dünyəvi poeziya elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

QƏTRAN TƏBRİZİ (1012-1088)

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində farsca yazan ilk azərbaycanlı şair və XI əsrdə yaranan saray poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. O, gənc yaşlarından Təbrizdən Gəncəyə gəlmiş, Şəddadilər sarayında xidmət edərək böyük hörmət sahibi olmuşdur.

Məhəbbət mövzuna, təbiət təsvirlərinə, müharibəyə, Təbrizdə baş vermiş zəlzələyə və digər hadisələrə aid çoxsaylı şeirləri, eyni zamanda hökmdarlara həsr etdiyi

qəsidələri Şərq poeziyasına yeniliklər gətirmişdir. Şairin ədəbi irsi lirik şeirlər toplusu olan divanıdır. Hələ sağlığında əsərləri əlyazma halında yayılaraq yüksək qiymətə layiq görülmüşdür. Qətran Təbrizi ilk dəfə fars dilinin "Ət-təfəsis" adlı izahlı lüğətini yazmışdır. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış bu əsər dilinə, məzmununa görə olduqca dəyərli, əhəmiyyətli və vacibdir.

Qətran Təbrizinin ayrı-ayrı şeirlərində həyat, ölüm, insan haqqında düşüncələri ilə rastlaşır, xəyali fikirlər görürük.

Əsasən saraylarda xoş güzəran keçirən şair bəzən qəlbinin dərinliklərində çağlayan ağrıları gizlədə bilmir, kədərə, qəmə qərq olur.

Yüksək istedadı, ecəzkar sənətkarlığı Qətranı hər yerdə tanıtmış, məşhurlaşdırmışdır. Özünün dediyi kimi, Xorasanda, İraqda günəş kimi parlayaraq, əziz və şöhrətli bir sənətkar kimi sevilmişdir.

Şairin "Qövsnamə" adlı dastan yazdığı güman edilir. Qətran Təbrizi haqqında ilk məlumata tacik şairi Nasir Xosrovun 1047-ci ildə yazdığı "Səfərnəmə" adlı əsərində rast gəlirik. Müəllif yazır: "Təbrizdə gözəl şeirlər deyən Qətran adlı bir şair gördüm. Mənə şeirlərini oxudu".

XII əsrin məşhur şairi Rəşidəddin Vəlvət "Şeyrin incəliklərinə dair sirlər bağı" əsərində qeyd edir ki, mən Qətranı əsas şair kimi tanıyıram, yerdə qalanlar, ümumiyyətlə, şairdirlər.

Məhəmməd Oufi özünün "Lübab ül-əlbab" əsərində yazır: "Bütün şairlər qətrədir, Qətran isə dənizdir. Başqa şairlər zərrədir, o isə günəşdir. Onun qəsidələri zərif tənislərdən ibarətdir".

Şairin yaradıcılığı haqqında Cənubi Azərbaycan alimi Kəsrəvi geniş məlumat vermiş, tədqiqatlar aparmış,

əsərlərini nəşr etdirmişdir. Digər alimlər M.Təbriyə və Səif Nəfisi şairin yaradıcılığını araşdıraraq maraqlı fikirlər söyləmişlər. Qətranın Təbriz şəhərində saxlanılan divanı Cənubi Azərbaycanda yaşamış Hacı Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən hicri tarixi ilə 1333-cü ildə Təbrizdə nəşr etdirilmişdir. Səkkiz nüsxədən ibarət olan bu əsər indiyə qədərki nəşrlərdən ən dəyərlisidir.

Azərbaycan, İran, türk, rus, Avropa alimləri şairin əsərlərinin tədqiqatını aparmış, monoqrafiyalar, məqalələr dərc etdirmişlər.

Qətran Təbrizinin divanı sətri tərcümə edilərək 1967-ci ildə Bakıda çap olunmuş, oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

XƏTİB TƏBRİZİ (1030-1109)

Azərbaycanda elmin, ədəbiyyatın və mədəniyyətin görkəmli xadimlərindən biri, şair, mütəfəkkirdir.

O, təhsilini Təbrizdə almış, sonra Suriya və Misirdə dil, ədəbiyyat tarixi, fəlsəfə və ilahiyyat elmlərini öyrənmiş, 40 il Şərqi ən böyük elm ocaqlarından biri olan Bağdaddakı "Nizamiyyə" universitetində dərs demiş, filologiya elmlərinin tədrisinə rəhbərlik etmişdir.

Xətib Təbrizi yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Bəzi mənbələrə görə divanı da olmuşdur. Bir neçə şeiri ərəb mənbələrində saxlanılır.

Xətib Təbrizi universal, ensiklopedik alim olmuş, bir çox elm sahəsinə dair tədqiqatları ilə şöhrət qazanmışdır.

Xətib Təbrizi zəngin elmi irsi ilə Yaxın və Orta Şərqdə

məşhurlaşmış, ərəb dilli ədəbiyyatın elmi poetikasını yaratmışdır. "On qəsidənin şərh", "Bənət Suad qəsidəsinin şərh", "İbn Düreydin", "Məqsurəsinin şərh" əsərləri yaradıcılığının ilkin dövrlərinə aiddir. Bir müddət sonra isə alim "Əbu Təmmam divanının şərh", "Səqtəzəndin şərh", "Həməsənin şərh", "Əl-Müfəddəliyənin şərh" kimi mühüm əsərlərini yaratmışdır.

Ədibin dilçiliyə dair əsərlərindən İbn Sukkeytin "Kitab islahül-məntiq" və "Kitabül-əlfaz" əsərlərinə yazdığı düzəliş, "Quranda hallanma", məşhur ərəb dilçisi İbn Cinninin "Nəhvə dair qısa xülasə" əsərinə yazdığı şərh, şeir nəzəriyyəsi sahəsində "Əruz və qafiyyə elmlərinə dair qısa xülasə" və digər əsərlərini göstərmək olar. Onun elmi əsərləri Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ədibin "Şeiri tənqid etmək, onu yazmaqdan çətinidir" fikri məşhur rus şərqşünası İ.Kraçkovski tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Xətibə görə, tənqidçi daha artıq məlumata, poetik zövqə malik olmalı, hər bir şairin fərdi üslubunu bilməli, onun yaşadığı tarixi dövrü dərk etməli, geniş mütaliə qabiliyyətinə, həssaslığa malik olmalıdır ki, ədəbi əsəri layiqincə qiymətləndirə bilsin.

Xətib Təbrizinin "Nəhvə giriş", "Quran"da hal şəkilçiləri" və digər əsərləri də vardır.

Xətib Təbrizi tədqiqatlarında ədəbiyyat və dil problemləri ilə yanaşı, etnoqrafiya, fəlsəfə, ilahiyyatın müxtəlif məsələlərini də araşdırmışdır.

Məşhur ərəb yazıçısı, jurnalisti, alimi Corci Zeydan Xətib Təbrizinin şeir divanı olduğunu yazmışdır.

Alimin həyat və yaradıcılığına xüsusi monoqrafiya həsr

edən Malik Mahmudov onun elmi, bədii fəaliyyətindən bəhs etmiş, əsərlərinin təhlilini vermişdir. Malik Mahmudov 1972-ci ildə Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı haqqında və 1982-ci ildə "Piyada... Təbrizdən Şama qədər" əsərlərini yazıb, nəşr etdirmişdir.

Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı artıq öz dövründən başlayaraq alimlərin diqqətini cəlb etmiş, müxtəlif ixtisas sahibləri ondan bəhs etməyi özlərinə borc bilmişlər. Mütəxəssislər Məhəmmədəli Tərbizət, M.S.Ordubadi, H.Araslı, Şərq, Avropa, rus alimləri onun fəaliyyəti barədə əsərlər yazıb çap etdirmişlər.

FƏLƏKİ ŞİRVANİ (? - 1146)

XII əsrdə yaşayıb-yaratmış, poeziyası, yüksək sənətkarlığı ilə sayılıb-seçilən istedadlı bir şair olmuşdur. Onun əsərləri, xüsusən qəsidələri tarixilik baxımından olduqca dəyərlidir.

Fələki Şirvani özünün müasiri olmuş Əbül-ülə Gəncəvidən şeir-sənət dərsi almış, Şirvanşahların mötəbər saray şairlərindən sayılmışdır. Onun ədəbi irsinin bir qismi dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Fələkinin yaradıcılığında qəsidə mühüm yer tutur. O, Şirvanşah Mənuçöhrə bir sıra qəsidələr yazmış və bu şeirlərdə hökmdarın ölkəni qəhrəmanlıqla qorumasını, ağır zamanlarda xalqın dərini çəkməsini və fəlakətlərə qarşı mərdliklə mübarizəsini tərifləmişdir.

Fələki yaradıcılığında məhəbbət lirikası çox güclüdür. Burada şair sevinc və kədərini ifadə etməyə daha geniş imkanlar tapır. O, bu anlarda oxucularla sanki dərldəşir, başına gələnləri onlara danışır.

Şairin avtobioqrafik səciyyəli "Həbsiyyə"si XII əsr Azərbaycan ictimai şeirinin ən gözəl nümunələrindəndir. Bu əsərdə şairin kədəri, dərdi, iztirabları səmimi şəkildə ifadə edilmişdir. Həbsdə yazılmış bu şeirlərdə dərin şikayət, narazılıq hiss olunur.

Şərqdə, Avropada, digər ölkələrdə Fələki irsi ilə hələ XVII əsrdən maraqlanmağa başlamışlar. Onun əsərləri vaxtilə ingilis dilinə sətri tərcümə olunmuş, iranlı alim Hadi Həsən şairin pərakəndə halında əlyazmalarını cəmləşdirərək 1929-cu ildə Londonda və Tehranda nəşr etdirmişdir. 1197 beytdən ibarət olan divanın nəşri Fələki Şirvani yaradıcılığının ən dəyərli, ən qiymətli məhsuludur.

Xaqani Şivani şairin ölümünə şeir həsr etmişdir.

Bəzi mənbələrdə Fələki Şirvaninin "Ehkamül-nücum" ("Astrologiyaya dair mühakimələr") adlı əsər yazdığı da göstərilir.

Fələki Şirvani yaradıcılığı daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

1940-cı ildə Bakıda çap olunmuş "Nizaminin müasirləri" kitabında Fələki Şirvaninin bir qisim şeirləri də vardır.

Şərqşünas alimlərdən Y.Bertels, A.Krımiski, R.Azadə və digərləri şairin həyat və yaradıcılığını ətraflı araşdırmış, əsərlər yazaraq çap etdirmişlər.

MÜCİRƏDDİN BEYLƏQANI
(XII əsr)

Görkəmli Azərbaycan şairidir. Onun XII əsrin birinci yarısında yaşadığı, Xaqaninin şagirdi, Eldəgizlərin saray şairi olduğu bildirilir. O, saray şairi kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Məhəmməd Cahan Pəhləvana, onun qardaşı Qızıl Arslana şeirlər həsr etmişdir.

Mücirəddin sarayda yaşamasına baxmayaraq, həmişə kədərli, qəmli bir həyat keçirmiş, "şam kimi qəlbinin alovlarında əriyən" sənətkar öz dərdlərini saydıqca kədərlənmiş, təbiəti tərənnüm edəndə belə, mənəvi iztirablarını unuda bilməmişdir.

Mücirəddinin əsərlərində aşiqanə duyğuların tərənnümü, gözəl və əlvan təbiət təsvirləri, eyni zamanda zamanəsindən şikayətlərlə rastlaşırıq.

Beyləqaninin qəzəllərdən, qəsidələrdən, rübailərdən ibarət divanı Britaniya muzeyində saxlanılır. Bu divanda 5000 beytdən ibarət şeirlər vardır.

Şairin yaradıcılığı daim diqqət mərkəzindədir. 1940-cı ildə nəşr olunmuş "Nizaminin müasirləri" adlı şeirlər kitabında, 1960-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" və A.Krımskinin 1981-ci ildə rus dilində Bakıda nəşr olunmuş "Nizami və onun müasirləri" adlı əsərlərdə Beyləqaninin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat və şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mücirəddin Beyləqaninin özünəməxsus şərəfli yeri vardır.

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİ
(1141-1209)

Hələ sağlığında qüdrətli rübai ustadı kimi tanınan, Azərbaycan poeziyası tarixində özünəməxsus bir yer tutan şairdir. Onun mükəmməl təhsil aldığı, Şərq ədəbiyyatını, musiqisini yaxşı bildiyi qeyd olunur. Məhsəti Gəncəvi poeziyası məhəbbət, gözəllik nişanəsidir. Şair əsərlərində böyük heyranlıqla insan gözəlliyindən, bu gözəlliyin təsirindən doğan hissləri əks etdirmişdir.

Məhsətinin Sultan Səncərin sarayında xidmət etdiyi, ona şeirlər, rübailər qoşduğu qeyd edilir.

Şairin əsərlərinin üstün cəhəti odur ki, onlarda dinin, mücərrəd aləmin təhlili deyil, insan məhəbbəti, onun duyğuları, hissləri əsas yer tutur. Məhsəti sevən qəlbin sevincini, kədərini rəngarəng boyalarla qələmə alır.

Şairin əsərləri içərisində ayrı-ayrı peşə sahibləri tərənnüm olunur. Onların ədəbiyyata gətirilməsi, əməklərinin qiymətləndirilməsi müsbət hal kimi qəbul olunur.

Əl-Əbhərinin, Bədrəddin Cəcəminin əsərlərində Məhsətinin 200-dən çox rübaisi olduğu qeyd edilmişdir. Alman şərqşünası Frits Meyerin 1963-cü ildə çap etdirdiyi kitabında Məhsətinin adına 257 rübai, 22 şeir olduğu qeyd olunub.

Məhsətinin şəxsiyyəti, ədəbi-bədii irsi uzun müddət ədəbiyyatşünasların diqqətində olmuş, şeirlərinin bir qismi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. İran şairi Lisani Şirazi onun yaradıcılığını müntəzəm olaraq araşdırmış, təhlil etmiş, yüksək qiymət vermişdir.

M.S.Ordubadı "Qılınc və qələm" romanında Məhsətinin gözəl obrazını yaratmışdır.

Şərqşünas alimlərdən Y.Bertels, A.Krımski, Frits Meyer, Lisani Şirazi, X.Həmidovlu, M.Təhməsi və başqaları əsərlərində Məhsətinin həyat və fəaliyyətindən, yaradıcılığından geniş məlumat və şeirlərindən nümunələr vermişlər. Şairin şeirləri 1957, 1975 və 1981-ci illərdə Bakıda çap olunmuşdur.

ƏBÜL-ÜLA GƏNCƏVİ (XII əsr)

Azərbaycan şairi olmaqla, Xaqəniyə və Nizamiyə qədərki şairlərin ustadı, ən nüfuzlusu sayılmışdır. Şair 44 yaşında göz açdığı, yaşayıb-yaratdığı Gəncəni tərk etmiş, dövlət olduğu Şirvanşahlar sarayına gəlmiş, burada məşhurlaşaraq böyük nüfuz qazanmış, ona "məlik üş-şüəra" adı verilmişdir. Xaqəniyə "Xaqəni" adı verən də Əbül-üla Gəncəvi olmuşdur.

Şair Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-fəlsəfi şeirin ilk nümunələrini yaratmışdır. Onun ədəbi irsindən "Andnamə" adlı qəsidəsi və bir neçə şeiri qalmışdır. Şairin özünü "Tay-tuşundan qabaqda gedən ustad" adlandırması zəmanəsinin şairləri tərəfindən xoşluqla qəbul olunmuşdur.

Təzkiyəçilər qeyd edirlər ki, Əbül-üla saray şairi olduğu zaman Xaqəni və Fələkiyə dərs demiş, onları saray şeiri-nin qanun-qaydaları ilə tanış etmişdir.

Əbül-ülanın bizə gəlib çatan şeirlərindən görünür ki, o, böyük istedadla malik bir sənətkar olmuşdur.

Əbül-üla dövrünün qabaqcıl ziyalılarından olmuş, gözəl poeziyası ilə mövqeyini bildirmiş, zəmanəsinin hökmdarlarına, ayanlarına şeirlər həsr etmişdir.

1940-cı ildə nəşr olunmuş "Nizaminin müasirləri" kitabında şairin də şeirləri vardır.

Ədəbiyyatşünas alimlərdən X.Yusifovun 1960-cı ildə "Nizami lirikası" və Y.Bertelsin 1962-ci ildə Moskvada nəşr etdirdiyi "Nizami və Füzuli" adlı əsərlərində şairin həyat və yaradıcılığında ətraflı məlumat və şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Əbül-üla Gəncəvi zəmanəsinin nüfuz sahibi olmuş şairi kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutur.

QIVAMI MÜTƏRRİZİ GƏNCƏVİ (XII əsr)

Azərbaycan şairidir. Təzkiyəçi Dövlətşah Səmərqəndi onun Nizami Gəncəvinin yaxın qohumu olduğunu qeyd edir. O, ədəbiyyat tarixinə Əbül-üla Gəncəvi məktəbinin istedadlı davamçısı kimi düşmüşdür. Ehtimala görə Qivaminin 7000 beytlik divanı olmuşdur. Lirik şeirləri zərifliyi, bədii dəyəri ilə seçilir. Əsərlərinin bir qisminə şair zəmanəsindən şikayət edir, öz narazılığını bildirir. Bəzən yaşamaq şair üçün dözülməz olur. "Mən balıq kimiyəm, bu dünya dəniz..." deyən şair səsinə səs verəni tapmadığından şikayətlənir.

Mütərrizinin şeirlərində bir nəsihətçilik vardır. Şair oxucunu poetik nəsihətlərlə doğruluqla, yaxşı yola, eyni

zamanda acgözlük, hərislik kimi pis əməllərdən çəkinməyə, uzaq olmağa çağırır, cavanlara qocalıq günlərini xatırladır.

Şair saray həyatına tamamilə biganə olsa da, Eldəgilərə, Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana qəsidələr yazmış, onların qüdrətini alqışlamışdır. Qızıl Arslanın ölümündən sonra ona şeir həsr etmiş, matəmini saxlamışdır. Şairin çoxsaylı əsərləri içərisində ən dəyərlilərdən biri də "Raiyyə" qəsidəsidir. Qızıl Arslana həsr olunmuş bu şeirdə Qivami Şərq poeziyasının bütün incəliklərindən məharətlə istifadə edərək hökmdarın igidliyindən, qəhrəmanlığından, vətənin, xalqın qeydine qalmasından söz açır.

Şairin həyat və yaradıcılığı ətraflı öyrənilməyib. 1960-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında və O.Akimuşkinin 1965-ci ildə Moskvada çap olunmuş əsərində şairin həyat və yaradıcılığından məlumatlar, şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Qivami Mütərrizi Gəncənin poeziyası dolğun və əlvandır. Yaradıcılığı mütəxəssislər tərəfindən az da olsa öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir.

ƏFZƏLƏDDİN XAQANI ŞİRVANİ (1126-1199)

Azərbaycanda Nizami Gəncəviyə qədər olan ədəbiyyatın ən parlaq, ən qüdrətli nümayəndəsidir. O, ədəbiyyata yüksək sənətkarlıq, güclü siyasi, ictimai, humanist məzmun gətirmişdir. Xaqani gənc yaşlarından başlayaraq gözəl şeirlər yazmışdır. "Uşaqlıqdan adətım bu olmuşdur ki, inciyim, inciməyim". O, həmişə inamın, həqiqətin, gözəlliğin cərcısı olmuş, hər cür şəri rədd etmişdir. Sarayda xidmət etdiyi əfəadə poeziyasındakı ciddi, sərt fikirlər, eyni zamanda hərəkəti, davranışı çoxlarını təşvişə salmışdır. Özünü "qanadı qırılmış quş kimi dəmir qəfəsdə" hiss edən şair Məkkə səfərinə çıxmalı olmuşdur. Məkkəni, Mədinəni, Bağdadı, digər şəhərləri gəzmiş, əsərlərində ona qarşı olan diqqətdən, hörmətdən, ehtiramdan həvəslə, ətraflı söhbət açmışdır. Səyahətinin nəticəsi olaraq "Mədain xərəbələri" adlı məşhur fəlsəfi qəsidəsini yazmışdır.

Xaqani Şirvani klassik Şərq poeziyasının bütün janrlarında yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır. Əsərləri tezliklə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə yayılaraq, müasirlərinin nəzərini cəlb etmişdir. O, Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik poeziyanın ilk görkəmli nümunəsi sayılan "Təhvət ül-İraqeyn" adlı məsnəvisini yazmışdır. 1157-ci ildə yazılmış bu əsərdə şair səfər macəraları ilə yanaşı, xalqların həyatından aldığı təəssüratı təsvir etmişdir. "Düşmənləri tənqid", "Günəşə xitab", "Qızıla məzəmmət" başlıqlı hissələr oxucunu heyran edir. Şair saflığın, işığın, hərəkətin, uralığın rəmzi olan günəşi özünün dostu sayır, ondan yardım diləyir.

Şairin "Qəsideyi-şiniyyə" adlı başqa bir əsərində insan ləyaqəti, yaradıcı əməyi yüksək qiymətləndirilir.

Xaqani Şirvani bədxah saray şairlərinin hücumu, çuğulçuluğu nəticəsində 1170-ci ildə həbs olunaraq Şabran qalasına salınmış, 7 ay həbsdə qalandan sonra azad edilmişdir. Bütün bu əzab-əziyyətlərə dözməyən şair 1173-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Şirvanı tərk etmiş, Təbrizə köçərək ömrünün axırına qədər orada yaşamışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, şairin əsərləri fəxriyyələrdən, mədhiyyələrdən, həbsiyyələrdən, zamanədən və zamanə əhlindən şikayətdən, qezəllərdən, qitələrdən, rübailərdən, müxtəlif şeirlərdən ibarətdir.

Xaqani dahi şair olmaqla bərabər həm də istedadlı nasir idi. Onun yazdığı məktublar XII əsr Azərbaycan bədii nəsrinin qiymətli nümunələridir. Şair həyatında baş verən bütün hadisələrə şeirlə cavab verdiyi kimi, məktubla da cavab verirdi. Onun tarixi şəxslərə – Nəsrəddin Bakuviyə, Şəmsəddin Beyləqaniyə, Mənuçöhrə, Qızıl Arslana və digərlərinə yazdığı altmışdan çox məktub İran mütəxəssisi Məhəmməd Rövşən tərəfindən araşdırılmış və 1971-ci ildə kitab halında çap etdirilmişdir. Bu məktublar şərqşünas alimlər V.Dəstgirdi və Y.Bertels tərəfindən tədqiq edilmiş, onların qiymətli ədəbi nümunə, misilsiz tarixi sənədlər olduğu bildirilmişdir.

Xaqani əsərlərində zamanəsindən, mühitindən gileylənmiş, nadanların yüksəkdə, arif adamların, alimlərin əziyyət içərisində olduğunu cəsarətlə söyləmişdir. Şair öz yaradıcılığında ətrafında cərəyan edən hadisələri real surətdə əks etdirməyə çalışmış, saraylara nifrətini, xalqa yaxınlığını, sədaqətini "Xaqani" deyil, "Xəlqani" olduğunu poetik bir dildə bildirmişdir.

Yaxın və Orta Şərqi bir çox görkəmli şəxsləri – Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cami, Əbül Qasim Şirazi və başqaları Xaqanini özlərinin ustadı adlandırmışlar.

Ədibin yaradıcılığı XIII əsrdən başlayaraq tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, M.Oufinin "Lübab ül-əlbab" təzkirəsindən başlayaraq Şərqi bütün təzkirələrində ondan böyük şair kimi bəhs olunmuş, əsərləri İranda, Hindistanda, digər Şərq ölkələrində dəfələrlə nəşr edilmişdir. Şairin yaradıcılığına dair ilk tədqiqat əsərini rus alimi N.Xanikov yazmışdır. Onun hələ 1864-cü ildə fransız dilində nəşr etdirdiyi "Xaqani haqqında memuar" adlı əsəri şairin həyat və yaradıcılığını öyrənmək sahəsində ilk addım idi. Az sonra, 1875-ci ildə yenə də rus alimi K.Zalemanın "Xaqani rübailəri" əsəri nəşr edildi. İngilis alimi E.Braun şairin yaradıcılığını araşdırmış, barəsində xoş sözlər yazmış, əsərlərindən nümunələr gətirmişdir. Xaqani haqqında nisbətən geniş məlumatı İran ədəbiyyatşünası Bədnüzzəman Xorasani vermiş, yaradıcılığını ətraflı tədqiq etmiş, qiymətli əsərlər yazaraq çap etdirmişdir.

Xaqani yaradıcılığı Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa, İran, Türkiyə, Hindistan və digər ölkələrin şərqşünas alimləri, o cümlədən H.Araslı, Y.Bertels, A.Boldirev, K.Zaleman, Q.Kəndli, A.Krımiski, Y.Marr, Yan Ripka, Hammer-Purqştall, Şabli Numani və başqaları tərəfindən öyrənilmiş, elmi və bədii əsərlər, monoqrafiyalar yazılmış, nəşr etdirilmişdir.

Xaqani Şirvaninin əsərləri 1959, 1978, 1979, 1981-ci illərdə Bakıda, 1967, 1980-ci illərdə isə Moskvada çapdan buraxılmışdır.

Xaqani Şirvani poeziyası dünya ədəbiyyatının ən dəyərli, ən qiymətli incilərindəndir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

*Dünya ədəbiyyatına işıq, nur saçı
poeziya*

NİZAMİ GƏNCƏVİ
(1141-1209)

Bəşəriyyətin taleyinə Nizami Gəncəvi kimi dahi şəxs az-az düşür. O, dünya ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə malik ulu bir sənətkardır. Ədəbiyyatşünaslar, alimlər öz əsərlərində Nizamiyə hörmət və ehtiramlarını bildirmiş və bildirirlər. Nizami irsinin öyrənilməsi dünya şərqşünasları qarşısında duran ən zəruri məsələdir. Şair haqqında dəqiq məlumat onun öz əsərlərində göstərilmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Əsərlərindən bəlli olur ki, şair 20 min beytlik divan yaratmış, saysız-hesabsız qəzəl, qəsidə yazmışdır. Əfsuslar olsun ki, bu incilərin böyük bir qismi dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Şairin lirikası yüksək sənətkarlığı, məhəbbətə dünyəvi münasibəti, insan taleyi haqqında humanist düşüncələri ilə seçilir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında dövrünün ümumbəşəri ictimai, siyasi, sosial, mədəni əhvalı parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır.

XII əsrin 60-cı illərinin sonunda Dərbənd hakimi Müzəffər ibn Mühəmməd Nizaminin ona ithaf etdiyi

qəsidənin əvəzində, gənc qıpçaq gözəli Afaqı şairə töhfə göndərmişdir. Şair Afaqı ürəkdən sevmiş və o, Nizaminin qanuni arvadı olmuşdur. 1174-cü ildə onların oğulları olur. Afaqın vaxtsız ölümü Nizamiyə böyük mədəni zərbə olmuşdur. "Xosrov və Şirin" poemasında Nizami Afaqın füsunkar surətini yaratmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Nizaminin lirik şeirlərindən hazırda 120 qəzəl, 30-a qədər rübai, bir neçə qəsidə qalmışdır. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında epik və lirik şeirin ən böyük ustadlarından sayılan Nizami özünün məşhur poemalarına qədər və ondan sonra, əslində isə bütün yaradıcılığı boyu gözəl lirik şeirlər yazmışdır. Bu poeziya klassik Şərq şeirinin üç əsas cəhətini – qəsidə, qəzəl, rübailəri özündə birləşdirir. Şairin lirikası ilə poemaları arasında oxşarlıq, eynilik duyulur. Bütün bunlarla yanaşı, Nizami Gəncəvini dahiləşdirən, ucaldan, bəşəriyyətə tanıtdıran onun "Xəmsə"si, yəni yazdığı beş poema olmuşdur.

"Sirlər xəzinəsi" adlı ilk poemanı şair 1177-ci ildə bitirmiş və elə həmin vaxtdan əsər ona böyük şöhrət qazandırmış, əlyazma halında ayrı-ayrı ölkələrə yayılmışdır. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında didaktik poema janrının ən qiymətli nümunəsi sayılan bu əsər dahi şairin yaradıcılıq manifestidir.

Nizami ikinci poemanı – "Xosrov və Şirin"-i 1180-ci ildə bitirmiş və əsəri Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Bir müddətdən sonra taxta çıxan Qızıl Arslan əsərlə yaxından tanış olmuş, Gəncə ətrafına gəlmiş, öz çadırında Nizami ilə görüşmüş, nəsihətlərini dinləmiş, ona hədiyyələr vermiş, əlavə olaraq bir kənd də bağışlamışdır.

Qızıl Arslan söhbət əsnasında şairin əsər üzərində böyük zəhmət çəkdiyini xatırlamış, "Xosrov və Şirin" poemasının misilsiz bir sənət abidəsi olduğunu, müəllifə hörmət, şərəf gətirdiyini bildirmiş, ünvanına xoş sözlər söyləmişdir.

Poema tezliklə əlyazma halında ətraf ölkələrə göndərilir və dillər əzbəri olur.

Nizami "Xəmsə"nin üçüncü poemasını, "Leyli və Məcnun"u Şirvan hökmdarı Birinci Axistanın sifarişi ilə qələmə alır. Şair az bir müddətə – cəmi dörd aya əsəri yazaraq 1188-ci ildə yekunlaşdırır.

Məhəbbət mövzusunda yazılmış "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" poemaları ilə böyük şair mənzum roman janrının əsasını qoymuş, bununla da yeni ədəbi-bədii məktəb yaratmışdır.

"Yeddi gözəl" poeması sənətin, ədəbiyyatın ağır, keşməkeşli yollarını şərəflə keçmiş, zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə malik olmuş, kamilləşmiş, müdrikləşmiş Nizami Gəncəvi yaradıcılığının qanuni nəticəsidir. Şair əsər üzərində 1196-1197-ci illərdə yorulmaq bilmədən işləmişdir. Bu poemada bütün surətlər eyni dərəcədə geniş, çoxplanlı şəkildə təsvir edilmişdir. Əsər sözün əsl mənasında şairin yaradıcılıq uğurudur.

Nizami poeziyasının zirvəsi, əzəməti "İsgəndərnamə" əsəridir. Şair əvvəlki poemalarında qarşısına qoyduğu mühüm ictimai-siyasi, fəlsəfi, bəşəri fikirlərinə bir növ yekun vurmuşdur. Poema iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə – "Şərəfnamə"də İsgəndərin döyüşlərindən, apardığı müharibələrdən bəhs olunur. İkinci hissədə – "İqbalnamə"də isə daha çox ictimai, siyasi, dövlət

quruculuğu, eyni zamanda fəlsəfi və digər məsələlərdən geniş söhbət açılır.

Poemada aşağıdakı misralar oxucunun diqqətini cəlb edir, onu düşündürür:

Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərək bütün malları.
Bizdə artıq deyil bir kəsdən bir kəs,
Bizdə ağlayana bir kimsə gülməz.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı özünün yüksək sənətkarlığı ilə Şərq xalqları ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmiş, bununla da dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Nizami poemalarına saysız-hesabsız nəzirlər yazılmış, yaradıcılığının ümumbəşəri əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilmiş, xüsusi qeyd edilmişdir. Böyük şairin bədii irsi əvvəllər, hələ XVII əsrdə Avropaya yol tapmış, məmnunluqla qarşılanmışdır. Fransız alimi d'Erblo 1697-ci ildə hazırladığı "Şərq kitabxanası" ensiklopediyasında Nizamiyə iki məqalə həsr edərək, şairi fransız oxucularına tanıtmışdır. XVIII əsrdən başlayaraq şairin əsərləri həm orijinalda çap olunmuş, həm də latın, ingilis, alman, fransız, italyan və başqa dillərə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

İngilis şərqşünası V.Cons hələ 1785-ci ildə "Sirlər xəzinəsi" poemasının əsas bədii hissəsini təşkil edən 20 novelları tərcümə edərək nəşr etdirmişdir.

Alman alimi, "Fars poeziyasının tarixi" əsərinin müəllifi Hammer-Purqştall XIX əsrin əvvəllərində öz tərcümələri

vasitəsilə alman oxucusunu Nizami yaradıcılığı ilə tanış etmişdir. Bu tərcümələrin köməyi ilə böyük şair Hüseyn Nizami əsərlərinin qüdrətini və əbədiyini özü üçün kəşf etmiş, onun dühası qarşısında baş əydiyi bildirmiş, özünün "Qərb-Şərq divanı"nda Nizamini dünya ədəbiyyatı korifeylərindən biri kimi qiymətləndirmişdir.

H. Heyne Nizamini Almaniyanın müasiri olduğunu, onu ən böyük şairlərdən üstün tutduğunu bildirmişdir.

C. Elkinson "Leyli və Məcnun" əsərini ingilis dilinə tərcümə edərək, 1836-cı ildə çap etdirmiş və ingilis oxucularına bildirmişdir ki, Şekspirdən neçə əsr əvvəl uzaq Azərbaycanda Nizami adında dahi bir sənətkar yetişmiş, yaşayıb-yaratmışdır. Yer üzündə "Romeo və Cülyetta"dən kədərli hekayət yoxdur deyən ingilislərə məlum oldu ki, dünyada "Leyli və Məcnun" kimi daha kədərli hekayət var. Həmin dövrdə "Leyli və Məcnun" əsəri oxucu kütləsi arasında əsl canlanma yaratmış, dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

U. Klark 1881-ci ildə "İsgəndərnamə" əsərini Londonda ingilis dilində nəşr etdirmiş və bu əsər maraqlı müzakirə mövzusunə çevrilmişdir.

Qərbi Avropa şərqşünaslarından alman I. Hart, italyan I. Pitsi, fransız Barbey de Meynar və Silvest de Sasi Nizamini əsərlərindən tərcümələr edib çap etdirmiş, oxuculara çatdırmışlar.

Nizamini tərcüməyi-halını onun öz əsərlərinin müxtəlif yerlərinə səpələnmiş qeydlər əsasında bərpa etməkdə ilk təşəbbüs alman alimi V. Baxerə məxsusdur. O, 1871-ci ildə, Leypsiqdə Nizamini həyat və yaradıcılığı haqqında ilk monoqrafiyanı çap etdirmişdir.

Ömrünü Nizamini tədqiqinə və əsərlərinin bərpasına həsr etmiş məşhur İran alimi Vəhid Dəstgirdinin nizamişünaslıq sahəsindəki zəhməti olduqca böyük və əhəmiyyətlidir. Bu alim uzun müddət şairin ən qədim əlyazmaları üzərində işləmiş, onları tutuşdurmuş, təhlil etmiş, "Xəmsə"ni XIV əsrdə məlum olan şəkildə, ilk dəfə olaraq bərpa etmişdir. Dəstgirdi Nizamini əsərlərinin yeddi cildliyini geniş şərhlə, izahla 1937-1940-cı illərdə nəşr etdirmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, rus alimləri Y. Bertelsin, A. Krımskinin və digərlərinin sanballı əsərləri nizamişünaslıq elminin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Y. Bertelsin redaktorluğu ilə Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si, "Beş poema" adı ilə 1946-cı ildə Moskvada kitab halında çap olunmuşdur. Bir ildən sonra, yəni 1947-ci ildə yenə də onun redaktorluğu ilə şairin "Yeddi gözəl" poeması Bakıda rus dilində çapdan buraxılmışdır. Y. Bertels Nizamiyə həsr etdiyi əsərində yazır: "Nizamini poemalarında orta əsr ədəbiyyatı əlamətləri görünsə də, onlar quruluşuna görə Avropa renessansının ən yaxşı əsərlərinə əhəmiyyətli dərəcədə yaxındır". Alim fikrini belə yekunlaşdırır: "...Nizami dünyanın ən böyük adamları cərgəsinə mənsub olan şəxsdir".

Şərq xalqlarının ədəbiyyatını yaxşı bilən A. Krımski 1947-ci ildə çap etdirdiyi "Nizami və onun öyrənilməsi" əsərində yazır: "...Azərbaycanlı Nizami, əlbəttə, doğma Azərbaycan şairidir və Azərbaycan xalqı haqlı olaraq onunla fəxr edə bilər. Nizami, həmçinin Ukrayna, eləcə də İran və dünya ədəbiyyatının fəxridir, bəzəyidir".

Hind alimi Şibli Numani 1924-cü ildə yazdığı "Əcəm

poeziyası" əsərində qeyd etmişdir ki, Nizami olmasaydı, nə Hindistanın qüdrətli şairi Əmir Xosrov Dəhləvi, nə də hind poeziyasını zənginləşdirən digər söz ustaları olmazdı. Əmir Xosrov Dəhləvi belə yazmışdır:

Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qalsın bir inci.

Nizamişünaslıq sahəsində Türkiyədə böyük işlər görülmüş və görülməkdədir. Bu sahədə istedadlı alim Əhməd Atəşin zəhməti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Türkiyə kitabxanalarında Nizaminin xeyli nadir əsərləri, qədim əlyazmaları vardır.

Mütəxəssislərin qeydlərinə görə Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının ən yaxşı tərcüməçisi Səməd Vurğun olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının pərəstişkarlarından sayılan Fəruq Kərtüncə əsərdəki bəzi sözləri türk dilinə uyğunlaşdıraraq onu çap etdirmişdir.

Sevindirici hadisələrdən biri də şərqşünas alim, oxuculara "İslam" əsərinin müəllifi kimi tanış olan Anri Massenin Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasını fransızca çap etdirməsidir.

Çex alimi Yan Ripka 1964-cü ildə "Nyu-Orient" jurnalında "Nizami" adlı yığcam və dolğun məqalə yazıb çap etdirmiş, Nizaminin Türkiyə əlyazmaları əsasında bir sıra məlum olmayan qəzəllərini çex dilinə tərcümə edərək buraxmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri mütəmadi olaraq dünya xalqlarının, o cümlədən fars dilində 1786-cı ildə, alman dilində 1809-cu ildə, rus dilində

1825-ci ildə, fransız dilində 1829-cu ildə, ingilis dilində 1836-cı ildə, Azərbaycan dilində isə 1940-cı ildə nəşr olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Nizami öz əsərlərində ilhamla və dəqiqliklə Uzaq Şərq, xüsusilə Çin, yapon xalqlarının həyat və fəaliyyətini tərənnüm etmişdir. Bu diyarda Nizami yaradıcılığına maraq xeyli artmışdır. Tokio Universitetindən Saçiko Sani Nizami yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqdan sonra "Nizami yaradıcılığında qadın surətləri" mövzusunda dissertasiya yazaraq elmlər doktoru olmuşdur.

Digər ədəbiyyatşünas Okido Etiko 1977-ci ildə Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərini yapon dilinə çevirib çap etdirmiş, kitaba şairin həyat və yaradıcılığı barədə geniş müqəddimə yazmışdır. Əldə olunan məlumata görə Çində də Nizami yaradıcılığına maraq böyükdür. Şairin "Xosrov və Şirin" poemasından parçalar çin dilinə çevrilərək nəşr olunmuşdur.

Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olmuş müasir nizamişünaslardan Avstriya alimi Y. Bürgel xüsusi qeyd olunmalıdır. O, 1974-cü ildə "Sirlər xəzinəsi"nin birinci üç fəslini şərhylərle, 1978-ci ildə isə Nizaminin "Mən şahlar şahıyam" qəsidəsini fransız dilində çap etdirmişdir.

Avropa alimlərinin son illərdəki maraqlı işlərindən – N. Titleyin ("Nizaminin Tehrandakı XIV əsr əlyazması", Visabden, 1972), Vişnevskaya-Pisoviçovanın ("Nizaminin "Yeddi gözəl"dəki poetik sənətkarlığı məsələsinə dair", Paris, 1973), İ. Şukinin ("Nizaminin "Xəmsə"si, Paris, 1968), "Nizami "Xəmsə"sinin İstanbulun Topqapı sarayı muzeyindəki miniatürləri", Paris, 1977), Şəfer Çarlzın

("Müntəxəbat"dakı "Nizami" bölməsi, Amsterdam, 1976), R.Renenin ("Firdovsi, Nizami, Ömər Xəyyam, Sədi və Hafız" məcmuəsindən "Nizami" bölməsi, Paris, 1978) araşdırmalarını və başqa tədqiqatları göstərmək olar.

İtalyan alimləri A.Bauzani, Qarielli, Paqlivaro, Skarsiya, Pyemonteze və başqaları öz əsərlərində Nizami yaradıcılığına xeyli yer ayırmışlar.

İngilis alimi R.Gelpke "Yeddi gözəl"i 1976-cı ildə İngiltərədə çap etdirmişdir. Nizamişünaslıq sahəsində Amerika alimləri də səmərəli iş aparmışlar. Piter Çelkovski 1975-ci ildə "Xəmsə"dən seçilmiş hekayə və novellaları Nyu-Yorkda çap etdirmişdir.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin Britaniya muzeyində saxlanılan 1539-43-cü illərə aid əlyazması muzeyin qızıl fonduna daxil edilmişdir.

Şairin irsinin dərinədən öyrənilməsi, əsərlərinin nəşri dünya şərqşünasları üçün əsl fərəhdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı keçmiş Sovetlər birliyi ölkələrində, ilk növbədə Rusiyada və şairin vətəni Azərbaycanda geniş, hərtərəfli öyrənilmiş, əsərləri böyük tirajlarla çap olunmuşdur. Bu sahədə alimlər – A.Krımski, Y.Bertels, A.Boldirev, Y.Marr, H.Araslı, M.Rəfili, Ə.Əlizadə, M.Quluzadə, Mir Cəlal, R.Əliyev, Ə.Mübariz, R.Azadə və başqalarının əməyi olduqca böyükdür.

Nizami Gəncəvi irsini dünya xalqlarına və eyni zamanda dahi şairin həyat və yaradıcılığı barədə yazılan, deyilən, söylənilən bəşəri fikirləri onun həmvətənlərinə çatdırmaqda istedadlı şərqşünas alim, professor Rüstəm Əliyevin xidməti, fəaliyyəti, əməyi misilsizdir.

Bu böyük alim şairin anadan olmasının 840 və 850 illiyi

ərəfəsində təxminən onun bütün əsərlərini özünün xüsusi müqəddimə və şərhilə hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. Azərbaycan, rus, ingilis və ərəb dillərində hazırladığı "Nizami: hikmət və nəsihətlər" və eyni zamanda Azərbaycan, rus, ingilis, fars, fransız və ərəb dillərində tərtib etdiyi "Nizami: qısa bibliografik məlumat" kitabları və alimin digər əsərləri bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Professor Rüstəm Əliyev Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını özünün həyat və yaradıcılığı kimi dürüst, dəqiq bildirdi və o, bununla fərəhlənir, sevinirdi.

Nizami Gəncəvinin əsərləri: 1941, 1946, 1947, 1953, 1981, 1982-ci illərdə Bakıda, 1942, 1946, 1957, 1968, 1981-ci illərdə Moskva və Leninqradda kitab halında çapdan buraxılmışdır.

Nizami Gəncəvi özünün bənzərsiz, bəşəri poeziyası ilə qəlbi zirvələrə yüksəlmiş, insanlığı işığa, nura qərq etmişdir. Biz, onun həmvətənləri, bu nurun, işığın ətrafına yığışaraq, ulular ulusu Şeyx Nizami Gəncəvinə anır, onu daim yad edirik. Bu bizim borcumuzdur, vətəndaşlıq borcumuz...

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış ədəbiyyat və onun yayılması

Azərbaycanın şəhərləri, kəndləri, digər yaşayış yerləri monqol əsarətindən viran edilir, xarabalığa çevrilirdi. İşğalçılara qarşı aparılan müharibələrlə, mübarizələrlə yanaşı, ölkənin ayrı-ayrı əraziləridə, ilk növbədə, Təbrizdə, Bakıda, Naxçıvanda, Marağada, Gəncədə, Şamaxıda və digər şəhərlərdə sənətkarlıq, ticarət, təsərrüfatın müxtəlif sahələri durmadan inkişaf edirdi. Bakı nefti Bağdada, ətraf əyalətlərə daşınır, ölkə iqtisadi, elmi, mədəni cəhətdən dirçəlirdi.

Bu dövrün mədəniyyət abidələrindən biri də məşhur Marağa rəsədxanası idi. 1259-cu ildə tikilib başa çatdırılmış bu rəsədxananın banisi, yaradıcısı məşhur Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi idi. Onun astronomiyaya, tarixə, fəlsəfəyə, poeziyaya aid əsərləri, xüsusilə "Zic-Elxani"si Şərq və Avropa ölkələrində geniş yayılmışdır.

XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində ölkədə hiss olunan oyanış, dirçəliş, intibah dövrü başlanmışdır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilində bədii əsərlər, poeziyanın müxtəlif növləri yaranır və maraqla qarşılanırdı.

"Dastani-Əhməd Hərami"

XIII əsr ədəbiyyatımızın ən gözəl, ən qiymətli nümunələrindən biridir.

Bu dastan Azərbaycan dilində yazılmış mükəmməl sənət əsəri, məsnəvi kimi çox qiymətliidir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilində dastan-məsnəvi yaratmaq ənənəsi çox qədimdir.

Görkəmli türk alimi Tələt Onay "Dastani-Əhməd Hərami"-nin əlyazmasını 1928-ci ildə aşkara çıxarmış və ilk dəfə olaraq barəsində ətraflı məlumat vermişdir. O, bu əsəri 1946-cı ildə ön söz, lüğət və şərhlərlə birlikdə nəşr etdirmişdir. Tələt Onay kitaba yazdığı ön sözdə bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Poema 1978-ci ildə Bakıda ədəbiyyatşünas Ə.Səfərli tərəfindən geniş şərhə çapdan buraxılmışdır. Əsər 1979-cu ildə İstanbulda Halis Akaydın tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir.

"Dastani-Əhməd Hərami" anadilli şeirimizin sənətkarlıq və həm də bədii-poetik gözəlliyi baxımından son dərəcə dəyərli bir əsərdir. Poema 1632 misradan ibarətdir. Əsərdə bədii dilin mükəmməlliyi, ifadə tərz, təbiilik çox zəngindir. Poemanın dil-üslub xüsusiyyətləri, ümumi ruhu, dastan ənənələri ilə əlaqəsi göstərir ki, əsər "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ilə bir vaxtda yarana bilər.

Bu illərdə Azərbaycan dilində yazıb-yaradan şairlər Zülfüqar Şirvani, Marağalı Əvhədi, Fəzlullah Nəimi, Mahmud Şəbüstəri, İzzəddin Həsənoğlu, Arif Ərdəbili,

Əssar Təbrizi, Şah Qasım Ənvar, Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi və digərləri dövrün yaradıcılıq ahəngini yüksəltmiş, ədəbiyyatın, poeziyanın inkişafına müsbət təsir göstərmişlər.

ZÜLFÜQAR ŞİRVANİ (1192-?)

XIII əsr Azərbaycan poeziyası tarixində əhəmiyyətli mövqeyə malik istedadlı bir şairdir.

Şair altı dildə, o cümlədən azərbaycanca şeir yazdığını bildirir. Zülfüqar Şirvaninin yaradıcılığı ziddiyyətli və həm də maraqlıdır. O, bir tərəfdən saray mühiti ilə bağlı olmuş, məmurları tərifləyən şeirlər yazmış, digər tərəfdən isə istedadlı bir sənətkar kimi dövrün ictimai-siyasi hadisələrindən kənarda qalmamışdır.

Zülfüqar Şirvaninin təbiət təsvirlərini, həyat eşqini tərənnüm etdiyi qəzəl və rübailəri çoxdur. Bu əsərlər şairin yaradıcılığına bədii təsvirlər, canlı, aydın dil, üslub gətirmişdir.

O, qəsidə, qəzəl, rübailərdən ibarət böyük divanını 1245-ci ildə yekunlaşdırmışdır. Şairin divanındakı qəzəl və rübailərdə ayrılıq həsrəti, vəfa, sədaqət tərənnüm edilir. Bəzi əsərlərində o, dünyanın vəfasızlığından, taleyin etibarsızlığından, yer üzərindəki qırğın və müsibətlərdən, zülmədən, ədalətsizliklərdən şikayət edir.

Zülfüqar Şirvaninin qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət olan bu böyük divanı Sankt-Peterburqda Salıtkov-Şedrin adına kitabxanada saxlanılmaqdadır. Şairin divanının bir nüsxəsi də Britaniya muzeyindədir. Bu nüsxə

1934-cü ildə Londonda faksimil halında şərqşünas alim E. Eduardis tərəfindən ingilis dilində nəşr olunmuşdur.

Zülfüqar Şirvaninin həyat və yaradıcılığından 1960-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında və elmi, bədii jurnallarda çap olunmuş məqalələrdə bəhs olunur.

Zülfüqar Şirvani istedadlı bir sənətkar kimi XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli mövqə tutmuşdur.

MARAĞALI ƏVHƏDİ (1274-1338)

Zəngin yaradıcılığı, mövzu genişliyi ilə seçilən görkəmli bir şairdir.

Əvhədi Azərbaycanın ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Marağada boya-başa çatmış, burada təhsil almış, şair kimi yetişmişdir. O, Şərqi bir çox şəhərlərini gəzmış, bir müddət İsfahanda yaşamış, saysız-hesabsız əsərlər yazmış və nəhayət, qoca çağında Marağaya qayıtmış və 1333-cü ildə ensiklopedik səciyyə daşıyan məşhur "Cami-Cəm" poemasını yazmışdır.

Əvhədi dərin məzmunlu böyük bədii iz qoyub getmişdir. Onun lirik şeirlər divanı, "Dəhnamə" və "Cami-Cəm" poemaları Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli nümunələridir.

Əvhədi yaradıcılığında "Cami-Cəm" poeması xüsusi yer tutur. Şairin 60 illik həyat təcrübəsinin, 40 illik yaradıcılıq axtarışlarının yekunu olan bu əsər gələcək nəsillərə bir

növ vəsiyyətidir. Poemanın "Mürşüd və rəhbər haqqında", "Şeyx və müridin sifətləri haqqında", "Tövbə haqqında", "Xəlvətin mənası" hissələrində insanın böyüklüyündən, qadir olmasından söhbət açılır.

Əvhədi əsərində insanı tərkı-dünyalığa çağırır. Onun fikrincə insan bu dünyaya çalışmaq, iş görmək üçün gəlib. "Cami-Cəm" əsəri xeyirxah işlərə çağırışla doludur.

Şairin ədəbi irsi içərisində lirik şeirlər divanı mühüm yer tutur. Əvhədinin divanında yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı şeirlər, ömrünün sonunadək yaratdığı zəngin, rəngarəng ədəbi nümunələr toplanmışdır.

Əvhədi istedadlı bir sənətkar kimi hələ öz dövründən başlayaraq alimlərin və təzkirəçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məşhur tarixçi Xondəmir Qiyasəddin öz əsərində Əvhədinin sənətkarlığını yüksək qiymətləndirərək, şeirlərinin gözəlliyini, özünün isə elmlərə dərinədən malik olduğunu qeyd etmişdir.

Təzkirəçi Dövlətşah Səmərqəndinin 1481-87-ci illərdə yazdığı məşhur "Təzkirət üş-şüəra" əsəri 1901-ci ildə Kembridcə nəşr olunmuşdur. Bu kitabda Əvhədinin on beş min beytdən ibarət divanı olduğu, "Cami-Cəm" və "Dəhnamə" əsərlərini böyük sənətkarlıqla yazdığı, eyni zamanda onların fəlsəfi dəyərinin xüsusi maraq doğurduğu qeyd edilir.

Əvhədi yaradıcılığı haqqında nisbətən müfəssəl, dəqiq və dürüst məlumat verən müəlliflərdən biri də Məhəmmədəli Tərbiyətdir. O, şairin on beş min beytdən ibarət bir divanı, iki məsnəvisi olduğunu qeyd edir.

İran alimi Vəhid Dəstgirdi şairin "Cami-Cəm"

poemasını "Ərməğan" jurnalının nəşriyyatında çap etdirmiş, yazdığı müqəddimədə Əvhədinin ustad sənətkar olduğunu qeyd etmişdir.

Əvhədinin əsərlərinin nəşri və öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli addım İran mütəxəssisi Mahmud Fərrux tərəfindən atılmışdır. O, şairin qəsidə, qəzəl, tərcibənd, rübailərdən seçilmiş parçaları "Dəhnamə" adlı poeması ilə birlikdə ilk dəfə 1956-cı ildə nəşr etdirmişdir.

Alimlərdən A.Krımskinin, E.Braunun, Y.Bertelsin şair haqqında verdikləri məlumatlar maraqlıdır. Onlar xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, Əvhədi Şərqdə böyük müvəffəqiyyət qazanmış, bəzi şairlərin yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, təzkirəçilər, Avropa, İran alimləri Əvhədinin həyatını öyrənmək, əsərlərini tanımaq, yaymaq sahəsində xeyli iş görmüş, onun Azərbaycan şairi olduğunu ilk dəfə Məhəmmədəli Tərbiyət elm, ədəbiyyat aləminə yaymışdır.

Əvhədinin "Cami-Cəm" əsəri Bakıda 1970-ci ildə kitab halında çap olunmuşdur. Q.Beqdeli, M.İbrahimov Əvhədinin həyat və yaradıcılığı haqqında əsərlər yazıb çap etdirmişlər.

Marağalı Əvhədi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Nizami Gəncəvi ənənələrini davam etdirən görkəmli bir şair kimi daxil olmuşdur.

FƏZLULLAH NƏİMİ
(1340-1394)

Yaradıcılığı sufizmlə üzvi surətdə bağlı olan, hürufilik təriqətinin əsasını qoyan şair və mütəfəkkirdir.

Fəzlullah Nəimi həmişə xalq arasında, sənətkarlar mühitində yaşayıb-yaratmış, saraylardan uzaq olmuşdur.

Fəzlullahın şeirlərində sufizm ideyalarının təsiri, "ilahi məhəbbət"in tərənnümü mühüm yer tutur. Şair öz varlığını və kamil insanı müqəddəsləşdirir, özünü zülmkarlara, qaniçən hökmdarlara, riyakarlara qarşı qoyur.

Nəimi hürufiliyin nəzəri əsaslarını özünün "Cavidnamə", "Cavidani-Səcir", "Məhəbbətnamə", "Ərşnamə", "Novinamə" əsərlərində və "Divan"ında şərh etmişdir.

Nəimiyə görə aləm dərk ediləndir və insanlar dünyanı dərk etməlidirlər.

Ədib qeyd edir ki, dünya, aləm daim inkişaf prosesindədir. Yəni "Hər bir əvvəlki pillə özündən sonrakının başlanğıcıdır". İslamın və Quranın şərhçisi kimi tanınan Nəimi əslində onları inkar etmişdir.

Hürufiliyin Nəimiyə məxsus fəlsəfi-nəzəri fikirlərini İmadəddin Nəsimi, Türkiyədə Seyid İshaq və başqaları davam etdirmişlər.

Fəzlullah Şirvanda hürufiliyi təbliğ etdiyinə və hakim dairələrə qarşı kəskin siyasi mübarizə apardığına görə islam ruhanilərinin fitvası və Teymurləngin oğlu Miranşahın əmri ilə tutulub Naxçıvana, Əlincə qalasına aparılmış və orada edam edilmişdir.

Fəzlullahın şeirlərinin bir qismi Sankt-Peterburqda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Şairin şeirlərindən,

qəzəllərindən, rübailərindən ibarət divanının əlyazması isə İstanbuldadır. Şerqşünas alim Sadiq Keya Fəzlullah Nəiminin oxuculara məlum olmayan bir çox şeirlərini özünün geniş məlumatı, izahı, şərhilə birlikdə Tehrandə, hicri tarixi ilə 1333-cü ildə çap etdirmişdir.

Fəzlullah Nəiminin həbsdə olarkən yazdığı "Vəsiyyətnamə" əsəri 1970-ci ildə "Azərbaycan" jurnalının 5-ci nömrəsində çap olunmuş, M.Quluzadə və digər mütəxəssislər şairin həyat və yaradıcılığı haqqında əsərlər yazaraq çap etdirmişlər.

MAHMUD ŞƏBÜSTƏRİ
(1287-1320)

Azərbaycanda rəngarəng yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik sənətkarlardan biridir. O, sufizmin və sufi poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindəndir.

Şəbüstəri mükəmməl mədrəsə təhsili almış, ərəb, fars dillərini, təbiəti, astronomiyanı, fəlsəfəni dərinləndirən, Yaxın Şərqi ölkələrinə səyahət etmiş, qədim yunan fəlsəfəsini, onun Şərqdəki davamçılarının yaradıcılığı ilə tanış olmuş, öyrənmişdir.

Ədibi məşhurlaşdıran onun fəlsəfi-elmi əsərləri ilə yanaşı, min beytə yaxın "Gülşəni-raz" məsnəvisi olmuşdur. Sual-cavab şəklində yazılmış bu əsər Şəbüstərinin maraqlı dünya görüşünü, fəlsəfi fikirlərini aşkarlayır.

Şəbüstəri "Gülşəni-raz" məsnəvisində kainatın yaranması haqqında dini qanunlara əsaslanaraq, dünyanın Allah tərəfindən yaradıldığını irəli sürür. Şairin bu əsəri Yaxın Şərqdə olduğu kimi Avropada da şerqşünasların

diqqətini cəlb etmiş, geniş yayılmış, məşhurlaşmış və 1836-cı ildə Vyanada alman dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur.

Ədibin "Şahidnamə", "Alimlərin dərkində yəqin həqiqətlər", "Həqiqət axtaranların güzgüsü" və digər əsərləri alimlər, mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Ş.İsmayılov "Mahmud Şəbüstəri fəlsəfəsi" adlı əsər yazaraq 1976-cı ildə Bakıda kitab halında çap etdirmişdir.

Mahmud Şəbüstəri Azərbaycan poeziyasının, fəlsəfi, elmi fikrinin formalaşmasında müstəsna rol oynamış müfəkkirdir.

İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLU

(XIII əsr)

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan şairlərdən biridir. Onun yazdığı şeirlər, qəzəllər məzmun dərinliyi, forma kamilliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Həsənoğlu azərbaycandilli klassik poeziyanın ilk məlum nümayəndəsi sayılır. O, Azərbaycan və fars dillərində şeir divanları yaratmışdır.

Təzkirəçi Dövlətşah Səmərqəndi Həsənoğlunun ana dilində divanının Azərbaycanda və Türkiyədə məşhur olduğunu, türkçə, azərbaycanca şeirlər yazdığını qeyd edir. Azərbaycanca yazdığı şeirlərdə Həsənoğlu, farsca yazdığı şeirlərdə isə "Puri-Həsən", yəni Həsənin oğlu təxəllüsü ilə tanınmışdır.

Son vaxtlara qədər şairin irsindən ana dilində iki, farsca bir qəzəli aşkar olunmuşdur. Alman şərqşünası Barbara

Fleminq Həsənoğlunun daha bir qəzəlini Misirdə aşkar etmişdir. Şairin "Apardı könümü" qəzəli zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu şeir klassik Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələrindən sayılır. Ehtimal olunur ki, şairin "Divan"ı Misirdə mövcud imiş və geniş yayılmış.

İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri 1984-cü ildə çap olunmuş, həyat və yaradıcılığı barədə məlumat "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında verilmişdir.

İzzəddin Həsənoğlunun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi dilinin XIII əsrdəki vəziyyətini aydınlaşdırmaqda olduqca əhəmiyyətlidir.

ARİF ƏRDƏBİLİ

(XIV əsr)

Azərbaycan şairidir. O, Şirvanşah Keykavus ibn Keyqubadın dəvəti ilə Ərdəbildən Şirvana gəlmiş, sarayda yaşamış, şeirlər, qəsidələr yazmışdır. Arifi şöhrətləndirən Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsəri mövzusunda yazdığı "Fərhadnamə" poemasıdır. Əsər iki hissədən ibarətdir: "Hekayəti Fərhad" və "Hekayəti Fərhad-Şirin".

Arif Ərdəbili bu əsərində şifahi xalq ədəbiyyatına əsaslanaraq İran şahı Xosrovu deyil, memar Fərhadı poemanın baş qəhrəmanı seçmişdir. Müəllif Fərhadın daş üzərində çəkdiyi gözəl şəkillərdən, Bakıda, derya kənarındakı qalanı, qəbiristanlıqdakı gümbəzi elə təsvir etmişdir ki, sanki bunları öz gözü ilə görübmüş. Təzkirəçi Məhəmmədali Tərbiyət özünün Tehranda, hicri tarixi ilə 1314-cü ildə çap etdirdiyi "Dənışməndani-Azərbaycan" əsərində yazır ki, "Fərhadnamə"nin Azərbaycan ədəbiyyatı

yatında əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl Nizami Gəncəvi ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsindədir. Arif Ərdəbili Nizamini təkrar etmədən yeni, maraqlı bir əsər yazmışdır.

"Fərhadnamə" poemasını müəllif Təbriz hökmdarı Şeyx Üveys Bahadır xana ithaf etmişdir. Şair əsərini yazarkən bəzən Nizami ilə də mübahisəyə girir. "Xəyal da yerində daha xoş olur", - deyə düşünən Arif Ərdəbili həyatiliyə, inandırıcılığa daha çox meyl edirdi.

Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə" poeması humanist ənənələri yaşadan ən yaxşı əsərlərdən biridir.

Dahi özbək şairi Əlişir Nəvai özünün "Fərhad və Şirin" poemasını yazarkən Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə" əsərindən istifadə etmişdir.

Ədibin bu əsərindəki hadisələr birbaşa Azərbaycanla bağlıdır və burada Şamaxı, Bakı memarlıq abidələrindən bəhs olunur.

Arif Ərdəbilinin 1369-cu ildə yazdığı "Fərhadnamə" əsərinin əlyazması İstanbulda Ayasofya muzeyi kitabxanasında saxlanılır.

1960-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində və H.Araslının 1968-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında dərc etdirdiyi "Fərhadnamə" poeması" məqaləsində şairin yaradıcılığından məlumatlar və əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

Arif Ərdəbili "Fərhadnamə" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus şərəfli bir yer tutur.

ƏSSAR TƏBRİZİ (1325-1390)

Klassik şeir nəzəriyyəsini mükəmməl bilən, qafiye haqqında xüsusi əsər yazan görkəmli Azərbaycan şairidir. O, yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Bədii irsi lirik şeirlər divanından, "Mehr və Müştəri", "Saqinamə" poemalarından və şeir nəzəriyyəsinə aid "Qafiyələrin sayı haqqında təfsilat" əsərindən ibarətdir.

Ədibin ən məşhur əsəri olan "Mehr və Müştəri" poemasının mövzusu qədim xalq ədəbiyyatının nümunəsi olan "Mehr və Mah" dastanından götürülmüşdür. Əsərdə xeyirlə şərin toqquşması, xeyirin şəhər üzərində qələbəsi poemanın qayəsini təşkil edir. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu poema Azərbaycan poeziyasında kişi dostluğuna həsr olunmuş ilk bədii əsərlərdəndir.

"Mehr və Müştəri" poemasında nücum elmi ilə bağlı çoxlu cizgilər vardır. Əsərdəki qəhrəmanların çoxunun adı planet və ulduz adlarıdır. Mehr – Günəş, Müştəri – Yupiter, Bəhram – Mars, Nahid – Venera, Keyvan – Saturn, Əsəd – Şir bürcü, Bədr – Ay, Qaraxan – qaranlıq gecə və başqa surətlər də ulduzlu səma ilə bağlı varlıqlardır.

Şair qəhrəmanlarının hərəkəti ilə ulduzların səmada hərəkətini məharətlə əlaqələndirir və ədibin elmin bu sahəsini dərinlən bildiyini təsdiq edir.

Şairin 120 beytdən ibarət "Saqinamə" adlı məsnəvisi insan və zaman haqqında düşüncələri ümumiləşdirir. Şair başına gələnlərdən danışır, insanlardan şikayətlənir, dövründən narazılığını bildirir.

Məşhur tacik şairi Kamal Xocəndi Əssar Təbriziyə şeir həsr etmiş, Ə.Cami, Avropa və rus şərqşünaslarından K.Peyper, B.Dorn, I.Pidze, A.Krinski onun yaradıcılığından bəhs etmiş, əsərlər, məqalələr yazıb çap etdirmişlər.

"Məhr və Müştəri" poeması şairin ölümündən 70 il sonra, təxminən 1460-cı illərdə türk dilinə, XIX əsrdə alman və başqa dillərə tərcümə edilmişdir.

Əssar Təbrizinin əsərləri 1968-ci ildə Bakıda, 1972-ci ildə Moskvada kitab halında nəşr olunmuşdur.

Əssar Təbrizi öz yaradıcılığı ilə zamanəsinin böyük simaları ilə bir sırada dayanan istedadlı şairdir.

ŞAH QASIM ƏNVAR (1356-1434)

Azərbaycan şairi, mütəfəkkiridir. O, təhsilini Ərdəbildə almış, yaradıcılığa erkən yaşında başlamış, əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Bir neçə Şərq ölkələrində olmuş, Heratda yaşayıb-yaratmışdır.

Qasım Ənvar bir müddət Səmərqənddə qalmış, əhali arasında nüfuz qazanmışdır. O, Səmərqənddə qaldığı vaxt böyük alim Uluğbəylə dəfələrlə görüşmüş, onunla fikir mübadiləsi etmişdir.

Heratda yaşadığı vaxt Qasım Ənvar qeyri-adi şöhrət və nüfuza malik olmuşdur. Onun "Yeni xanəqah" adlı xüsusi xanəqahı olmuşdur. Orta Asiyanın bir çox görkəmli şəxsləri onun müridləri idilər. XVI əsrin məşhur tarixçisi Xondəmir Qiyasəddin "Həbibüssiyar" əsərində Qasım Ənvar haqqında yazır: "Az müddətdə Xorasanın kübar təbəqəsi və zadəganlarının çoxu onun hidayət məqamı astanasının

müridləri oldular. Onlar Qasım Ənvarın Məkkəyə bənzər dərgahını özlərinin üz tutacağı, xidmət göstərəcəyi bir yer hesab edib, gecə-gündüz arzularla xidmətinə can atırdılar".

Şair 1429-cu ildə vətənə qayıdlarkən yolda xəstələnmiş, bir müddət Xərcürddə yaşamalı olmuş və 1434-cü ildə orada da vəfat etmişdir.

Əlişir Nəvai 1486-cı ildə Qasım Ənvarın məzarı üzərində gözəl bir məqbərə tikdirmişdir.

Qasım Ənvarın yaradıcılığında Nəiminin, eyni zamanda sufiliyin, hürufiliyin qüvvətli təsiri olmuşdur. Şairin divanı, "Ənis ül-arifeyn" ("Ariflərin dostu") və "Məqamət ül-arifeyn" ("Ariflərin məqamı") adlı məsnəviləri vardır. Lirik şeirlərində ülvî məhəbbət təənnüm olunur. Kiçik nəsihətamiz hekayələrdən ibarət "Ənis ül-arifeyn"də şöhrətpərəstlik, xudpəsəndlik, riyakarlıq tənqid olunur. Şair əsərlərində inandırmağa çalışır ki, insan ancaq əqlin, eşqin köməyi ilə əslinə, kökünə qayıda bilər.

Qasım Ənvarın həyat və yaradıcılığı ətraflı tədqiq olunmamış, öyrənilməmişdir. İran alimi Səid Nəfisi şairin əsərlərini müxtəlif əlyazmalar əsasında böyük bir müqəddimə ilə 1958-ci ildə Tehrandə çap etdirmişdir.

Azərbaycan alimi Mirzə Abbaslı 1969-cu ildə dərc etdirdiyi əsərində şairin divanından, poemasından ətraflı söhbət açmışdır.

Ə.Nəvai ədibin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.

1960-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində və Z.Quluzadənin 1976-cı ildə Bakıda rus dilində çap etdirdiyi "Qasım Ənvarın dünyagörüşü" kitabında şairin həyat və yaradıcılığından ətraflı məlumat, əsərlərindən nümunələr verilir.

Qasım Ənvar XIV-XV əsrlərdə fəlsəfi şeirin ən qiymətli nümunələrini yaratmışdır.

QAZI BÜRHANƏDDİN
(1356-1434)

Görkəmli şair, alim və dövlət xadimi olmuşdur. O, klassik şeirin Azərbaycan dilində ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Bürhanəddin Misir və Şamda oxumuş, məntiq, astronomiya, riyaziyyat, tibb elmlərini öyrənmişdir. 1364-cü ildə, 20 yaşı olanda Qeysəriyyə qayıtmış və oranın qazisi təyin edilmişdir. Bir müddətdən sonra, 1380-ci ildə Ata bəy adı ilə hakimiyyət başına keçmişdir.

On səkkiz ilə qədər hökmdarlıq edən Qazi Bürhanəddin qorxmaz, uzaqgörən, siyasətçi, elmi, sənəti sevən bir şəxs olmuş, ölkəni, xalqı ləyaqətlə idarə edə bilmişdir. Orta əsr tarixçiləri onun bir sıra abadlıq işlərindən, körpülər, qala və şəhərlər tikdirməsindən məhəbbətlə danışirlər.

Qazi Bürhanəddinin ictimai fəaliyyətini bədii yaradıcılığı tamamlayır.

Şair bədii əsərlərini Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazmışdır. Onun şeirləri hələ öz sağlığında insanpərvərliyi, qəhrəmanlığı, nikbinliyi, mənəvi-əxlaqi gözəlliyi təbliğ edən əsərlər kimi sevilmiş, insanlara mənəvi zövq vermişdir. Bürhanəddin əvvəllər elmi, ictimai, siyasi əsərlər yazsa da, ona şöhrət gətirən bədii əsərləri olmuşdur. Şairin 1393-cü ildə öz sağlığında divanının üzü köçürülmüş və həmin divanın bir əlyazması günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Təzkirəçi Əziz ibn Ərdəşir "Bəzmü-rəzm" əsərində bu əlyazmanın 1393-cü ildə katib Xəlil ibn Əhməd tərəfindən köçürüldüyünü göstərir.

Bu divanın nüsxəsi Londonda Britaniya muzeyində saxlanılır. Divanda 1500 qəzəl, 20 rübai, 119 digər şeirlər toplanılmışdır. "Divan" 608 səhifədən, 17 min misra şeirdən ibarətdir.

Şairin poeziyasında qeyd edilir ki, məhəbət insanı müdrikləşdirir, ucalığa, ülviliyə qaldırır. Sevgi, sevən kəsin ağılını, kamalını, mərifətini üzə çıxarır, onu yaramaz əməllərdən uzaqlaşdırır.

Azərbaycan dilli poeziyanın ilk görkəmli nümayəndələrindən olan Qazi Bürhanəddinin şeirləri dil və üslub baxımından mühüm ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Şeirləri dünyəvi eşqi, insanın sevinc, arzu və həyəcanlarını tərənnüm edən, el yolunda igidlik göstərməyə çağırışdır.

Şairin yaradıcılığı daim diqqət mərkəzində olmuş, əsərləri mütəmadi olaraq nəşr edilmişdir. Yaradıcılığı mütəxəssislər tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır.

Rus alimi P.Meloranski 1895-ci ildə "Vostoçnie zametki" jurnalında şairin 20 rübai və 12 digər şeirlərini tərcümə edərək çap etdirmişdir.

İngilis şərqşünası E.Gibb Avropada ilk dəfə olaraq şairin bir sıra şeirlərini ingilis dilinə tərcümə etmiş, haqqında maraqlı fikirlər yazmış və 1900-cü ildə "Türk ədəbiyyatı tarixi" kitabında çap etdirmişdir.

1922-ci ildə İstanbulda Cənab Şəhabəddinin geniş müqəddiməsi ilə şairin şeirlərindən nümunələr çapdan buraxılmışdır.

1943-cü ildə Türk Dil Kurumu tərəfindən divanının foto surəti nəşr edilmişdir.

1977-ci ildə ədəbiyyatşünas Əli Alparslan şairin

seçilmiş şeirlərini ön söz və izahatla birlikdə çapdan buraxdırmış, 1980-ci ildə M.Ergün Qazi Bürhanəddinin divanını tam şəkildə latın əlifbası ilə nəşr etdirmişdir.

F.Köprülüzadə özünün xüsusi məqaləsində isə şairin dünyəvi üslubda qəzəllər yazıb dini mövzulara toxunmadığını, şeirlərindəki səmimiyyəti, həyatiliyi canlı bir dildə yazdığını xüsusi olaraq qiymətləndirmişdir.

Təzkiyəçi Əziz ibn Ərdəşir "Bəzmü rəzm" əsərində şairin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: "...sənin qələmin, aqlın hər hansı bir müşkülə, ən çətin məsələyə cavab verə bilər. Yəni qələminin qüdrətinin yarısı, zəkanın az bir qismi hər bir çətinliyi həll etməyə kafidir".

Qazi Bürhanəddinin bədii yaradıcılığında ictimai, fəlsəfi fikirlər türk xalqlarının ədəbiyyatına xoş təsir göstərmişdir. Ədəbiyyatşünas alim M.Quluzadə göstərir ki, Qazi Bürhanəddinin əsərləri Azərbaycan poeziyasının XIV əsrdə inkişaf səviyyəsini, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından olduqca qiymətlidir.

Qazi Bürhanəddinin şeirlərində özgənin malına, torpağına göz dikən soyğunçu şahlara, işğalçılara qarşı dərin bir nifrət vardır. Şairin şeir dili incə, oynaq, cazibədardır. Onun zövqlə seçib işlətdiyi bədii ifadə vasitələri şeirin təsir gücünü artırır. Yadda qalan söz və ifadələri canlı danışiq dilindən alındığından gözəl və təravətlidir.

Şairin şeirlərinin bir qismini ədəbiyyatşünas Ə.Səfəri toplayaraq, ilk dəfə 1976-cı ildə Azərbaycan dilində çap etdirmişdir.

Qazi Bürhanəddinin tədqiqatçıları A.Krımiski, H.Araslı, M.Quluzadə, türk alimləri Əli Nahid, Vəfi Mahir Qocatürk,

Nihad Sami Banarlı, Əli Alparslan, Yaşar Yuğel və başqaları şairin yaradıcılığını, şeirinin bədiliyini, dil üslubunu yüksək qiymətləndirmişlər.

Qazi Bürhanəddinin seçilmiş əsərləri 1978-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir.

Qazi Bürhanəddin anadilli şeirimizin tərəqqisində xüsusi xidməti olan ustad şairdir.

İMADƏDDİN NƏSİMİ (1369-1417)

Ana dilində ilk dəfə bədii, fəlsəfi əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatının tərəqqisində mühüm rol oynamış, poeziyanın ən yüksək zirvələrinə yüksəlmişdir.

Nəsimi gənc yaşlarından mükəmməl təhsil almış, dövrün elmlərini, dinlərin tarixini, məntiq, astronomiyanı dərinlən öyrənmişdir.

Yaradıcılığına aşiqanə şeirlərlə başlayan Nəsimi sonralar dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularında əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan fəlsəfi qəzəlin banisi olmuşdur. Şair poeziyasında insanı yaradıcı bir varlıq kimi ucaldır, "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam" deyərək onu tərənnüm edir, ilahiləşdirir. Şair əsərlərinin bir qisminə dini etiqadlara görə ayrı-seçkilik salanları pisləyir, hamını səmimiyyətə, mehribançılığa səsləyir.

Nəsiminin dünya görüşü və bədii istedadının parlamasında Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının böyük təsiri olmuşdur. O, doğma xalqının müdrik atalar sözləri, nağıl və dastanları ilə yanaşı, özündən qabaq yaşayıb-yaratmış

böyük şairlərin ölməz əsərlərindən ilham almış, onların sənətkarlıq sirlərini öyrənmişdir.

Şairin yaşadığı əsrdə baş verən münüm ictimai-siyasi hadisələrdən biri də Teymurun Azərbaycana basqınıdır. Ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində Teymura qarşı üsyanlar başlanır. Vətənin belə ağır günündə Nəsimi və onun tərəfdaşları, xüsusən alimlər, şairlər, digər sənət sahibləri qəsbkarlara qarşı çıxır, etiraz səslərini ucaldırdılar. Bu mübarizə, etiraz səsləri əsasən dini-mistik pərdə altında gedirdi və bunun da başlıca dayağı hürufilik hərəkatı idi. Bu fəlsəfi-dini hərəkat Yaxın və Orta Şərq ölkələrini bürüyür, gündən-günə qüvvətlənirdi. Bu böyük təriqətin başçısı Şeyx Fəzlullah Nəimi idi. O, öz ideyalarını yaymaq məqsədi ilə 1386-cı ildə Bakıda, Şirvanda olur, Nəsimi ilə tanışlığı da elə buradan başlayır. Onların tez-tez görüşləri sonradan möhkəm əqidə və məslək dostluğuna çevrilir. Nəsimi elə o vaxtdan başlayaraq bu təriqəti təbliğ edən çoxsaylı şeirlər yazmış və Nəiminin təxəllüsü ilə həmahəng səslənən Nəsimi təxəllüsünü qəbul etmişdir.

Nəimi 1394-cü ildə edam edildikdən sonra Nəsimi onun "Vəsiyyətnamə"sinə əsasən Təbrizə, oradan da Anadoluya getmiş, orada yaşamış, hürufilik fikrini yaydığı üçün dəfələrlə zindana salınmışdır.

Şair orada da çox qala bilməmiş, Türkiyədən İraqa, Suriyaya, ərəb ölkələrinə yola düşməli olmuşdur. Nəsimi ərəb və türk ziyalıları içərisində pərəstişə layiq bir insan kimi böyük şöhrət qazanır. O, ailəsi ilə birlikdə Hələb şəhərində yaşayır və hürufi şeirlərini yaymağa başlayır. Bu şeirlər hakim dairələri gündən-günə təşvişə salır.

Üç dili mükəmməl bilməsi sayəsində Nəsimi Yaxın Şərq bədii fikrinin ən gözəl nailiyyətlərinə yiyələnmiş, geniş biliyə, parlaq istedadla, yüksək sənətkarlıq mədəniyyətinə malik ustad bir şair kimi Azərbaycan şeirinə yeni istiqamət vermiş, poeziya tariximizdə ən böyük qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş, şeirimizi yeni-yeni zirvələrə qaldırmışdır.

Nəsimi yaradıcılığında dünyəvi eşqin tərənnümü, insanın saf, nəcib duyğularının, həyatı sevincinin vəsfi xüsusilə mənalı səslənir. O, dünyanın qəm-kədər, zülm üçün deyil, şənlik, sevinc, məhəbbət üçün yarandığını bildirir, insanı həyatın gözəlliklərindən kam almağa çağırır.

Hələbdə məskən salıb ailəsi ilə yaşayan şair öz mübarizəsini daha da kəskinləşdirərək, fikirlərini daha açıq şəkildə ifadə etməyə başlayır.

Nəsimi Azərbaycan dilində saysız-hesabsız şeirlər yazmış, böyük divan yaratmış, doğma dilini canlı xalq dili hesabına genişləndirmiş, zənginləşdirmiş, xalq dilinin bədii ifadə vasitələrini şeirə gətirərək onu bədii-üslub, dil cəhətdən daha da kamilləşdirmişdir.

Onun dili müasiri olduğu ərəb, fars şairlərinin dilindən daha dolğun, daha cilalı olmuşdur.

Nəsiminin əsərləri hələ özü sağ ikən Azərbaycan, Yaxın Şərq, İraq, Kiçik və Orta Asiya, Suriya və digər ölkələrdə geniş yayılmış, divanlarının əlyazma nüsxələri dünyanın bir sıra mötəbər muzeylərində, kitabxanalarında, eyni zamanda respublikamızın Əlyazmalar fondunda saxlanılır.

Şairin yaradıcılığı XV əsrdən etibarən bütün türkdilli ədəbiyyata qüvvətli təsir göstərmişdir. Türk şairi Rəfi

"Bəşərnəmə" əsərində Nəsimini özünün ustadı və müəllimi adlandırmış, ona dərin məhəbbətini bildirmişdir. Nəsimi adı Yaxın Şərq folklorunda, ədəbiyyat tarixində qorxmazlıq, fədakarlıq, sədaqətlik rəmzidir.

Nəsimi yaradıcılığında qəsidə janrı xüsusi yer tutur. Onun qəsidələri heç bir hökmdara həsr edilməmişdir. Şairin fars dilində yazdığı əsərlər içərisində "Bəhrül-əsrar" ("Sirlər dənizi") adlı fəlsəfi qəsidəsi xüsusi yer tutur. Türk alimi İsmayıl Hikmət ilk dəfə olaraq bu qəsidəni aşkara çıxarmışdır. Qəsidə 61 beytdən ibarətdir. Orta əsrlər humanist şeirinin gözəl, mükəmməl nümunəsi olan bu qəsidədə şair insan və onun taleyi barədə düşünür, bərabərsizliyi, zülm və şəri tənqid edir.

Dünyanın ən məşhur təzkirəçiləri şairin gözəl, zərif, şirinsöz bir insan olduğundan geniş söhbət salmışlar. Bu təzkirələrdə şairin fəlsəfi fikirləri, həyat haqqında düşüncələri yığcam və məntiqi dildə ifadə olunmuşdur. Orta əsr mənbələrindən bizə aydın olur ki, hələ öz sağlığında Nəsimi haqqında əfsanə və rəvayətlər ağızdan-ağıza dolaşmışdır.

Nəsimi ömrünün son illərini Hələb şəhərində yaşamış, orada həbs olunmuş, "kafir", "dinsiz" elan edilərək, Misir sultanının əmri və ruhanilərin fitvası ilə 1417-ci ildə diri-diri dərisi soyulmuşdur.

Nəsimi özündən sonra zəngin bir irs qoyub getmişdir. Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi mütərəqqi ideyaları davam və inkişaf etdirən böyük sənətkar insan ləyaqətinə, onun qüdrətinə olan yüksək inamını tərənnüm edərək şeirlərində bəşər övladını həyatın yaradıcısı, gözəllik mənbəyi kimi yüksəltmişdir.

Nəsimi haqqında ilk müfəssəl məlumat verən XVI əsr

türk təzkirəçisi Qəstəmonili Lətfi olmuşdur. O, 1546-cı ildə yazdığı əsərində Nəsimi haqda demişdir: "...eşq meydanının qorxusuz əsgəri, məhəbbət Kəbəsinin böyük fədaisi idi..."

Nəsiminin həyatı haqqında məlumat verən mütəxəssislərdən biri də Əmir Kəmaləddin Hüseynidir. Onun əsərində Nəsiminin fəaliyyəti, öldürülməsi, yaradıcılığı barədə geniş həcmli yazılar vardır. Türk səyyahı Övliya Çələbi Nəsimini şeyx adlandırmış, ondan ürəkdolu söhbət açmışdır.

XIX əsrdən başlayaraq Türkiyədə Nəsimi irsini öyrənmək sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Onun "Divan"ı ilk dəfə olaraq 1849-cu ildə İstanbulda, sonra 1881-ci ildə yenə də orada nəşr olunmuşdur.

Nəsimi irsini tədqiq edən türk alimi Fuad Köprülüzadə 1918-ci ildə yazdığı "Türk ədəbiyyatında ilk mütəəffirlər", 1926-cı ildə qələmə aldığı "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar" və başqa əsərlərində Nəsimi haqqında bəzi diqqətəlayiq fikirlər irəli sürmüşdür. O, Nəsimini Azəri ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti, bütün türk ədəbiyyatının ən yüksək yaradıcısı olduğunu, osmanlı ədəbiyyatında dərin iz qoyduğunu qeyd etmişdir.

Bu fikirləri davam etdirən İsmayıl Hikmət, Məhəmməd Xəlil şairin ilahi sənətkar olmasından, yaradıcılığındakı tərəqqipərvər fikirlərdən geniş söhbət açmışlar.

Avropa tədqiqatçıları Türkiyə mütəxəssislərinin Nəsimi barədə məlumatlarına əsaslanaraq şair haqqında məqalələr yazıb çap etdirmişlər.

Məşhur alman şərqşünası Hammer-Purqştallın, ingilis alimi E.Gibbin, alman alimi Frans Babikerin əsərlərində

şair haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. E.Gibbin 1900-cü ildə Londonda çap olunmuş əsərlərinin VII cildində Nəsimi yaradıcılığına geniş yer ayrılmışdır.

Məşhur rus alimi V.Smironvun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, o, Nəsiminin "Divan"ı ilə ətraflı tanış olmuş, yaradıcılığındakı fəlsəfi fikirləri yüksək qiymətləndirmişdir.

Nəsiminin əsərlərinin Azərbaycan dilində çapına 1926-cı ildən başlanmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtaz 1926-cı ildə Nəsimi divanını ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Elə o vaxtdan başlayaraq şairin əsərləri müəmmadi olaraq nəşr edilməkdədir. 1973-cü ildə H.Araslının ön sözü ilə Nəsiminin irihəcmli şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır.

Şərqşünas alim C.Qəhrəmanovun şairin əsərlərinin üç cildəndən ibarət elmi-tənqidi mətni hazırlanaraq çap edilmişdir. Ədəbiyyatşünas alimlər I.Olğun, H.Araslı, M.Quluzadə Nəsiminin həyat və yaradıcılığı barədə müxtəlif dövrlərdə əsərlər, monoqrafiyalar yazaraq çap etdirmişlər.

Nəsiminin anadan olmasının 600 illiyi YUNESKO-nun qərarı ilə 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd edilmiş, tədbirlərdə dünyanın bir çox ölkələrindən alimlər, mütəxəssislər iştirak etmişdilər.

Nəsiminin əsərləri 1926, 1962, 1973, 1981-ci illərdə Bakıda, 1973-cü ildə isə Moskvada çapdan çıxmış, həyat və yaradıcılığı barədə əsərlər yazılmış, müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

Nəsimi öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına qiymətli yeniliklər gətirmiş, ədəbi dilin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

BEŞİNCİ FƏSİL

Xətəinin şah poeziyası və Füzulinin məhəbbət lirikası sərhəd tanımır

XV-XVI əsrlər Azərbaycanda ədəbiyyatın, incəsənətin, mədəniyyətin yüksəlişi, tərəqqisi dövrü olmuşdur. Bu ərəfədə Azərbaycan ədəbiyyatında Şah İsmayıl Xətəinin – hökmdarın, sərkərdənin şah poeziyası, dahi Məhəmməd Füzulinin sevgi, məhəbbət lirikası, Kişvərinin, Həbibinin yaradıcılığı bəşəri əhəmiyyət kəsb edirdi. Xətəinin və Füzulinin timsalında Azərbaycan ədəbiyyatı əlçatmaz zirvələrə ucaldı.

ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ (1486-1524)

Azərbaycan tarixinə görkəmli dövlət xadimi, qüdrətli sərkərdə, istedadlı bir şair kimi daxil olmuşdur. O, 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş, böyük hökmdar kimi Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başlamışdır.

Şah İsmayılın yüksək hərbi istedadı haqqında K.Marks yazmışdır: "Səfəvilər xanədanının banisi Şah İsmayıl fateh

idi. O, on dörd illik hakimiyyəti dövründə on dörd əyalət fəth etmişdir".

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır. O, öz fərmanı ilə tanınmış rəssam Kəmaləddin Behzadı saray kitabxanasına rəis təyin etmiş və bununla da ədəbiyyata, mədəniyyətə, incəsənətə olan qayğı və diqqətini göstərmişdir.

XV-XVI əsrlərdə ana dilində əsər yazan Xətai və Füzuli Yaxın Şərqdə ərəb və fars dillərində yaranmış əsərlərdən daha dəyərli nümunələr yaratmaqla Azərbaycan ədəbi dilini möhkəmləndirərək zirvələrə qaldırmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yer tutmuş Xətai qısa həyat sürsə də zəngin yaradıcılıq irsi qoymuş, gözəl poeziya nümunələri yaratmışdır. Şairin bədii irsi içərisində Azərbaycan dilində yazdığı "Divan"-ı, "Dəhnamə" poeması, "Nəsihətnamə" məsnəvisi və digər şeirləri əsl sənət abidələri, şah əsərləridir. Üç dilde şeir yazmaq qabiliyyətinə malik olan Xətai əsərlərinin böyük bir qismini Azərbaycan dilində yazmışdır. Şairin poeziyası qəhrəmanlığa, mənəvi saflığa məhəbbətlə, şərə, əqidəsizliyə, saxtılığa nifrətlə doludur.

Xətai öz yaradıcılığında Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii irsinə daim sadıq qalmış, sələflərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, öyrənmişdir.

Şairin yaradıcılığında Nəsimi poeziyasının təsiri açıq-aydın gözə çarpır. Xətai öz şeirlərində vətənin azadlığını, istiqlaliyyətini daim tərənnüm etmişdir. Onun "Nəsihətnamə"-si Azərbaycan dilində didaktik mahiyyətdə yazılmış ilk məsnəvi olmaqla şairin əxlaqi görüşlərini ifadə edir.

168 beytdən ibarət olan "Nəsihətnamə" anadilli

Azərbaycan epik şeirinin ilk nümunələrindəndir. Bu əsərdə vəhdəti-vücud fəlsəfəsinin əsas müddəaları ön plana çəkilmişdir. "Nəsihətnamə"də iradə və qəhrəmanlıq, sədaqət və səxavət, dayanat və doğruluq kimi xüsusiyyətlər insan üçün ən vacib cəhət hesab olunur. Şairin nəsihətləri dərin insanpərvərliyi ilə seçilir. Əsərin əsas qayəsi əsgərləri müharibə meydanlarında qəhrəmanlıq göstərməyə, öz məsləki uğrunda canından belə keçməyə ruhlandırmaqdır.

Xətai öz tərəfdarlarını kamal sahibləri ilə yaxın olmağa, onlardan mərifət kəsb etməyə çağırır. "Yəqin bil, doğruluq dost qapısıdır", – deyən şair, yoldaşa qarşı olan həsəd və xəyanətdən müridlərini çəkindirir, onları sədaqətli, etibarlı olmağa çağırır.

Xətainin həcmcə ən iri, geniş süjetli əsəri "Dəhnamə"dır. Şair bu əsərini yazarkən klassik ədəbi ənənələrdən, xalq yaradıcılığı nümunələrindən, nağıl və dastanlardan, hikmətli xalq kəlamlarından məharətlə istifadə etmişdir. Rəngarəng təbiət təsvirləri, hadisələri yüksək peşəkarlıqla qələmə almaq, məhəbbəti dolğunluğu və incəliyi ilə əks etdirmək əsərin ən əhəmiyyətli cəhətlərindəndir. Şair "Dəhnamə"də baharın canlı, tərəvətli mənzərəsini poemanın məşhur "Bahariyyə"sində məharətlə göstərir.

62 beytdən ibarət olan bu parçada Azərbaycanın zəngin, səfəli təbiəti, yaşıl çəmənlikləri, barlı bağları əlvan lövhələrlə təsvir olunur. Poemanın sonunda verilən məlumatdan aydın olur ki, əsər 1506-cı ildə yazılmışdır. Xətainin 21 yaşında belə bir əsər yazması onun həqiqətən istedadlı bir sənətkar olduğunu göstərir.

"Dəhnamə" zahirən on məktubdan ibarət olsa da, əsərdə bu məktublar yox, onların məzmunları, mahiyyətləri araşdırılır, hadisələr təhlil olunur. "Dəhnamə" poemasında bütün hadisə birinci şəxsin dili ilə nəql olunur. Burada əsas qəhrəman – Aşiq – şair özüdür. Əsərdə iştirak edənlər iki qismdən ibarətdir. Birincilər insan surətləri: Aşiq, Məşuqə, Bağban və Aşiqin məktəb yoldaşdır. İkincilər isə – Səba yeli, Ah, Huş və göz yaşlarıdır. Bu surətlər elçi rolunu ifa edirlər və hadisələrin inkişafı da onlarla əlaqədardır.

Ana dilində yazılmış bu poema istər məzmun, istər sənətkarlıq, istərsə də dil, üslub cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xətainin yaradıcılığında lirika, xüsusən də məhəbbət lirikası əhəmiyyətli yer tutur. Şairin lirikasında məhəbbəti tərənnüm edən qəzəlləri, qoşmaları, eyni zamanda mübarizəyə çağırış, həyat eşqi, mənəvi saflıq, eləcə də ayrılıq iztirabları öz əksini tapır. O, anadilli poeziyanın inkişafına müstəsna əhəmiyyət vermiş, Azərbaycan dilində yazan şairlərə hamilik etmiş, sarayında şairlər məclisi yaratmışdır. Onun hakimliyi dövründə Azərbaycan dili ədəbi dilə çevrilmiş, dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmiş, diplomatik yazışmalarda istifadə olunmuşdur.

Şah İsmayıl Xətai 1524-cü ildə Şəkiddən növbəti səfərdən qayıdarkən, yolda 38 yaşında vəfat etmişdir.

Xətainin əsərləri dünyanın bir sıra ölkələrində geniş yayılmış, muzeylərdə, kitabxanalarda, əlyazmalar fondlarında saxlanılır.

Şah İsmayıl Xətainin həyat və yaradıcılığı barədə ilk geniş məlumatı oğlu Sam Mirzə özünün "Töhfeyi-Sami" təzkirəsində vermişdir. XVI əsrdən başlayaraq Şərqi tanınmış təzkirəçiləri, alimləri – Həsən bəy Rumlu, Məhəmməd Mirxond, Katib Çələbi, Lütfəli bəy Azər, Rzaqulu Hidayət, A.Bakıxanov, Şəmsəddin Sami, M.Tərbiyyət və digərləri böyük şair haqqında geniş məlumatlar vermişlər. Füzuli Şah İsmayıl rəğbət bəsləmiş, "Bəngü Badə" əsərini ona həsr etmiş, bəzi şeirlərinə cavablar yazmışdır.

Şərq dünyasının görkəmli tarixçisi Məhəmməd Mirxondun hicri tarixi ilə 1261-ci ildə Bombeydə çap olunmuş "Rövzətüs-səfa" adlı kitabında Şah İsmayılın dövrü, yaradıcılığı, siyasi fəaliyyətindən geniş söhbət açmışdır.

Azərbaycanda Xətai haqqında qiymətli məlumatları Abbasqulu ağa Bakıxanov və Seyid Əzim Şirvani vermişdir. Şirvani Xətainin digər bir divanının mövcudluğu barədə də yazmışdır. Bu divanın Ərdəbil nüsxəsi haqqında sonralar Avropada çap olunan kitab kataloqlarında məlumat verilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünyanın şərqşünas alimləri Hammer-Purqştall, Şarl Rio, E.Gibb, E.Braun, F.Babinger, A.Krımiski, V.Minorski və başqalarının xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Xətai irsinin tədqiqi, nəşri ilə Türkiyə ədəbiyyatşünaslarından A.Köprülü, İsmayıl Hikmət, Bəsim Atalay, Səddeddin Nüzhet, Əbdülbaqi Gölpınarlı və başqaları da məşğul olmuşlar. Səddeddin Nüzhet Xətainin İstanbul Məllət kitabxanasında saxlanılan qədim əlyazma divanını

xeili əlavələrlə birlikdə hazırlayaraq ilk dəfə 1946 və 1956-cı illərdə çap etdirmişdir. Bu divanda şairin 201 şeiri, tərcümeyi-halı, əsərlərinin müqəddiməsi və ədəbi-bədii fəaliyyəti barədə geniş məlumat verilmişdir.

Klassik irsimizin tədqiqatçısı Salman Mümtaz Xətai yaradıcılığı ilə ətraflı məşğul olmuş, 1923-cü ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında şairin həyat və fəaliyyəti haqqında geniş yazı, şeirlərindən nümunələr, "Dəhnamə" poemasının qədim nüsxəsini çap etdirmişdir.

Cənubi Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət öz əsərlərində Xətainin fəaliyyəti və bədii irsi barədə xoş sözlər yazmışdır.

Şah İsmayıl Xətainin əsərləri 1946, 1966, 1973, 1975, 1976, 1982-ci illərdə Bakıda, 1979-cu ildə Moskvada və eyni zamanda dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, müxtəlif dillərdə çap olunmuş, həyatı və yaradıcılığı barədə elmi, bədii əsərlər yazılmış, nəşr olunmuşdur.

Əminliklə demək olar ki, Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı, onun şah poeziyası, canlı, sadə dili Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi iz qoymuş və ədəbiyyatın tərəqqisinə ciddi təsir göstərmişdir.

KIŞVƏRİ NEMƏTULLAH DİLMƏQANI

(XVI əsr)

Azərbaycan şairidir. Orta əsr təzkiyəçilərinin verdikləri məlumata görə şair Qəzvinə dünyaya göz açmış, Təbrizdə yaşayıb-yaratmış, Həbibli ilə dostluq etmişdir. Kişvərinin həyat və yaradıcılığına aid məlumat natamam və pərakəndədir. Qeyd olunur ki, şair bir müddət Ağqoyunlu Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, gözəl şeirlər yazmış, məşhurlaşmışdır. Kişvərinin şeirlər divanı bu günə kimi gəlib çatmışdır.

Şairin yaradıcılığında zamanədən şikayət, qəm, kədər qüvvətlidir. Onu kədərlənməyə məcbur edən "daş ürəkli zamanə"dir. Kişvərinin kədəri bir növ Füzulinin kədərini andırır.

Şairin "Olmasun" rədifli qəzəlində qarıblik, qəm, kədər əhvalından, "Özgədir" şeirində isə insanın cəmiyyətdəki yerindən, mənəvi saflığından söhbət açılır.

Kişvərinin şeirləri əsasən lirik qəzəllərdən ibarətdir. Bu qəzəllərdə şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri çox qüvvətlidir.

Şairin bəzi şeirlərində güclü həyat eşqi, bədii, fəlsəfi yanaşma, həyatilik, gerçəklik duyulur.

Şairə görə qəmin özü də keçicidir. Çünki hər enişin bir yoxuşu, hər yoxuşun bir enişi vardır.

Şərq poeziyasına dərin bələd olan şair əsərlərini əlvan boyalarla bəzəyir, şeirin ahəngi, musiqisi üzərində ciddi işləyir, ərəb-fars sözlərindən qaçır, Azərbaycan

dilinin zəngin xəzinəsindən istifadə edərək fikirlərini səlis və ahəngdar verməyə çalışır.

Kişvərinin həyat və insan haqqındakı düşüncələri, ondakı güclü mənəvi azadlıq meylləri birdən-birə yaranmamışdır. Bir çox ölkələrə səfər edən, qürbətdə yaşayan sənətkar get-gedə humanist, azad düşünən bir ziyalı kimi yetişmişdir.

Kişvərinin şeirlərindən ibarət divanı Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılır.

Şairin şeirləri ilk dəfə "Ədəbiyyat məcmuəsi"ndə 1946-cı ildə Bakıda çapdan buraxılmış, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında, H.Araslının 1958-ci ildə nəşr olunmuş əsərində Kişvəri haqqında məlumat, şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Kişvərinin əsərləri professor Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən hazırlanaraq 1984-cü ildə Bakıda nəşr edilmişdir.

Kişvəri XV əsrin görkəmli sənətkarlarından biri olmaqla yanaşı, ədəbiyyatımızın inkişafına müəyyən qədər təsir göstərmişdir.

HƏBİBİ (1470-1520)

Azərbaycan şairidir. O, ecazkar, cəlbedici poeziyası ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Gözəl şeirlər yazan və əyalətdə məşhurlaşan şair bir müddətdən sonra Şah İsmayıl Xətəinin sarayına dəvət olunur. Burada o, istedadlı bir şair kimi böyük nüfuz qazanır, "məlik üş-şüəra" rütbəsinə layiq görülür.

Həbibinin ədəbi irsindən yalnız 50-yə qədər şeir, qəzəl, qəsidə və s. məlumdur.

O, öz əsərlərində gözəl, canlı surətlər yaradır, insan qəlbinin nəcib hisslərini tərənnüm edir, insandan gözəl, uca heç nə tanımır, onu dünyanı işıqlandıran günəş sayır. Yaradıcılığı boyu insanı ucaltmaq üçün yeni, bir-birindən yeni üsullar axtarır. Həbibin sözləri qənaətlə işlədən, dürüst, sərrast ifadələri tapmağı bacaran sənətkardır. Bəzən o, əsərlərində gözəl surət, canlı lövhə yaradır. Onun insanın mənəvi əhvalını poetik, təsirli sözlərlə təsvir etmək məharəti məşhur "Dedim, dedi" əsərində aydın görünür. Bu əsər Azərbaycan klassik şeirinin gözəl nümunələrindəndir.

Həbibin "Xərabat" rədifli qəzəlində fikir, söz azadlığını tərənnüm edir. O, "Xərabat"ı, "dərbərim", "yarım", "dildarım", "can bağının gülüzarı" adlandırır.

Şair milli dilimizin zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə edərək Azərbaycan şeirinin qiymətli nümunələrini yaratmış, xalq dilində olan sözləri, ifadələri şeirə

gətirmiş, bədii dilimizin zənginləşməsinə kömək etmişdir.

Həbibinin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk əhəmiyyətli məlumatı Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə vermişdir.

Türkiyə təzkirəçilərinin yazdığına görə Həbib Təbrizdən Anadoluya getmiş, həyatının sonunacan orada yaşamışdır. Təzkirəçi Aşiq Çələbi yazır ki, Həbib istedadlı bir şair kimi Türkiyədə hörmət qazanmış, onun şeirlərində əsl məhəbbət, eşq duyğuları vardır.

Türk alimi F.Köprülü 1932-ci ildə şair haqqında yazdığı məlumatı, apardığı tədqiqatı və eyni zamanda 42 şeir nümunəsini ilk dəfə olaraq İstanbulda nəşr etdirmişdir.

Həbibinin əsərləri 1981, 1984-cü illərdə Bakıda çapdan buraxılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslar F.Köprülü, M.Quluzadə, H.Araslı, Ə.Səferli, X.Yusifov və başqaları onun yaradıcılığını tədqiq etmiş, maraqlı fikirlər söyləmiş, əsərlər yazmış, çap etdirmişlər.

Həbibinin yaradıcılığı Azərbaycan şeirinə, türkdilli poeziyaya güclü təsir göstərmişdir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ **(1494-1556)**

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük bir ədəbi mühit yaratmış, anadilli şeirimizi asimana ucaltmış, yeni poeziya məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Füzuli poeziyası incə, zərif, məhəbbət, sevgi əhvalı ilə alışan və eyni zamanda xalqın sevincini, kədərini öz qəlbində yaşadan müdrik bir şairin könül nəğməsidir. Onun şeirləri bayatılarımız kimi təsirli, nağıllarımız kimi əsrarəngiz, dastanlarımız kimi gözəl, tərəvətli, atalar sözləri kimi müdrik və mənalıdır.

Fitri istedadla malik Füzuli əsaslı təhsil almış, erkən yaşından başlayaraq 40 ildən çox bir müddətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, bədii, elmi, fəlsəfi əsərlər yazmışdır. Onun ədəbi irsinə divanları, "Söhbətül-əsmar", "Bəngü-Badə", "Yeddi cam" və dünya ədəbiyyatının ən gözəl incilərindən olan "Leyli və Məcnun" poemaları, "Şikayətnamə", "Səhhət və Məraz", "Rindü Zahid", "Mətlə-ül-etiqaq" və digər əsərləri daxildir.

Füzuli divanlarında lirik şeirə üstünlük versə də, qəzəl, rübai, tərkiqbənd, müxəmməs də yazmışdır. Bu əsərlər bütövlükdə Azərbaycan bədii fikrinin Nizamidən sonra ucalmış əlçatmaz zirvəsidir. Əslində bu əsərlər Azərbaycanı, bütün bəşəriyyəti heyratə salan ölməzlik, əbədiyyət heykəlidir.

Şairin zəngin ədəbi irsində qəzəl mühüm yer tutur. Azərbaycan dilində yaranan qəzəlin ən kamil nümunələrini Füzuli yaratmışdır. O deyir ki, qəzəl

məclislərin zinəti, ağıllı adamların sənətidir. Füzulinin qəzəlləri mövzuca zəngindir. Aşıqanə qəzəlləri çoxluq təşkil etsə də, yaradıcılığında ictimai, fəlsəfi, təsviri qəzəllər də mühüm yer tutur. Bu qəzəllər insanı heyratə gətirir, lal edir, fəlakətləri ahlər çəkməyə, bahar yağışları kimi gözündən yaşlar axıtmağa, Məcnun kimi səhralarda sərgərdanlıq etməyə səsləyir.

Füzulinin yaradıcılığında, ədəbi irsində qəsidə də mühüm yer tutur. Şairin 5 cildlik akademik nəşrinin dördüncü cildi bütövlükdə qəsidələrdən ibarətdir. Burada şairin 43 azərbaycanca, 30 farsca və 12 ərəbcə qəsidəsi vardır. Şairin qəsidələri onun dünya hadisələrinə münasibətinin, fəlsəfi düşüncələrinin, ülvı məhəbbətdən bəhs eləyən lirikasının mahiyyətini dərinədən öyrənmək üçün zəngin materialdır. Füzulinin qəsidələri məzmun və formaca rəngarəng, rədiflər, qəfiyələr, bənzətmələr bir-birindən əlvən və gözəldir. Bu lirika gözəllikdən, ədalətdən, həqiqətdən soraq verən yüksək sənət nümunələridir.

Füzulinin "Ənis ül-qəlb" adlanan qəsidəsi Xaqani Şirvaninin "Qəsidəyi-şiniyyə"sinə cavabdır. Əsərdə dövrün siyasi-ictimai məsələlərindən, söz sənətinin dəyərliliyindən, hökmdarların ədalətsizliyindən, kəndlilərin ağır zəhmətindən, ümumiyyətlə dövrün ictimai bəllələrindən bəhs edilir.

Füzulinin ədəbiyyata, elm aləminə məlum olan ilk irihəcmli əsəri "Bəngü-Badə"dır. Poema Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf olunub. Zəmanəsinə tənqidi münasibətini bildirən, yersiz iddialara meyl edən, mənasız qırğınlara bəis olan hökmdarları tənqid əsərin əsas qayəsidir.

"Bəngü-Badə" sənətkarlıq baxımından Füzulinin ən kamil əsərlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk güclü, kamil alleqorik poemadır. Bu əsərdə o, bədii istədada malik bir sənətkar kimi diqqəti cəlb edir. Poemada canlı xalq dilinin xüsusiyyətləri, bədii ifadə formaları, Azərbaycan dilinin mənə zənginliyi diqqəti cəlb edir.

Füzulinin "Yeddi cam" fəlsəfi poeması saqınamə şaklında yazılmış ən maraqlı əsər olmaqla, həyat və insan haqqında düşüncələr, cəmiyyətin eybəcərliklərindən doğan dərin kədər çılpaaqlığı ilə öz əksini tapmışdır. "Yeddi cam"ın əsas qəhrəmanı şairin özüdür. Əsər giriş hissədən və yeddi fəsildən ibarətdir. Poema zülmün, ədalətsizliyin hökm sürdüyü ağır, məşəqqətli həyatın fəlsəfi ifadəsidir. "Yeddi cam" şairin ən maraqlı, orijinal əsərlərindən biridir. Füzuli böyük, insanpərvər bir şair kimi həyatın, kainatın, elmin sırlərini açmaqda, anlamaqda ağıllın, dərrakənin rolunu, əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir, nəyin buna maneçilik törətdiyini göstərir.

Füzuli bu poemada saray həyatının canlı mənərəsinı yaratmış, özündən başqa heç kəsi bəyənəməyən, şöhrətpərəst insanları, xüsusiən mənəsb sahiblərini: şahları, vəzirləri, digər qulluq sahiblərini kəskin tənqid edərək, onların həyata şəh, qovğa gətirdiklərini göstərir. Şair bu əsərdə çarpışmalarla, vuruşmalarla dolu olan zəmanəsini, qan tökməklə öz şöhrətini artırmaq istəyən azğın hakimləri tənqid edir, zülm və ədalətsizliklə dolu olan dünyanı pisləyir.

Füzulinin "Səhbətül-əsmar"ı alleqorik əsər olmaqla epik janr sahəsində şairin ilk qələm təcübəsi olduđu ehtimal edilir. Əsərin Füzuliyə aid olduğunu ilk dəfə irəli sürən və

bu barədə mətbuatda çıxış edən Ə.Əbid olmuşdur. O, "Füzulinin tədqiq edilmiş bir əsəri" adlı məqaləsində əsərin hicri 1204-cü ildə tərtib edilmiş əlyazmasını gördüyündən bəhs edir. Bu poema Füzuli yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şairə xas olan forma, vəzn, dil və üslub açıq-aydın nəzərə çarpır.

Füzuli yaradıcılığının zirvəsi olan "Leyli və Məcnun" poemiası Azərbaycan, Şərq və Avropa poeziyasının nadir incilərindəndir. Nizami Gəncəvinin ilk dəfə olaraq yazılı ədəbiyyata gətirdiyi "Leyli və Məcnun" poemasının bir çox dillərdə qələmə alınmasına baxmayaraq, Füzulinin ana dilində yaratdığı əsər orijinallığı, bənzərsizliyi ilə bu mövzuda əvvəl yazılmış əsərlərin hamısından seçilir. Klassik Şərq poeziyasının müxtəlif janrlarında qələmini sınayan şairin ağılinın, dühasının çoxcəhətliyi bu əsərdə əzəmətli bir vəhdət halında təzahür olunmuşdur. Füzuli "Leyli və Məcnun"u sənətkarlığının ən kamil dövründə, həyata və insanlara münasibətinin saflaşdığı bir zamanda, özünün dəqiq qeyd etdiyi kimi, 1537-ci ildə yazmış və əsəri Sultan Süleymana ithaf etmişdir. Poemanın yüksək şeir dili, zəngin bədii təsvir vasitələri, qəhrəmanların daxili aləmini, həyəcan və iztirablarını əks etdirən qəzəllər əsərin bədii təsir gücünü xeyli artırır. Şairin "Leyli və Məcnun" poeması forma və məzmun cəhətdən epoxal bir əsərdir və onun bərabəri, oxşarı yoxdur.

Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maraqlı sahə olan bədii nəsrin ən dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Şairin öz divanına yazdığı müqəddimə, "Şikayətnamə" adlı məktubu bədii nəsrin ən uğurlu nümunəsidir. Əsərdə

məmurların kobud rəftarı, süründürməçilik, rüşvətxorluq sadə, aydın, obrazlı, yığcam şəkildə təsvir edilmişdir. Şair "Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar" cümləsi ilə rüşvətxorluğu damğalamışdır. Satirik nəsrimizin ilk nümunəsi olan "Şikayətnamə" öz ideya və bədii dəyərini saxlamaqdadır. Əsərin yaranması da olduqca maraqlıdır. Sultan Süleyman tərəfindən Füzuliyə ayda 9 ağca təqaüd təyin edilsə də, şair bu pulu ala bilmir və elə ona görə də nişançı paşa Mustafa Çələbiyə məşhur "Şikayətnamə" əsərini yazır və bu idarədəki məmurları tənqid edir, onların rüşvətxor olduqlarını göstərir.

Füzuli "Səhhət və Məraz", "Rindü-Zahid" əsərlərini də nəslrlə yazmışdır.

"Səhhət və Məraz" alleqorik əsər olmaqla, mürəkkəb, çoxsahəli bir məzmunla malikdir. Yazıçı insan bədənini tibbi baxımdan təsvir etmək, hər bir üzvün vəzifəsi, xəstəliklərin səbəbi, ondan qorunmaq yolları haqqında geniş məlumat verir.

"Rindü Zahid" əsərində yazıçının ictimai hadisələrə münasibəti bildirilir. Əsər iki dünyagörüşün, həyata və insana iki baxışın mübahisəsi, dialoqudur. "Rindü Zahid" Füzulinin ictimai-fəlsəfi görüşlərini aydınlaşdırmağa kömək edən, dahi sənətkarın həyat və insan haqqındakı humanist düşüncələrini, fəlsəfi baxışını əks etdirən dərin məzmunlu bədii-fəlsəfi əsərdir.

Füzuli Azərbaycanda ədəbi-bədii dilin yaradıcılarındandır. O, ana dilində yaranmış şeirin ən gözəl nümunələri olan əsərləri ilə Azərbaycan bədii dilini yeni yüksək səviyyəyə qaldırmış, klassik Azərbaycan, həm də türkdilli xalqların poeziyasına qüvvətli təsir göstərmiş, ədəbi məktəb yaratmışdır.

Füzuli hələ sağ ikən özünün qəsidələrini ayrıca bir əsər kimi toplayıb kitab şəklinə salmış, Azərbaycan, fars və ərəb dillərində divanlar tərtib etmişdir. Şairin əsərləri Şərq və Avropa dillərinə dəfələrlə tərcümə edilmiş, dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixi çox qədimdir. Onun müasirləri – təzkirəçilər Qəstəmonili Lətif, Sam Mirzə Əhdi Bağdadi və başqaları şairin həyat və yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat vermişlər.

Qəstəmonili Lətif şairin sağlığında yazdığı "Məşairüş-şüəra" adlı təzkirəsində Füzulini ustad bir şair kimi təqdim edir, 1546-cı ildə qələmə aldığı əsərində "Leyli və Məcnun"dan parçalar vermişdir.

Sam Mirzə də Füzulinin sağlığında – 1550-ci ildə tamamladığı əsərində onu Bağdadın ən yaxşı şairi kimi qiymətləndirmişdir.

Əhdi Bağdadi isə Füzulinin 1556-cı ildə taundan vəfat etdiyini, Kərbəlada dəfn olunduğunu, vəfatından yeddi il sonra, 1563-cü ildə tamamladığı "Gülşənüş şüəra" adlı təzkirəsində şairin böyük alim, mütəfəkkir olduğunu, əsərlərinin İran, Türkiyə, Ərəbistanda geniş yayıldığını yazır.

Bu təzkirəçilərdən sonra Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi, Bəyani, Əmin Əhməd Razi, Sadiqi və başqaları öz əsərlərində Füzuli haqqında məlumatlar və əsərlərindən parçalar vermişlər. Aşiq Çələbinin 1566-cı ildə yazdığı əsərində Füzulini Bağdad və Diyarbəkr şairləri arasında ustad kimi təqdim edir, "Leyli və Məcnun" poemasından söz açaraq "...hər sözü işıqlı bir şəm, hər nüktəsi qığılımlar saçan bir oddur" deyir.

Füzuli yaradıcılığı Türkiyədə geniş, hərtərəfli araşdırılmış, yüksək qiymətləndirilmişdir. Ədəbiyyatşünaslar F.Köprülü, İ.Hikmət, Məhəmməd Cəlal, Ə.Atəş, Ə.Gölpınarlı və başqalarının bu sahədə xidməti böyükdür.

Məhəmməd Cəlal 1894-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri" əsərində Füzuli haqqında yazır: "Bağdad ədəbiyyatı gülzarının gözəl nəğməli bülbülü olan Füzuli osmanlı şairlərindən qarşısında heç bir ustad, rəhbər görmədiyi halda, ədəbiyyata yeni həyat verən bir sənət yaratmış, həm də bu sənəti dərələrin çuşinindən, rüzgarın iniltisindən, bir təbəssümün təsirindən, bir qızın məsum gözəlliyindən iqtibas etmişdir. Bu cəbhədə ən birinci şairimiz mütləq Füzulidir".

F.Köprülü ölməz Füzuli haqqında silsilə əsərlər yazmışdır. O, 1924-cü ildə şairin divanına yazdığı müqəddimədə maraqlı mülahizələr yürütmüş, qiymətli fikir söyləmişdir.

F.Köprülü 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər" əsərində Füzulini əsl eşq, məhəbbət şairi adlandırmış, filosof-sənətkar kimi onun barəsində geniş söz açmışdır.

Alimlərdən Əbdülbaqi Gölpınarlının "Füzuli divanı"na yazdığı müqəddimə, Əbdülqadir Qaraxanın "Füzuli mühiti, həyatı və şəxsiyyəti" adlı doktorluq dissertasiyası, Həsibə Məzioğlunun "Füzuli – Hafiz" adlı monoqrafiyası, Camal Yenerin "Füzuliyə və eşqinə dair" məqaləsi, Ət-Tancının "Mətləül-etiqaq" və digər əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. İstanbul Universitetinin professoru Fahir İz Füzulinin Lahorda azərbaycanca-farsca mənzum bir lüğətinin tapıldığını xəbər vermişdir.

Füzuli Avropa ölkələrində də layiqincə tədqiq edilmiş, araşdırılmış və hələ də araşdırılır. Məşhur şərqşünas alimlər Hammer-Purqştall, Hartman, E.Gibb, Kl.Huar, A.Bombaçi və başqaları şairin yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, əsərlərini mütəmadi olaraq dərc etdirmişlər. Bu alimlərin məlumatları Füzuli yaradıcılığını dünyaya tanıtmaqda ilk təşəbbüs kimi çox qiymətli olmuşdur.

Şair haqqında geniş və tam məlumatı ingilis alimi E.Gibb vermişdir. O, Füzulinin Azərbaycan şairi olduğunu qeyd edərək, bütün türk ədəbiyyatında ondan böyük şair olmadığını göstərir və yazır: "Füzuli Şərqdə parlayan günəşə oxşadıla bilər. Heç bir türk şairi həqiqətən Füzuli qədər gözəl qəzəllər yazmamışdır. Füzuli ilhamını hər hansı bir şairin əsərindən deyil, öz qəlbindən almış, öz dühasının işığı ilə parlayaraq özünə xas olan yeni yol tapmışdır. Bu yolda onun sələfi olmamışdır".

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Rusiyada şərqşünaslıq elmi Füzuli irsinə ciddi həvəs göstərmişdir. Füzuli irsinin Qərbdə öyrənilməsi haqqında ilk məlumatı şərqşünas alim Y.Bertels vermişdir.

L.Lazarev 1862-ci ildə "Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili" mövzusunda dissertasiya yazıb müdafiə etmişdir.

Məşhur rus alimi A.Krımskinin Füzuli haqqında verdiyi məlumatlar, yazdığı əsərlər olduqca əhəmiyyətli və maraqlıdır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda Füzuli irsini öyrənməkdə bəzi işlər görülmüşdür. 1848-ci ildə Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh tərtib etdiyi "Türk

dili dərsliyi"ndə Füzulinin yaradıcılığına xüsusi yer vermiş, əsərlərindən parçalar çap etdirmişdir. Bu ərafədə rus təhsil ocaqlarında çalışan professor Mirzə Kazım bəy türk dilinin tədrisi üçün hazıradığı dərslikdə Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərini dərc etdirmişdir.

1887-ci ildə "Kəşkül" qəzeti şairin "Leyli və Məcnun" poemasından rus dilində parçalar vermişdir. Bu əsər Cəlal Ünsüzadənin təşəbbüsü və birbaşa iştirakı ilə Ukrayna ədəbiyyatçısı A.Qulak tərəfindən tərcümə edilərək çap edilmişdir.

Seyid Əzim Şirvani Füzuli irsini yaxşı bilən, araşdıran, barəsində əsərlər yazan şairlərdəndir. O, Füzulini dünyada ən görkəmli sənətkarlardan biri hesab etmişdir.

Füzulinin həyat və yaradıcılığı barədə geniş məlumatı F.Köçərli vermişdir. O, şairin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xidmətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, alimləri H.Araslı, M.Quluzadə, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal, Fuad Qasımzadə, R.Azadə və başqaları tədqiqatlar aparmış, böyük şair barədə fikirlər söyləmiş, əsərlər yazıb çap etdirmişlər.

Füzulinin əsərləri 1939, 1944 və 5 cildə – 1958, 1985-ci illərdə Bakıda, 1958, 1959, 1972-ci illərdə Moskvada, eyni zamanda dünyanın müxtəlif ölkələrində çap olunmuşdur.

Əminliklə demək olar ki, Füzulinin ədəbi irsi öz sağlığından başlayaraq bu günə qədər bəşəriyyət tərəfindən maraqla oxunur, öyrənilir, əsərləri mütəmadi olaraq nəşr edilir. Füzulinin yaratdığı əsərlər dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur.

ALTINCI FƏSİL

*"Koroğlu" dastanı və bu dövrlərdə
yaranmış digər bədii ədəbiyyat nümunələri
dünya xalqlarının dilində*

"Koroğlu" dastanı

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən görkəmli, ən parlaq nümunələrindən biridir. Azərbaycan aşıqlarının yaratdığı, Yaxın Şərq və Orta Asiyada geniş yayılmış qəhrəmanlıq eposu olan "Koroğlu" dastanında xalqın yadelli işğalçılara və yerli zülmkarlara qarşı mübarizəsi təənnüm olunur.

Azərbaycanda dastanın hələlik 17 qolu toplanmışdır. Vahid bir silsilə yaradan həmin qollarda Koroğlu və onun dəlilərinin mübarizəsindən, igidliyindən bəhs olunur. Dastanda xüsusi olaraq qeyd edilir ki, yerli xanlardan biri, Həsən xan tərəfindən gözləri çıxarılmış ilxıçı Alı kişinin oğlu Rövsən tezliklə xalq arasında Koroğlu kimi tanınır və o, ətraf ərazilərdəki yoxsulları, sənətkarları bir yere toplayaraq Çənlibəldə məskən salır. Koroğlu igid döyüşçü, mahir sərkərdə, həm də el aşığı kimi məşhurlaşır. Dastanın quruluşu və bədii xüsusiyyəti diqqətəlayiqdir. Buradakı qollar müstəqil və bitkindir. Koroğlu-

nun düşmənləri vətənin, elin düşmənləridir. O, bunu özünün yüzlərcə qoşmasında çox aydın bir şəkildə demişdir. Əslində Koroğlunun dəliləri də elə həmin ağalardan zülm görmüş nökrələr, çobanlar, mehtərlərdir.

Dastanda qeyd olunur ki, Çənlibəldə 7777 dəli vardır. Məlumdur ki, bir sıra qədim xalqlarda, eləcə də Azərbaycanda uzun müddət müqəddəs sayılan 7 rəqəminin üç dəfə təkrarından ibarət olan bu say çoxluğu sonsuzluq rəmzidir. Dəlilərin milli tərkibi də maraqlıdır. Bunların içərisində Ərəboğlu, Gürcüoğlu, Kürdoğlu kimi qəhrəmanlar, eyni zamanda ləzgi, türk, fars da vardır.

"Koroğlu" eposunda qadın surətləri də maraqlıdır. Ən çox diqqəti cəlb edən, əlbəttə, Nigardır. Nigar sultan-xotkar qızıdır. O, olduqca fədakar, gözəl, ağıllı bir qadındır. Koroğlu ilə Nigar arasında olan sevgi, məhəbbət, bir-birini anlamaq, duymaq hissləri çox güclüdür. Bu vəfalı, igid qadın ömrünün sonuna qədər Koroğludan ayrılır. Dastanın son qolunda qoca Koroğlunun yeganə təsəllisi, kədərini, dərdini unutduran, onu yeni mübarizəyə ruhlandıran yenə də Nigardır.

Dastanda nəzm və nəsr hissələri vəhdətdir. Nəsr hissəsi sadə, xalq dilindən, nəzm hissəsi isə igidliyi təənnüm edən qoşmalardan ibarətdir.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, "Koroğlu" dastanındakı qoşmalara XVII əsrdən başlayaraq ədəbiyyatşünasların əsərlərində rast gəlinir. 1721-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş "Nəğmələr kitabı"nda dastandan bir neçə qoşma verilmişdir. Epos tezliklə gürcü, acar, ləzgi və başqa xalqlar arasında yayılmağa başlamışdır.

Bu ərafədə folklorə, ilk növbədə dastanlara diqqət və

maraq xeyli artmışdır. Bir sıra səyyahlar, şifahi ədəbiyyatla maraqlananlar, alimlər eposu ayrı-ayrı qollar, rəvayət, əfsanə, dastan şəklində toplayıb müxtəlif yerlərdə çıxan qəzetlərdə, jurnallarda, məcmuələrdə nəşr etdirir, tədqiqat əhvalı məqalələr, məlumatlar verirdilər.

I.Şopen adında şəxs "Koroğlu" eposunun bir qolunu əldə edərək, üzərində işləmiş və 1840-cı ildə ilk dəfə olaraq rus dilində "Mayak sovremennoqo prosveşşeniya i obrazovaniya" jurnalında nəşr etdirmişdir. İki ildən sonra A.Xodzko Təbrizdə topladığı "Koroğlu" dastanını ingilis dilinə tərcümə edərək 1842-ci ildə Londonda çap etdirmişdir.

Əsərin orijinalı Parisin Milli muzeyində saxlanılır. Bu ənənəni davam etdirən digər rus mütəxəssisi S.Penn eposu rus dilinə tərcümə etmiş, 1856-cı ildə "Kavkaz" qəzetində hissə-hissə dərc etdirmiş, sonra isə Tiflisdə kitab şəklində buraxdırmışdır. Dastanın nəşri böyük maraq doğurmuş, bu münasibətlə "Sovremennik" jurnalında N.Çernişevskiye isnad edilən müsbət rəy dərc olunmuşdur. "Bizim ədəbiyyatımızda Şərq poeziyası əsərlərinin tərcüməsi çox az məlumdur. Buna görə də cənab Pennə bu işinə görə təşəkkür etməmək olmaz" – deyə N.Çernişevski eposun azərbaycanlıların, Koroğlunu isə onların milli qəhrəmanı, eyni zamanda milli şairləri olduğunu qeyd edir.

A.Xodzko ingilis dilində çap etdirdiyi "Koroğlu" eposunun müqəddiməsində yazır ki, hadisələr Zaqafqaziya və İranda daim yaşayan azərbaycanlıların mübarizəsinin nəticəsi olaraq baş vermişdir. A.Xodzko bu xoş məramı ilə "Koroğlu"nu rus və Avropa xalqlarına tanıtmışdır.

"Kavkaz" qəzeti 1857-ci ildə yazırdı: "Gürcü xalqı arasında Koroğlunun həyatına dair gözəl əfsanələr, rəvayətlər gəzir. Onun igidliyi səyyar Gürcüstan aşığılarının ən sevimli mahnılarını, rəvayətlərini təşkil edir". "Koroğlu"ya maraq dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində durmadan artırdı. 1889-cu ildə Kazanda "Koroğlu sultan hekayəti" toplusu çapdan çıxmışdır. Dastan 1913-cü ildə Budapeştdə macar dilində nəşr olunmuşdur. Görkəmli türk folklorçusu N.Boratov 1931-ci ildə "Koroğlu" dastanının bir qismini tədqiq edərək nəşr etdirmişdir.

"Koroğlu" dastanı 1912-ci ildə ilk dəfə olaraq kitab halında Bakıda Azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

Epos Azərbaycan aşığılarının yaradıcılıq məhsulu olmaqla, eyni zamanda digər Şərq xalqları tərəfindən də sevilmiş, şöhrət tapmışdır.

Akademik I.Braginski yazır ki, "Koroğlu" epik dastanı əvvəlcə Azərbaycan xalqı içərisində yaranmış, sonra isə tacik xalqının hafizəsinə çatmışdır.

A.Xodzko sonrakı illərdə də bu mövzuya xüsusi maraq göstərmiş və 1856-cı ildə "Kavkaz" qəzetində çap etdirdiyi məqalədə eposun müxtəlif xalqlar arasında geniş yayıldığını xüsusi olaraq qeyd etmiş və bildirmişdir ki, onun, yəni Koroğlunun şöhrəti Homerin Yunanıstandakı şöhrəti qədər böyükdür.

Azərbaycanda dastanın toplanmasında, nəşrində, tədqiqində H.Əlizadənin, V.Xulufllunun, M.Təhməsinin, H.Araslının xidməti böyükdür. Ü.Hacıbəyov, həmçinin türk bəstəkarı A.Sayqun "Koroğlu" dastanı əsasında eyniadlı opera bəstələmişlər. "Azərbaycanfilm" kinostudiyası "Koroğlu" filmi çəkmişdir. Azərbaycan aşığıları "Koroğlu cəngisi", "Piyada Koroğlu", "Altı Koroğlu", "Misri Koroğlu" və s. havalər yaratmışlar.

"Koroğlu" dastanı 1842-ci ildə Londonda, 1856-cı ildə Tiflisdə, 1978-ci ildə Leninqrad və Moskvada, 1912, 1927, 1936, 1941, 1969-cu illərdə Bakıda və eyni zamanda dünyanın digər şəhərlərində çapdan buraxılmışdır. Alimlər, mütəxəssislər bu eposu ətraflı tədqiq etmiş, araşdırmış, çoxsaylı əsərlər yazaraq nəşr etdirmişlər.

"Koroğlu" qəhrəmanlıq dastanı olmaqla, eyni zamanda xalqımızın vətənə, torpağa olan məhəbbətini, istəyini tərənnüm edən tarixi bir əsərdir. Eposu məşhurlaşdıran cəhətlərdən biri də məhz budur.

MƏHƏMMƏD ƏMANİ (1536-1610)

Azərbaycan poeziyasının inkişafında diqqəti cəlb edən şairlərdəndir. O, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından sayılır. Əmani Şah Təhmasib, sonra isə Şah Abbas hakimiyyəti dövründə qızılbaş əmirlərindən olmuş, hərbi yürüşlərdə iştirak etmiş, sonralar Yəzd vilayətinin hakimi olmuşdur.

Əmani klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə uyğun olaraq çoxsaylı qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi, həm də bayatı, qoşma, gəraylı, mənzum hekayələr yazmış, şifahi ədəbiyyat qaydalarını yazılı ədəbiyyata gətirmişdir.

Əmaninin şeirlərində real insani eşq, gözəllik, hicran günlərinin əzabları, kədər, qəm vardır. Şairin "İstəmə", "Birlə", "Qəraz", "Ey pərivəş" adlı şeirləri yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Əmaninin klassik şeir üslubunda yazdığı əsərləri

arasında mənzum hekayələri də mühüm yer tutur. Əmani Azərbaycan dilində ilk mənzum hekayələrin yaradıcısı hesab edilir. Tədqiqatçılar onun "Dəvəsi ölmüş qan", "Tirəkçi", "Hatəm Tai və qərib" hekayələrini mövzu və yaradıcılıq baxımından yüksək qiymətləndirmişlər.

Şairin məsnəviləri vətənpərvərlik ruhu ilə yanaşı, dövrünün tarixi hadisələrini, Səfəvi hökmdarlarının hərbi yürüşlərini öyrənmək üçün dəyərli mənbədir.

Məhəmməd Əmaninin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk məlumatı verən təzkirəçi Sadiqi olmuşdur. O, şairin namuslu, xeyirxah, nəcib bir insan olduğunu, gözəl şeirlər yazdığını xüsusi qeyd etmişdir.

Əmaninin azərbaycanca və farsca divanları Britaniya muzeyində saxlanılır.

İngilis alimi Şarl Rio Əmaninin yaradıcılığını ətraflı araşdırmış, barəsində xoş sözlər yazmışdır. Türk ədəbiyyatşünası İsmayıl Hikmət "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində şairin yaradıcılığını araşdırmış, səmimi münasibətini bildirmişdir.

Azərbaycan mütəxəssislərindən H.Araslı Əmaninin yaradıcılığı barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, Balaş Azəroğlu isə şairin həyat və yaradıcılığını araşdırmış, öyrənmiş, yazdığı elmi monoqrafiyanı 1977-ci ildə çap etdirmişdir.

Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında vacib, qiymətli amildir.

FƏDAİ TƏBRİZİ **(XVI əsr)**

Azərbaycan şairidir. Təbrizin mötəbər şəxslərindən olmuşdur. Onun həyat və yaradıcılığı barədə məlumat azdır.

Fədaï haqqında ilk məlumatı Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə özünün "Töhfeyi-Samî" təzkirəsində vermişdir. Qeyd olunur ki, Fədaï Təbrizlidir. Yaradıcılığa 1550-ci illərdə başlayıb, divanı və "Bəxtiyarnamə" poeması vardır. Şair ədəbiyyat tarixində "Bəxtiyarnamə" poeması ilə tanınır. O, əsər üzərində işləməyə XVI əsrin axırlarında başlamış elə həmin dövrdə də tamamlamışdır.

Fədaïnin "Bəxtiyarnamə"si ənənəvi mövzuda yazılsa da bədii xüsusiyyətlərinə görə çox maraqlıdır.

Poemada "Bəxtiyarın tacir macərasını nağıl etməsi"ndə həyatın acı həqiqətləri, "Xacə Həsən Bəzircanın heka-yəsi"ndə acgözlük, tamahkarlıq, "Dədbinin sərgüzəşti"ndə xalqı incidənlər, onlara zülm edənlər, "Sabirin sərgüzəşti"ndə mövcud üsul-idarə tənqid olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatına "Bəxtiyarnamə"ni gətirmək, ana dilində yeni bir əsər yaratmaq Fədaïnin əsas xidmətlərindəndir. Əsərin dili aydın və şairanədir. Müəllif əsərdə ərəb, fars sözləri deyil, Azərbaycan sözləri işlədir. Məsələn, zəhər – ağü, arzu – dilək, hicran – ayrılıq xidmət – qulluq, mehman – qonaq və s.

Şairin poeması dövrün ictimai-siyasi tarixini, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf qaydalarını, yollarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətli dir.

Fədaïnin divanı Təbriz Milli Kitabxanasında, şeirlərinin bir qismi isə Sankt-Peterburqdakı Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kitabxanasındadır. Şairin "Bəxtiyarnamə" poeması Təbrizdə Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin kitabxanasında saxlanılır.

Bu yeganə nüsxədən ibarət əlyazmanın fotosuratını əldə edən Azərbaycan ədəbiyyatşünası Qulam Məmmədli əsəri 1945-ci ildə Təbrizdə, 1957-ci ildə isə Bakıda çap etdirmişdir. Mütəxəssislərdən H.Araslı, R.Azadə, Ə.Səfərli, X.Yusifov və başqaları şairin yaradıcılığını tədqiq etmiş, məqalələr yazaraq çap etdirmişlər.

Fədaïnin "Bəxtiyarnamə" poeması məzmunca və bədii dəyərinə görə sayılıb-seçilən əsərlərdəndir.

MƏSİHİ RÜKNƏDDİN **(1580-1656)**

Şərqşünas alimlərin məlumatlarına görə XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq ulduzları sırasında Məsihi və Saib olmuşlar. Hər iki şairin əsərləri zamanın sükutunu pozaraq insanlara sevinc, fərəh gətirmiş, nəcib duyğular aşılamışlar.

Məsihi ömrünün 20 ilini Hindistanda yaşamış, orada yazıb-yaratmış, şöhrətlənmiş və nəhayət, vətənə qayıtmışdır. Şairin "Vərqə və Gülşə" poeması tezliklə dillər əzbəri olmuş, onu məşhurlaşdırmışdır. Epik şeirin görkəmli nümunəsi olan bu aşiqanə-qəhrəmanlıq dastanında məhəbbət, ictimai-siyasi, əxlaq mövzusu vəhdət halda qələmə alınmışdır.

Məsihinin bədii irsinin yüz min beytdən artıq olduğu bildirilir. O, ədəbiyyat tariximizdə əsasən "Vərqə və Gülşə" poeması ilə tanınır. Şairin divanı, "Zəmbur və əsəl" ("Arı və bal"), "Danəvü-dam" ("Tələ və dən") əsərləri olduğu güman edilir. Əfsuslar olsun ki, bu məsnəvilər bizə gəlib çatmamışdır.

Hind alimi Hüseynəli xan Aşiq "Neştəri-eşq" əsərində bildirir ki, Saib Təbrizi öz ustadı Məsihinin vəfatından sonra onun şeirlərini bir yerə toplamış və onların içərisindən 700 beyt seçib divan tərtib etmişdir. Məsihinin müasiri Mirzə Nəsrəbadi Saibin evində Məsihinin on divanının olmasını göstərir.

Məsihinin əldə olan yeganə "Vərqə və Gülşə" əsəri türk ədəbiyyatşünası professor Ə.Atəşin fikrincə uzun bir yol keçərək ərəb ədəbiyyatından gəlir. Ərəblər islam dinini yaymaq məqsədilə əsərləri altına aldıkları xalqların maddi-mənəvi sərvətlərini amansızcasına dağıdır, qədim kitabələri, yazılı sənədləri məhv edir, müəyyən nümunələrini ərəbləşdirirdilər.

"Vərqə və Gülşə" əsərinin bir əlyazma nüsxəsini ingilis alimi Şarl Rio XIX əsrin əvvəllərində əldə etmiş və bu barədə ilk dəfə olaraq məlumat yaymışdır. "Vərqə və Gülşə" əsərinin əlyazması London muzeyində və Tehran Universitet kitabxanasında saxlanılır. Poemanın Tehran nüsxəsi London əlyazmasına nisbətən daha qədim və mükəmməldir.

Bu əlyazmanın üzünün köçürülməsi poemanın yazıldığı tarixdən dörd il sonra, yəni 1632-1633-cü illərə, London nüsxəsi isə 1645-1646-cı illərə təsadüf edir.

XIX əsrin görkəmli türk ədəbiyyatşünası İsmayıl Hikmət

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında bu ölməz məhəbbət əsərindən danışaraq, onun ideya-bədii cəhətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Digər türk professoru Ə.Atəş öz əsərlərində "Vərqə və Gülşə"ni təhlil etmiş, yüksək qiymətə layiq bir əsər olduğunu qeyd etmişdir.

Məsihinin "Vərqə və Gülşə" əsəri lirik-epik poema olub, baş qəhrəmanlarının adını daşıyır. Şair bu əsəri 1628-1629-cu illərdə yazmış, bitirmişdir.

Məsihinin əsəri qarşılıqlı eşqin, məhəbbətin saflığı haqqında yazılmış bitkin və kamil bir dastandır.

Əsər ilk dəfə 1977-ci ildə ədəbiyyatşünas Ə.Səfərlitərəfindən ön söz, lüğət və şərhrlə nəşr edilmiş, H.Arslı, İ.Hikmət, M.Seyidov şairin yaradıcılığını araşdırmış, əsərlər yazaraq çap etdirmişlər.

Məsihinin bu poeması XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir ədəbi hadisədir.

SAİB TƏBRİZİ (1601-1679)

Öz zəngin, dolğun yaradıcılığı ilə bədii fikir tarixində yeni səhifələr açmışdır. Şairin şeirləri hələ öz sağlığında oxunur, öyrənilir, ürəklərə yol tapırdı. Saib Təbrizinin ailəsi Şah Abbasın əmri ilə İsfahana köçürülmüş, özü orada mükəmməl təhsil almış, gənc yaşlarından Bağdada, Məkkəyə, Mədinəyə, Türkiyəyə səfər etmişdir. Şairin şöhrətindən xəbər tutan II Şah Abbas onu öz sarayında məlik üş-şüərə təyin etmişdir. Saib sarayda yaşadığı illərdə saysız-hesabsız nəsihətamiz şeirlər, qəzəllər yazmışdır.

Saib Təbrizi yaradıcılığının qızgın çağında – 1625-ci ildə Hindistana gedir, özü demişkən, bu ölkəyə ləlcəvəhərat əvəzinə zəngin poeziyasını, gözəl şeirlərini aparır. Uzunmüddətli səfərdə olan şair öz doğma ölkəsində şeirə-sənətə qiymət verilməməsindən şikayətlənir. Saib Hindistanda Şah Cahanın sarayında yaşayır. Şah Cahan onun istedadına heyran olaraq şairə Müstəid xan ləqəbi verir, həzarə rütbəsinə layiq görür. Altı il bu ölkədə qalan, burada yaşayan şairin şeirləri dillər əzbəri olur. Saib Hindistan ziyalıları arasında böyük şöhrət qazanır, əsərləri sevilir, məhəbbətlə oxunur.

Saibin əsərlərinin sayı, miqdarı haqqında təzkirələrdə və başqa mənbələrdə verilən məlumatlar müxtəlifdir. Həyatının son çağlarında şair şeirlərini, yazdığı bütün əsərləri mövzuca divan halında qruplaşdırır. Ümumiyyətlə, mənbələrdə onun bədii irsinin üç yüz min beytdən ibarət olduğu bildirilir.

Məşhur təzkirəçi M.Təbriziat Saibin yaradıcılığını ətraflı araşdırmış, onun 120 min beytdən ibarət divanını şəxsən oxuduğunu bildirir. Saibin eyni zamanda Şah Abbasın müharibələrindən bəhs edən "Qəndaharnamə" poeması, hələlik aşkar olunmayan "Mahmud və Ayaz" məsnəvisi olduğu bildirilir.

Böyük şairin zəngin kitabxanası və 800 şairin yaradıcılıq nümunələrini əhatə edən 25 min beytlik məşhur "Səfinə"si xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Saib təkcə Azərbaycanda deyil, Şərqi digər ölkələrində – İranda, Hindistanda, Orta Asiyada, Türkiyədə tanınmış, sevilmişdir.

Saib Təbrizinin yaradıcılığının tədqiqi müasir ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi yer tutur. Məşhur özbək alimi H.Süleymanov 1975-ci ildə Hindistanda olarkən ölkənin Lakxnau şəhərindəki kitabxanada Saib Təbrizinin özü tərəfindən əlifba sırası ilə köçürülmüş, 230 min misradan, 2308 səhifədən ibarət, yeganə tam külliyyatını aşkara çıxarmışdır. Sonralar bu əlyazmanın lent nüsxəsi Azərbaycan Elmlər Akademiyasına hədiyyə olaraq göndərilmişdir.

Saib Təbrizi çoxlu qəsida, rübai, qitə, məsnəvi yazsa da, əsasən qəzəl ustası kimi şöhrət qazanmışdır. Şairin yaradıcılığının tədqiqi ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi yer tutur. Türkiyə ədəbiyyatşünası İsmayıl Hikmət, hind alimi Şibli Numani, İran tədqiqatçıları Vəhid Dəstgirdi, Rzazadə Şəfəq, Əmiri Firuzkuhi və başqaları Saibin yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olmuşlar.

Avropa şərqşünasları Saib Təbrizinin ədəbi irsi ilə daim məşğul olmuşlar. Şarl Rio və Qustav Flyugerin "Kataloq"larında və "İslam ensiklopediyası"nda göstərilir ki, şairin əlyazmaları Avropanın ən məşhur kitabxanalara

rında saxlanılır. Qustav Flyuger öz "kataloq"unda Saibin Vyana kral kitabxanasında mövcud olan əlyazmalarının təsvirini vermiş, şairin qısa tərcümeyi-halını çap etdirmişdir. Bundan bir müddət sonra Şarl Rio tərəfindən tərtib edilmiş "Britaniya muzeyindəki fars əlyazmaları kataloqu"nda şairin 18 əlyazma nüsxələrinin geniş təsvirini vermişdir. Burada həm də Saib Təbrizin divanlarının dünyanın hansı kitabxanalarında saxlandığı, Avropa kataloqlarına salındığı barədə məlumat verilir.

Avropa tədqiqatçıları arasında Saib yaradıcılığı ilə daha səmərəli məşğul olan professor Eduard Braundur. O, "İran ədəbiyyatı tarixi" adlı əsərində Saib Təbrizin tərcümeyi-halını vermiş, yaradıcılığını ətraflı araşdırmış, şeirlərindən nümunələr çap etmişdir.

İngilis alimi E.Gibb Saib Təbrizin yaradıcılığından geniş bəhs etmiş, onun türkdilli ədəbiyyatın inkişafında müstəsna rolundan danışmış, özünün "Osmanlı poeziyası" əsərində Saibin türkdilli ədəbiyyata təsirindən bəhs edərək yazır: "Camidən sonra iki şair osmanlı ədəbiyyatında nüfuz sahibi kimi tanınır. Onlardan biri Ürfi, o biri Feyzidir. Ancaq sonralar bu sahədə Saib onları ötüb keçdi".

Rus şərqşünasları da Saib Təbrizi yaradıcılığına yüksək qiymət vermişlər. Bu cəhətdən A.Krımskinin "İran tarixi, onun ədəbiyyatı və dərviş tosofiyası" adlı əsərində Saibi Səfəvi dövrü şairlərinin müəllimi hesab etmişdir. Digər rus alimi Y.Bertels 1928-ci ildə yazdığı "İran ədəbiyyatı tarixi oçerki" əsərində Saibin sənətkarlığına, lirikasına yüksək qiymət vermiş, onu XVII əsrin Hafizi adlandırmışdır.

Məhəmmədali Təbiyət "Danışməndani-Azərbaycan" kitabında qeyd edir ki, Saibin tərtib etdiyi "Səfinə"nin

zəmanəmizə qədər gəlib çatmış bir nüsxəsi Tehrandə "Ərməğan məcəlləsinin kitabxanası"nda saxlanılır. Bu nüsxə Saibə katiblik edən Arif Təbrizin xətti ilə əsl nüsxədən köçürülmüşdür.

Şərqşünas alimlər A.Krımski, E.Braun, Y.Bertels, Şarl Rio, İsmayıl Hikmət, Vəhid Dəstgirdi, Əmiri Firuzkuhi, Şəfəq Rzadə, görkəmli Azərbaycan alimlərindən M.Təbiyət, H.Araslı, B.Azəroğlu və başqaları şairin yaradıcılığını ardıcıl olaraq öyrənmiş, haqqında məqalələr, əsərlər yazmışlar.

Saibin əsərləri 1946, 1980-ci illərdə Bakıda çap edilmişdir.

Saib Təbrizin gözəl şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatının üfüqlərini daha da genişləndirmiş, ona yeni ruh gətirmişdir.

QÖVSI TƏBRİZİ (XVII əsr)

Azərbaycanda klassik poeziyanın görkəmli nümayəndələrindən biri, gözəl şeirlər müəllifi Qövsü Təbrizi ədəbiyyat tariximizdə əhəmiyyətli yer tutur. Onun lirik şeirləri, qəzəlləri yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. Şairin şeirlərinin ictimai-fəlsəfi məzmunu, bədii dili, mövzu rəngarəngliyi sənətkarlıq baxımından olduqca səciyyəvidir. Qövsinin şeirləri, qəzəlləri yüksək sənətkarlıq keyfiyyətinə malik olmaqla, oxucuya təsir edən əsərlərdir. Onun lirik qəhrəmanları şairin müasiri olan insanlardır. Mütiəxəssislərin araşdırmaları göstərir ki, Qövsü Təbrizi klassik Şərq ədəbiyyatını dərinlən öyrənmiş, yaradıcılığında bu ənənəyə sadiq qalmışdır.

Qövsü zəmanəsinin qabaqcıl, gözüaçıq, cəsarətli şairi

olmuşdur. Onun qəzəllərində xalq şeirinə məxsus bir ahəngdarlıq, sadəlik, səmimiyyət, aydınlıq vardır.

Qövsiyə görə, təsirsiz söz işıqsız gözdür. O, söz sənətinin qədir-qiymətdən düşməsinə ürəkdən acıyır etiraz səsinə ucaldır. Şairin qəzəllərinin çoxunda beyt və misralar arasında möhkəm məntiqi əlaqə var və onlar mövzuya da bir-birini tamamlayır. Qövsi həyatı boyu bu yaradıcılıq ənənələrinə sadıq qalmışdır.

Qövsi bir müddət Hindistanda yaşamış, gözəl, mənalı şeirləri ilə hind ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmiş, hörmət və ehtiramını qazanmışdır. Təzkirə müəllifləri öz əsərlərində onun şeirlərindən, qəzəllərindən nümunələr vermiş, haqqında xoş sözlər söyləmişlər.

Qövsi öz yaradıcılığında canlı xalq dilinin bədii imkanlarından, xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən məhərrətlə istifadə etmişdir.

Şairin bədii irsindən ədəbiyyat, elm aləminə iki divanı məlumdur. Bu divanlardan biri İngiltərədə Britaniya Muzeyində, digəri isə Gürcüstan Dövlət muzeyində saxlanılır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları F.Köçərli, M.Təbiyət, Salman Mümtaz şairin yaradıcılığını ətraflı araşdırmışlar.

F.Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabında şairin qəzəllərindən nümunələr vermiş, Salman Mümtaz isə Qövsi Təbrizinin şeirlərinin bir hissəsini 1925-ci ildə Bakıda kitab halında çap etdirmişdir. Bu kitaba şairin 62 qəzəli, bir müxəmməsi, bir neçə rübaisi daxil edilmişdir. Kitaba yazdığı müqəddimədə Salman Mümtaz məşhur ədəbiyyatşünaslar – Nur Hüseynin "Nigaristanı-süxən", Şarl Rionun "Kataloq"undan, akademik A.Kırım

skinin "Türkiyə tarixi və ədəbiyyatı" əsərlərindən istifadə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edən türk alimi İsmayıl Hikmət 1928-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində Qövsi Təbrizdən ayrıca bəhs etmişdir.

Qövsi Təbrizinin ədəbi irsinin oxuculara çatdırılmasında və tədqiq olunmasında H.Araslının xidməti xüsusi qeyd edilməlidir. O, Seyid Əzim Şirvaninin, Şarl Rionun, Firudin bəy Köçərlinin, İsmayıl Hikmətin əsərlərində Qövsi haqqında yazılanlardan, eyni zamanda şairin Britaniya və Gürcüstan muzeylərində saxlanılan nüsxələrindən istifadə edərək, əsərini təkmilləşmiş halda geniş müqəddimə ilə 1958-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Ədəbiyyatşünas M.Seyidov şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə olaraq ayrıca monoqrafiya yazmış və 1963-cü ildə "Qövsi Təbrizi" adlı kitabını çap etdirmişdir.

Qövsi Təbrizinin əsərləri 1925 və 1958-ci illərdə Bakıda, 1960 və 1972-ci illərdə isə Moskvada çap olunmuşdur.

Qövsi Təbrizi Azərbaycan şeirinin inkişafında müəyyən mənada müstəsna rol oynamışdır. Onun poeziyası öz gözəlliyini, təravətini saxlayır, maraqla oxunur.

MƏHCUR ŞİRVANİ
(XVIII əsr)

Azərbaycan şairi, lirik və epik əsərlər müəllifidir. Onun həyatı və yaradıcılığı haqda dəqiq məlumat azdır.

Məhcür Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "Qisseyi-Şirzad" poeması ilə tanınır. Bu əsər lirik-epik poema olmaqla, nağıl-dastan ənənələrini özündə birləşdirir.

Şair poemasını qəhrəmanın anadan olması əhvalatı ilə başlayıb, hakimiyyətə keçməsi epizodu ilə tamamlayır. Poemada müəllif qəsbkarlığın, zülm və şərin ifşasını göstərir.

"Qisseyi-Şirzad"da qadın qəhrəmanları öz əxlaqi-mənəvi səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin qəhrəmanı Şirzadın sevgilisi Xurşidbanu öz cəsarəti və təşəbbüs-karlığı ilə Şərq ədəbiyyatında məşhur olan Züleyxa surətini yada salır.

"Qisseyi-Şirzad" kamil bir əsərdir. Müəllifin dili aydın, gözəl və təravətlidir.

Şairin poemadan başqa digər əsərləri də vardır. Bu əsərlər Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılır. Məhcurun əsərləri 1978-ci ildə Bakıda, 1972-ci ildə isə Moskvada çap olunub.

Ədəbiyyatşünaslar H.Araslı, A.Dadaşzadə onun yaradıcılığını tədqiq etmiş, məqalələr yazaraq çap etdirmişlər.

Məhcür Şirvani "Qisseyi-Şirzad" əsəri ilə şeirimizi zənginləşdirmişdir.

YEDDİNCİ FƏSİL

*İnsanlığı ülvî məhəbbətə, saflığa
səsləyən ədəbiyyat*

MOLLA VƏLİ VİDADI
(1709-1809)

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir yer tutmuş, canlı xalq dilində gözəl qoşmalar, qəzəllər, bayatılar, gəraylılar, müxəmməslər yazmışdır. Onun uşaqlığı, gəncliyi anadan olduğu Şəmkir elində keçmiş, orada mükəmməl təhsil, təlim-tərbiyə almışdır. Şair xasiyyət-cə mərəd, ürəyiaçıq, insanlarla dostluq etməyi uca lutan, zamanəsinin sayılıb-seçilən şairi kimi şöhrət qazanmış, saraylara dəvət olunmuşdur. O, bir müddət Gürcüstanda II İrəklinin sarayında yaşamış, 1781-ci ildə İrəklinin oğlu Levanın ölümünü münasibətilə mərsiyə yazmışdır.

Şair sulatlara, xanlara xidmət etməyi özünə sığışdırmadığından, 1781-ci ildə sarayı tərk edərək Qazaxa gəlmiş və ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır.

Vidadi yaradıcılığı, dünyagörüşü Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatı əsasında təşəkkül tapmışdır. Onun

Vaqıfla "Deyişmə"si də bunu aydın göstərir. Şairin yaradıcılığında vətənə, torpağa, insanlara məhəbbət çox güclüdür. "Belə qalmaz", "Dəli könül, gəl əylənmə qütbətdə", "Ey həmdənim, səni qana qər qeylər", "Xəstə düşdüm, gələn yoxdur üstümə" kimi şeirlərində vətən həsrəti, qəriblik, iztirab hiss olunur. Şairin lirikası yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsidir.

Vidadinin real tarixi hadisələr əsasında yazdığı əsərlərdən biri də "Müsibətnamə" poemasıdır. Bu epik-tarixi əsəri şair 1780-ci ildə yazıb bitirmişdir. Vidadi şair dostu Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqin xaincəsinə öldürülməsi münasibətilə yazdığı bu mənzumədə mənəsb, şöhrət düşkünlərinə, nahaq qan tökənlərə lənət yağdırmışdır. Poemada Hüseyn xan çox nəcib, səxavətli, ağıllı, alicənab bir şəxs kimi ədaləti, insanlığı təcəssüm edir.

"Müsibətnamə" əsəri şairin ictimai ədalətsizliyə qarşı ittihamnaməsi idi.

"Durnalar" qoşması şairin dünyagörüşünü aydınlaşdırmaqda olduqca əhəmiyyətlidir. Vidadinin "Durnalar" qoşması maraqlı, bənzərsiz bir əsərdir. Şair "qərib-qərib", "qəmgin-qəmgin" ötən durnalarla xalqının dözülməz vəziyyəti arasında eynilik, oxşarlıq tapır. "Şirin-şirin" oxuyan durnaların səsinə şairin qəlbi "şanə-şanə" olur. Şair durnaların "qızıl qana" boyanmasından qorxur, ehtiyat edir.

Vidadi əsərlərində zülm, haqsızlıq və zorakılığa, "gərdişi dövrənin kəc rəftarına" qarşı etirazını "dünyanın faniliyi" ilə bildirir.

Şairin yaradıcılığında məhəbbət lirikası da xüsusi yer tutur. O, insanın daxili aləminə, psixologiyasına yaxşı bələd olan sənətkardır.

Vidadi xalq yaradıcılığından, klassik poeziya ənənələrindən səmərəli istifadə edərək gözəl şeir nümunələri yaratmışdır. "Ey həmdənim, səni qana qər qeylər" deyən şairin kədərinə oxucu da şərik olur. Ədib bədii sözün mənalı, təsirli olması şərtlərinə əməl etdiyindən onun hər bir şeiri kamil sənət nümunəsi kimi ədəbiyyat tarixinə düşmüş, oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır.

Vidadi irsinin tədqiqi, nəşr tarixi çox da qədim deyildir. Şairin əsərləri Salman Mümtaz tərəfindən tərtib edilərək ilk dəfə 1936-cı ildə Bakıda çapdan buraxılmışdır.

"Vaqif və sair müasirin", "Azərbaycanda və Qafqazda məşhur şüəranın əşarına məcmuədir", "Riyazül-əşiqin", "Təzkireyi Nəvvab", "Gülzar" və "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı əsərlərdə və təzkirələrdə Vidadinin şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Şairin şeirləri bir çox Şərq, rus və digər xalqların dillərinə tərcümə olunmuş, əsərləri 1957, 1977-ci illərdə Bakıda, 1960, 1962, 1972-ci illərdə Moskvada kitab halında çapdan buraxılmışdır.

Alimlər, ədəbiyyatşünaslar F.Köçərli, H.Araslı, A.Dadaşzadə, Məmməd Arif şairin yaradıcılığına aid əsərlər yazaraq çap etdirmişlər.

Molla Vəli Vidadi şəxsiyyəti, poeziyası xüsusi ehtirama, hörmətə layiqdir.

MOLLA PƏNAH VAQIF (1717-1797)

Klassik şeirimizin əvəzsiz nümunələrini yaratmış, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə tərəqqisinə birbaşa təsir göstərmiş qüdrətli bir sənətkardır.

Vaqif Qazax mahalında dünyaya göz açaraq boyabaşa çatmış, təhsil almış, yazıb-yaratmağa başlamışdır. Bir müddətdən sonra, ərazidə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, yaşayış məskəni tərk etmiş, ailəsi ilə birlikdə Qarabağa – Şuşa şəhərinə köçmüş, burada məktəb açaraq məktəbdarlıq etmiş və eyni zamanda yeni-yeni gözəl şeirlər yazmışdır. O, tezliklə həzircavab, savadlı, istedadlı bir şəxs kimi şöhrətlənmiş, hörmət qazanmışdır.

Vaqifin istedadından, şən-şöhrətindən xəbər tutan Qarabağ hökmdarı İbrahim xan 1769-cu ildə şairi sarayına dəvət etmiş, əvvəlcə eşikağası, sonra isə baş vəzir təyin etmişdir.

Vaqif tezliklə öz ağıl və istedadı ilə böyük nüfuz qazanır, xanlığın daxili və xarici işlərini idarə etməyə başlayır, sarayda mötəbər bir şəxs kimi tanınır, hörmət edilir.

Vaqif Qarabağ xanlığının möhkəmləndirilməsində, Şuşa şəhərinin abadlaşdırılmasında, Azərbaycan ərazisindəki xanlıqlarla əlaqələrin, eyni zamanda iki qonşu dövlət – Gürcüstan və Rusiya ilə münasibətlərin daha da yaxşılaşdırılmasında böyük işlər görmüşdür.

Vaqifin apardığı düzgün siyasət nəticəsində Şuşa qalası Qacarın hücumundan müdafiə olunmuş, qorunmuşdur. 1797-ci ildə ikinci dəfə Şuşa qalasına hücum edərək, onu işğal edən Qacar Vaqifi zindana saldırır. Zindan ömrü çox çəkmir. Qacar sui-qəsd nəticəsində öldürülür, Vaqif həbsdən azad edilir.

Şair dostu Vidadiyə yazdığı "Ey Vidadi, gərđiđi-dövrani-kəc rəftara bax" qəzəlində bu məsələyə toxunmuşdur.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümündən sonra İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir saray əyanlarının fitvası ilə qoca Vaqifi və onun "Alim" təxəllüsü ilə şeir yazan oğlu Əliağanı öldürtdürür. Vaqif edam edildikdən sonra onun malikanəsi dağıdılır, talan edilir. Nəticədə şairin əsərlərinin çoxu itib-batır, divanı, əlyazmaları məhv edilir.

Bütün bu faciəyə baxmayaraq xalq, poeziya həvəskarları şairin şeirlərinin bir qismini hafizələrində saxlamış, əlyazmalarını axtarıb tapmışlar. Sonralar bu şeirlər dillər əzbəri olmuş, xanəndələrin, aşıqların dilindən düşməmişdir.

Vaqif öz poeziyası ilə şeir tariximizin yeni səhifəsini açmış, klassik şeirimizin köhnəlmiş ənənələrini kənara atmış, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırmışdır. Şair öz qoşmalarının, şeirlərinin mühüm hissəsini saf məhəbbətə, gözəlliyə, gözəlin təsvirinə həsr etmişdir.

"Bir gözəl ki, şirin ola binadan", "Bulud züflü, ay qabaqlı gözəlin", "Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzer" və sair qoşmaları, "Bax" rədifli qəzəli, "Görmədim" mükəmməli və digər əsərləri Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələrindəndir.

Vaqif yaradıcılığında nikbinlik əhvalı daha çox hissə olunur. Onun şair dostu Vidadiyə yazdığı şeirlərdə bu nikbinlik açıqca duyulur. "Bax" rədifli qəzəlində dostuna müraciətlə "gərđişı-dövrənin kəc rəftarından" ibrəli götürməyə, gözənilməz hadisələrdən dərs almağa çağırır.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqifin xidməti misilsizdir. O, öz şeirlərində xalq dilinin zəngin xəzinəsindən sənətkarlıqla istifadə etmiş, onu ədəbi-bədii dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Tutduğu vəzifə, şairliyi xalq arasında Vaqifə böyük hörmət, şöhrət gətirmişdir. El məsəli "hər oxuyan Molla Pənah olmaz" bunu bir daha təsdiq edir.

Vaqif Azərbaycan xalqının klassik şairlərindəndir. Onun əsərləri ədəbiyyat tariximizə qiymətli incilər kimi daxil olub. Böyük şairin yaradıcılığı şeir tariximizdə ədəbi məktəb kimi dərin iz buraxmışdır. Vaqif yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir dövr başlanmışdır. Onun yaradıcılığı bir çox şairlər üçün nümunə olmuş, onlar Vaqif irsini öyrənmiş, yüksək qiymətləndirmişlər.

Vaqifin əsərləri eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmişdir. Şairin əsərləri aşığılar, xanəndələr tərəfindən oxunur, əhali arasında yayılmışdır.

Vaqif irsi hələ şairin yaşadığı dövrdə diqqəti cəlb etmiş, Gürcüstan, Dağıstan və digər Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmışdır. Şair 1784-cü ildə Tiflisdə qonaq olduğu zaman Gürcüstan hökmdarı İrakliyə təqdim etdiyi müxəmməsində, eyni zamanda yazdığı şeirlərində gürcü gözəllərini, Gürcüstanın səfəli təbiətini böyük ustalıqla təsvir etmişdir.

Gürcü xalqının Vaqif poeziyasına olan məhəbbəti, istəyi böyük həvəslə qorunub saxlanılır.

Vaqif poeziyası XIX əsrdən başlayaraq rus, ukrain, polyak, alman, eston və digər xalqların ədəbiyyatşünaslarının diqqətini cəlb etmiş, onun ədəbi-bədii irsini toplamaq, nəşr və tədqiq etmək sahəsində xeyli iş görülmüşdür.

XIX əsrin tarixçisi Mir Mehdi Xəzani özünün "Tarixi-Qarabağ" əsərində Vaqifin həyat və yaradıcılığı barədə geniş məlumat vermişdir.

Vaqifin şeirləri ilk dəfə 1856-cı ildə Teymurxanşurada "Məcmueyi-divani-Vaqif və digər müasirlər" adı ilə çap olunmuşdur. Əsər oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Şairin yaradıcılığı və bədii irsi ilə M.F.Axundov ciddi maraqlanmış, əsərlərini çap etdirmək üçün xeyli iş görmüş və onun hazırladığı əlyazmaları Adolf Berje 1867-ci ildə Leypsiqdə kitab halında çap etdirmişdir. Vaqif lirikası Avropa oxucularını heyretə gətirmişdir.

Vaqif irsini ən mükəmməl tədqiq edən, onun həyatı və yaradıcılığında əsərlər yazan Firudin bəy Köçərli olmuşdur. O, 1903-cü ildə rus dilində çap etdirdiyi, ədəbiyyatımızın tarixinə aid kitabında və sonrakı çoxsaylı əsərlərində Vaqif yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmiş, onu Azərbaycan ədəbiyyatının banisi kimi qiymətləndirmiş, yaradıcılığını ətraflı təhlil etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Vaqif yaradıcılığına maraq xeyli artmış, onun əsərlərini bir yere toplayıb çap etdirmək təşəbbüsü çoxalmışdır. "Təzə həyat" qəzetinin müdiri Həşim bəy Vəzirov 1908-ci ildə Vaqifin əlyazmalarını toplayaraq kitab halında buraxdırmışdır.

Bu ənənə sonralar da davam etdirilmiş, məşhur ədəbiyyat tədqiqatçısı Salman Mümtaz 1925-ci ildə Vaqifin əsərlərinin bir qismini toplayaraq nəşr etdirmişdir. Bu müəllif şairin əsərlərini 1937-ci ildə təkmilləşdirilmiş halda yenidən kitab halında çap etdirmişdir. Vaqifin əsərlərinin elmi nəşri 1945-ci ildə Elmlər Akademiyasının təşəbbüsü ilə nəşr edilmişdir.

Vaqifin əsərlərinin mühüm bir hissəsi H.Araslı tərəfindən toplanaraq geniş müqəddimə ilə 1968-ci ildə nəşr edilmişdir. Kitabda şairin bu vaxta qədər çap olunmamış bir sıra şeirləri, XIX əsrin əvvəllərində yazıya alınmış əlyazmaları, eyni zamanda Sankt-Peterburq Şərqsünaslıq İnstitutunda, Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan əlyazmalardan istifadə olunmuşdur.

S.Mümtaz, H.Araslı, M.İbrahimov, M.Quluzadə və başqa görkəmli ədəbiyyatşünaslar Vaqif yaradıcılığını ətraflı təhlil etmiş, onun ədəbiyyatımızda mövqeyini aydınlaşdırmışlar.

Şairin yaradıcılığı, həyatı barədə öz əsərlərində bəhs edən ilk müəlliflər Mirzə Camal, M.Xəzani, Rzaqulu bəy, Mirzə Adıgözəl bəy, A.Berje, M.F.Axundov, N.Qulak, F.Köçərli və başqaları olmuşlar.

A.Dadaşzadə isə şair haqqında ayrıca tədqiqat işi aparmış, yazdığı monoqrafiya şairin həyat və yaradıcılığını araşdıran, təhlil edən sanballı bir əsərdir.

Vaqifin əsərləri 1925, 1937, 1957, 1968-ci illərdə Bakıda, 1961, 1968, 1972-ci illərdə Moskvada kitab halında çap olunmuşdur.

Azərbaycanda Vaqifin yaradıcılığına, onun şəxsiyyətinə daim hörmət və ehtiram göstərilmişdir. Y.V.Çəmən-

zəminlinin "Qan içində" romanı, Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesi şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edir.

Dünyanın bir çox xalqları Molla Pənah Vaqifin ülvə məhəbbəti, saf sevgini tərənnüm edən qoşmalarını, şeirlərini həvəslə, öz dillərində oxuyur və bu poeziya onlara mənəvi qida, ruh verir, saflığa, təmizliyə səsləyir.

"Şəhriyar" dastanı (XVIII əsr)

"Şəhriyar" dastanı adlanan bu əsər məşhur "Şəhriyar və Sənubər" adlı xalq dastanından istifadə edilərək yenidən işlənmişdir. Əsərin müəllifi mənbələrdə şair və nasir kimi adı çəkilən Məhəmməddir. Dastan XVIII əsr yazılı ədəbiyyatımızın, xüsusən nəsrimizin gözəl nümunələrindəndir. Əsərin iki nüsxəsi bizə gəlib çatmış, bu günə qədər heç yerdə nəşr olunmamışdır. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, onun müəllifi Məhəmməd dövrünün adlı-sanlı şair və nasiri olmuşdur. Mövzunu folklordan alan müəllif onu özünəməxsus bir şəkildə işləmiş, qədim dastanı öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək olduqca maraqlı bir əsər yaratmışdır.

Dastana görə hadisə Şah Abbasın dövründə baş vermişdir. Sənubər Kirman bəylərbəyi Cahangir xanın qızıdır. Şəhriyar isə adi sevən oğlandır.

Bir sıra əsərlərdə olduğu kimi, "Şəhriyar"da ictimai bərabərsizlik, haqsızlıq hökm sürür. Dastanın baş qəhrəmanı Şəhriyardır. Əsərin adı qoşa aşiqin yox, baş qəhrəmanın adı ilə bağlıdır.

Klassik məsnəvi və dastanlarda olduğu kimi "Şəhriyar"da da eşqin tarixçəsi də, qəhrəmanın dünyaya gəlişi də qeyri-adidir.

Əsərdə göstərilir ki, Tiflis şəhərində yaşayan Saleh adlı bir tacirin övladı olmurmuş, bu da onu kədərləndirmiş. Bir gün o, Soğanlıq deyilən ərazidə iki uşağı bir zalımın əlindən qurtarır. Bir müddətdən sonra həmin tacirin Şəhriyar adında oğlu dünyaya gəlir. Uşaq tezliklə böyüyür, öz "camal və kamalı" ilə tanınmağa başlayır. Günlərin birində o, Kirman hakimi Cahangir xanın qızı Sənubəri yuxuda görür və ona vurulur. Sənubər xanım da Şəhriyarın eşq bədəsinə qapılır.

Əsərin ana xətti sevgi, məhəbbətdir. Müəllif göstərməyə çalışır ki, məhəbbət aləmində şah da, gəda da birdir.

Şəhriyar eşqinin elə ilk anlardan dünyə düşdüyünü anlayıb, əlac axtarmağa çalışır. O, sazını götürüb Kirman elini gəzib-dolanmağa başlayır. Öz sözü, ağıl-kamalı ilə çoxlarını heyran edir. Şəhriyarla Sənubərin görüşü dastanın ən gözəl, ən cazibədar yeridir. Bu səhnədə ilk dəfə olaraq iki aşiq, iki döyünən ürək üz-üzə gəlir, rəya, yuxu həqiqətə çevrilir.

Dastanda aşiqin muradına çatması, öz sevgilisinə qovuşması müəllif tərəfindən xüsusi incəlik və yüksək peşəkarlıqla qələmə alınmışdır.

"Şəhriyar" dastanında kamil, dolğun qadın surətləri vardır. Şəhriyarın anası Zöhrəbəyim nəcib, təmkinli, qayğıkeş bir anadır. O, oğlunun məhəbbətindən xəbərdar olan kimi iztirab çəkir, çıxış yolu arayıb axtarmağa çalışır. Zöhrəbəyim surəti orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir ana – qadın surətidir.

Hadisələr Azərbaycanda, Gürcüstanda, Şəmsəddin mahalında, Kirman və Gəncədə cərəyan edir. Əsərdə Əmirli, Qazax, Soğanlı, Ortaçala, Zəyəm, Tovuz, Dağıstan, Sınıq körpü, Qarayazı meşələri, Ozan məhləsi və s. yer adları da çəkilir.

"Şəhriyar" dastanı hadisələrin bədii tutumuna, əhatə dairəsinə görə roman da adlandırıla bilər. Əsərin dili sadə, şeirləri isə qoşma, qəzəl, gəraylı, müxəmməs biçimindədir.

Araşdırmalar göstərir ki, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" kitablarında "Şəhriyar" dastanı haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Alim ədiblərin yaradıcılığına bəşəri maraq

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində, incəsənətində müasirlik meyilləri durmadan artırdı. Alimlər, ədiblər, incəsənət xadimləri yeni-yeni ruhda əsərlər yaratmağa başlamışdılar. A.Bakıxanov, Rusiyanın təhsil ocaqlarında çalışan Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy elmin, ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində ən yüksək ad-san qazanmışdılar.

MİRZƏ CƏFƏR TOPÇUBAŞOV (1802-1870)

Şərqşünas alim, şairdir. O, ailəsi ilə Gəncədən Tiflisə köçmüş, orada mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars, türk, rus, gürcü dillərini öyrənmişdir.

O, 1817-ci ildə Peterburqa getmiş, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya Departamentində tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1819-cu ildən Peterburq Pedaqoji İnstitutunda ərəb, fars və türk dillərindən dərs deməyə başlamışdır. O, 1823-cü ildə Peterburq Universitetinin

professoru, 1835-49-cu illərdə isə fars dili və filologiya fakültəsinə rəhbərlik etmişdir. M.C.Topçubaşov 1852-1857-ci illərdə Rusiya Arxeologiya və Numizmatika Cəmiyyətinin Şərq şöbəsinin ilk rəhbəri olmuş və onun təşəbbüsü ilə həmin şöbənin "Xəbərlər"i nəşr edilməyə başlanmışdır. Bu məcmuədə Şərq, o cümlədən Azərbaycan arxeologiyasına aid məqalələr, arabir də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından və digər ədəbiyyat nümunələrindən tərcümələr çap olunurdu.

Rusiyada şərqşünaslıq elminin, təhsilinin tərəqqisində M.C.Topçubaşovun xidməti çox böyük olub. O, fars dilinin qrammatikasına dair bir sıra əsərlərin müəllifidir. M.C.Topçubaşov öz fəaliyyətinin 50 ili ərzində saysız-hesabsız rəsmi sənədləri, vacib ədəbiyyatı fars dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir. Onun Şərq ölkələrində işləmək üçün diplomat kadrlar hazırlamaqda mühüm xidməti olmuşdur. Alim imperator kitabxanasında saxlanılan ədəbiyyatı və əlyazmaları səliqə-sahmana salaraq, onların xüsusi izahlı bibliografiyasını hazırlamışdır.

Göstərdiyi misilsiz xidmətlərə görə alim London Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir. O, A.Qribodova fars, O.Senkovskiyə isə türk dilini öyrətmişdir.

M.C.Topçubaşov alimliyi ilə yanaşı şair kimi də tanınırdı. Onun 1812-ci il Vətən müharibəsinə həsr etdiyi "Qalibiyyət tərənəsi" adlı şeiri müxtəlif qəzet, jurnallarda çap olunmuş, müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Alimin "İki şeir" adlı kitabı 1835-ci ildə nəşr olunmuşdur.

V.Belinski M.C.Topçubaşovun yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir. Bu istedadlı alim A.Mitskeviçlə yaxın dost olmuş, onun şeirlərindən tərcümələr etmişdir.

M.C.Topçubaşovun şəxsi təşəbbüsü və vəsaiti hesabına 1869-cu ildə hüquqşünaslıq sahəsində dəyərli əsərlər yazan tələbələr üçün Senatın qərarı və İmperatorun imzası ilə 100 manat məbləğində "Topçubaşov mükafatı" təsis edilmişdir.

Rusiyanın şərqşünas alimləri V.Qriqoryev, A.Senkevski, N.Veselovski, I.Kraçkovski onun elmi-pedaqoji fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

M.C.Topçubaşov Rusiya dövlətinin ən ali təltiflərinə, eyni zamanda İranın "Şiri-xurşid" ordeninə layiq görülmüşdür.

MİRZƏ KAZIM BƏY (1790-1869)

Şərqşünas alim, yazıçı, maarifçi, Rusiyada şərqşünaslıq elminin banilərindən biridir.

Mükəmməl təhsil almış Mirzə Kazım bəy 1825-26-cı illərdə Omsk Asiya məktəbində şərq dillərindən dərs demiş, fəaliyyətini Kazan Universitetində davam etdirmiş, əvvəlcə kafedra müdiri, sonra isə dekan vəzifələrində çalışmışdır. 1855-ci ildə universitetin Şərq fakültəsinin ilk dekanı olmuş, bu vəzifədə ömrünün sonuna qədər çalışmışdır. Rusiyada dərs vəsaitlərinin yazılmasında müəllim-professor kadrlarının hazırlanmasında, ali təhsilin xüsusilə şərqşünaslığın təşkilində xidməti böyükdür.

Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biridir. O, Sədinin "Gülüstan" əsərinin

1829-cu ildə rus dilinə, özünün yazdığı "Azərbaycan dilinin elmi qrammatikası" əsərini isə alman dilinə tərcümə etmiş və 1839-cu ildə yüksək Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. Alim 1851-ci ildə "Dərbəndnamə" əsərini ingilis dilinə tərcümə edərək, şərhlərlə birlikdə Peterburqda nəşr etdirmiş və bu əsər ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Mirzə Kazım bəy L.Tolstoya, N.Çernişevskiyə şərq dillərindən dərs demiş, N.Lobaçevski ilə dost olmuş, onun pedaqoji görüşlərini təbliğ etmiş, M.F.Axundovla həmfikir olmuş, onun "Kəmalüddövlə məktubları" əsərinə yüksək qiymət vermişdir. Alim "Sovremennik" jurnalı ilə fəal əməkdaşlıq etmişdir. Onun ərəb, fars, Azərbaycan xalqlarının tarixinə həsr olunmuş əsərləri Rusiyada tarix elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Mirzə Kazım bəy bir çox xarici və rus elmi cəmiyyətlərinin, o cümlədən Londondakı Britaniya Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Peterburq EA müxbir üzvü, Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinin üzvü olmuş, elm üzrə üç dəfə Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. Onun bir sıra əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuş, Avropa və Asiya ölkələrində nəşr olunmuşdur. "Türk dilinin ümumi qrammatikası" əsəri uzun illər Rusiya və Avropa universitetlərində dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin əsərləri 1845, 1846, 1851, 1860, 1865-ci illərdə Qazanda və Moskvada, 1848-ci ildə Leypsiqdə çap olunmuş, rus alimləri I.Berezin, O.Bratinskaya və digərləri ədəbin həyat və yaradıcılığını araşdıraraq, çoxsaylı əsərlər yazmış, nəşr etdirmişlər.

Mirzə Kazım bəy eyni zamanda saysız-hesabsız elmi məqalələr, əsərlər yazmış, xarici ölkələrdə çap etdirmiş, rus elminin sayılıb-seçilən alimlərindən olmuş, bu dövlətin ən ali mükafatları, ordenləri, fəxri adları ilə təltif olunmuşdur.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV
(ədəbi təxəllüsü – QÜDSİ)
(1794-1847)

İstedadlı alim, yazıçı, maarifçi, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. O, Bakı xanlarının nəslindəndir. Ömrünün böyük bir hissəsini Qubada, atasının Əmsar kəndindəki malikanəsində yaşamış, mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars, rus dillərini və eyni zamanda ilahiyyat elmini, klassik ədəbiyyatı dərinləndirən öyrənmişdir. O, 1820-ci ildə Tiflisə gələrək Qafqaz korpusunda hərbi qulluğa qəbul edilmiş, 1822-ci ildə baş komandanın dəftərxanasında Şərq dilləri mütərcimi təyin olunmuşdur.

A.Bakıxanov 1826-29-cu illərdə Rusiyanın İran ilə müharibəsində, Türkmənçay sülh danışıqlarında iştirak etmişdir. O, eyni zamanda Qarabağ əyalətini tədqiq edən komissiya üzvü kimi bu bölgənin qədim tarixini, coğrafiyasını dərinləndirən öyrənmiş, xeyli sənəd əldə etmiş, qeydlər aparmış, gələcək əsərləri üçün dəyərli məlumatlar toplaya bilmişdir. A.Bakıxanov bu dövrdə rəsmi dövlət qulluğu ilə yanaşı, ədəbi, elmi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Onun bu ərafədə gördüyü faydalı işlərdən biri də Ərdəbildə rus qoşunlarının əlinə keçən zəngin Şərq

kitabxanasının tədqiqi ilə məşğul olmasıdır. Çox qiymətli Ərdəbil kitabxanası rus hərbiçilərinin mühafizəsi ilə Tiflisə daşınmış, A.Bakıxanov oradakı kitabları, əlyazmaları araşdırmış, səliqə-sahmana salmış, əsərlərin kataloqunu tərtib etmiş və bununla da çox xeyirxah bir iş görmüşdür. O, 1831-ci ildə fars dilinin sərf və nəhvinə aid "Qanuni-Qüdsi" əsərini yazıb başa çatdırmışdır. Bu əsər Zaqafqaziya və Rusiyada fars dilinin ilk qrammatikasıdır.

A.Bakıxanov bir müddətdən sonra bilik və məlumatını artırmaq üçün ikiillik məzuniyyət götürərək Rusiyaya gedir. O, mərkəzi şəhərləri səyahət edə-edə Varşavaya gəlmiş, burada köhnə tanışi feldmarşal Paskeviçlə görüşmüş, yüksək səviyyədə, hörmət və ehtiramla qəbul olunmuşdur. Onun Varşavada yaxından tanış olduğu şəxslərdən biri də böyük şair A.S.Puşkinin bacısı Olqa Pavlişseva olmuşdur. A.Bakıxanov Peterburqa gələrkən özü ilə Olqanın məktubunu da gətirmiş, puşkinlər ailəsinə təqdim etmiş, onlarla yaxından tanış olmuş, rəğbətlerini qazanmışdır. A.Bakıxanov Varşavada olarkən I Nikolaya göndərdiyi ərizəyə cavab alır və məlum olur ki, sənədə I Nikolay şəxsən özü baxmış və A.Bakıxanova ömrü böyüyük yüksək maaş verilməklə həmişəlik məzuniyyətə çıxması barədə əmr vermişdir.

Əlbəttə, məsələnin belə müsbət həll olunmasında Paskeviçin rolu çox böyük olmuşdur. A.Bakıxanov Peterburqdan Tiflisə qayıdır və 1835-ci ildə buradan Qubaya köçərək, yenidən atasının Əmsardakı malikanəsində yaşamağa başlayır.

O, elmi və ədəbi fəaliyyətini davam etdirərək bir-birinin ardınca "Təhzib ül-əxlaq", "Kitabi-nəsihət", "Kitabi-

Əsgəriyyə", "Mişkat ül-ənvār" əsərlərini yazır. Qubada o, "Gülüstani" adında ədəbi məclisi yaradır, şairləri, ziyalıları bu məclisə toplayır.

A.Bakıxanov uzun illər çəkdiyi zəhmətinin və apardığı ciddi tədqiqat işlərinin nəticəsi olan məşhur "Gülüstani-İrəm" əsərini 1841-ci ildə fars dilində yazıb qurtarır. Bu əsər Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında çox böyük rol oynayır. Burada Azərbaycan və Dağıstan tarixinin qədim zamanlardan tə 1813-cü ilə qədər olan dövrünü əhatə edir. "Gülüstani-İrəm"də Babək hərəkatı, Şirvanşahlar, monqol hücumları, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, Azərbaycan xanlıqları və onların Rusiyanın tərkibinə birləşdirilməsi və s. haqqında geniş və ətraflı məlumat verilmişdir. Əsərdə eyni zamanda Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının ictimai haqsızlığa qarşı mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərin rus dilinə tərcüməsi və nəşri ilə əlaqədar olaraq tez-tez Tiflisə gedir və fasilələrlə orada yaşamalı olur. Bu illərdə o, Tiflisdə yaşayan Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfinin tələbəsi alman şairi F.Bodenştedt, polyak şairi Tadeuş Lado-Zoblotski ilə tanış olur. Həmin vaxt Zaqafqaziyaya fransız səyyahı qraf Syuzzane, alman alimi professor Karl Kox, Kazan universitetinin professoru İ.Berezin gəlmişdilər. A.Bakıxanovun həmin insanlarla yaxınlığı bu dövrə təsadüf edir.

Qraf Syuzanne 1840-cı ildə Zaqafqaziyaya səyahət etdiyi zaman Qubaya gəlmiş və burada A.Bakıxanovla tanış olmuşdur. Bir müddətdən sonra yazıb çap etdirdiyi "Səyahət xatirələri" əsərində, "Gülüstani-İrəm"in müəllifini görkəmli bir alim, maraqlı bir şəxs kimi qiymətləndirmişdir

Səyahət zamanı bir neçə gün Qubada qalmış professor İ.Berezin də A.Bakıxanovun tarix sahəsində dərin tədqiqatlarla məşğul olduğunu "Dağıstan və Zaqafqaziyaya səyahət" əsərində ətraflı qeyd etmişdir. İ.Berezin A.Bakıxanovun Bakıdakı zəngin kitabxanası ilə tanış olmuş, həmin kitabxanadakı əlyazmaların siyahısını tutmuş və 253 nüsxədən ibarət olan qiymətli əlyazmaların siyahısını əsərinə əlavə kimi nəşr etdirmişdir.

Professor Karl Kox 1845-47-ci illərdə Veymarda almanca nəşr etdirdiyi üç cildlik "Şərqi səyahət" əsərində A.Bakıxanovdan bəhs edərək onun bilikli alim, böyük mütəfəkkir olduğunu qeyd etmişdir.

A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərinin rus dilinə tərcüməsi ilə özü yorulmadan çalışmış və nəhayət, 1844-cü ildə bu ağır işi başa çatdırmışdır. Rusiyanın görkəmli alimləri Mirzə Kazım bəy, M.Brosse, B.Dorin və başqaları "Gülüstani-İrəm"i yüksək qiymətləndirmişlər. Əsər tam halında ilk dəfə olaraq 1926-cı ildə rusca, 1951-ci ildə isə Azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

A.Bakıxanov 1846-cı ilin martında Şərqi ölkələrinə səyahətə çıxır. Əvvəl İrana gedir, bir müddət Təbrizdə, Tehranda qalır, görkəmli dövlət xadimləri ilə, yazıçılarla, alimlərlə, eyni zamanda ölkənin qədim mədəniyyəti, incəsənəti ilə yaxından tanış olur. Yoluna davam edərək İstambula gəlir. Burada o, Türkiyə sultanı tərəfindən qəbul olunur. A.Bakıxanov özü ilə götürdüyü "Əsrar ül-Məlakut" əsərinin ərəbcə əlyazmasını sultana təqdim edir. Az sonra bu əsər Həyatizadə Seyid Şərif tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək 1848-ci ildə İstanbulda nəşr etdirilir.

A.Bakıxanov bir müddətdən sonra Mısıra gəlir, Qahi-

rədə qalır, oradan da Məkkəyə gedir. Səyahəti dövründə çoxlu qeydlər edir, yeni yazacağı əsərləri barədə düşünür. Lakin vaxtsız ölüm buna imkan vermir. 1847-ci ildə, vətəninə uzaqlarda, Məkkə ilə Mədinə arasındakı "Vadiyi-Fatimə" adlanan yerdə vəfat edir və orada da dəfn olunur.

A.Bakıxanov böyük alim, yazıçı, hərbi xadim olmaqla yanaşı, ilk Azərbaycan maarifçilərindəndir. Rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanışlıqdan sonra özünün məşhur "Gülüstani-İrəm" əsərində yazır: "...mal və dövlət hər halda puç olacaq, ixtiyar və iqtidar əldən gedəcəkdir... Şəxsi ləyaqət olmadan nəşəb və sülalə şərəfəti qütbətdə naməlum, vətəndə isə məzəmmətə məruzdur... Etibar ediləcək, arxalanacaq bir dövlət varsa, o da elmdən və ədəbdən ibarətdir."

A.Bakıxanovun dini, fəlsəfi, əxlaqi baxışları "Riyaz ül-Qüds", "Təhzib ül-Əxlaq", "Kitabi-nəsihət", "Eyn ül-mizan" əsərlərində, habelə "Mişkat ül-ənvar" poemasında şərh olunmuşdur. Onun birinci elmi əsəri fars dilinin qayda-qanunlarını təlim edən, 1828-ci ildə yazıb qurtardığı "Qanuni-Qüdsi"dir. Əsər dərin məzmunlu girişdən, "Hərflər", "Kəlmələr", "Cümlə" adlı üç fəsildən ibarətdir. Məktəblilər üçün nəzərdə tutulduğuna görə əyanilik qaydalarına əsaslanan müəllif şeir parçalarından peşəkarlıqla istifadə etmişdir. "Qanuni-Qüdsi" əsəri farsca 1831-ci ildə Təbrizdə, rusca tərcüməsi isə 1841-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur.

A.Bakıxanov bir maarifpərvər alim kimi pedaqoji məsələlərlə də ciddi məşğul olmuş, "Təhzib ül-əxlaq" əsərində nəzəriyyə ilə təcrübənin qarşılıqlı əlaqə və münasibətini təyin etməyə çalışmış və bu əlaqələri təhlil

edərək nəzəriyyəyə üstünlük vermişdir. A.Bakıxanovun növbəti əsəri "Kitabi nəsihət" və ya "Nəsihətnamə"dir. 102 nəsihətdən ibarət olan bu əsərdə müəllifin kiçik müqəddiməsi, həyata, məişətə, əxlaq məsələlərinə aid nəsihətləri verilmişdir. A.Bakıxanov əsərlərində etikaya "mənaəviyyat fəlsəfəsi" kimi baxmış, əsas diqqəti müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin şərhinə vermişdir. Alimin coğrafiya sahəsində də xidməti vardır. Onun "Kəşf ül-qəraib" ("Qəribə kəşflər") əsəri Amerikanın kəşfinə və coğrafi təsvirinə həsr olunmuşdur. O, "Ümumi coğrafiya" adlı əsər də yazmışdır.

A.Bakıxanov böyük alim olmaqla yanaşı, həm də istedadlı şair, nasir, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun bədii irsi "Mişkat ül-ənvar" adlı külliyyatı, "Riyaz ül-qüds", "Mirət ül-camal", "Kitabi-Əsgəriyyə", "Təbriz əhlinə xitab" əsərləri, şeirlər "Divan"ı, mənzum hekayələri vardır. Şair tərcümeyi-halında ayrıca "Divan"ı olduğunu yazmışdır. A.Bakıxanov 1840-cı illərdə Tiflisdə olarkən "Azərbaycan nəğməsi" adlı şeir yazmış, polyak şairi Tadeuş Lado-Zablotski və rus şairi İ.Polonski bu şeiri rus dilinə tərcümə edərək Tiflisdə çıxan "Zakavkazski vestnik" qəzetində, 1847-ci ildə nəşr etdirmişdilər. İ.Polonski bir müddətdən sonra bu şeiri yenidən işləyərək özünün şeirlər məcmuəsində çap etdirmişdir.

Qəzəl, müxəmməs, rübai, mənzum məktublar yazan A.Bakıxanov-Qüdsi sözün əsl mənasında lirik şair idi. Onun poeziyasında dünyəvi məhəbbət tərənnüm olunurdu. "Tiflis" müxəmməsi və "Gürcülər arasında" mənzum məktubunda Tiflis şəhərinin, gürcü qızlarının

gözəlli, xalqlar dostluğu, insanların bir-birinə olan səmimi münasibəti tərənnüm edilir.

"Fatma tar çalır" şeiri də məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Əsər Mirzə Şəfi Vazehin Tiflisdə yaratdığı "Divani-hikmət" məclisində müzakirə olunanda "bu şeir öz müəllifinə böyük şöhrət qazandıracaq" - deyərək Mirzə Şəfi onu tərifləmiş, alman şairi F.Bodenştedt isə onu "ən gözəl şeir" hesab etmişdir. Şeir alman dilində tərcüməsi indiyə qədər qalmaqdadır.

A.Bakıxanov "Təbriz əhlinə xitab" satirasında, "Kitabi Əsgəriyyə" hekayəsində, "Mişkat ül-ənvər" təmsilində, "Gürclər arasında" mənzum məktubunda, Tiflis haqqında müxəmməsində və digər bədii əsərlərində öz duyğu və düşüncələrini, istək və arzularını poetik bir dildə verməyə çalışmışdır.

Şairin maraqlı satirik şeirləri də vardır. "Təbriz əhlinə xitab" şeiri XIX əsr Azərbaycan poeziyasında zadəgan və ruhanilər əleyhinə yazılmış ilk ictimai satiradır. "Mişkat ül-ənvər" əsərində A.Bakıxanovun mənzum məktubları və təmsilləri toplanmışdır. "Tülkü və qurd" təmsilində hiyləgərlik, "Çinar və kudu tağı"nda loğsalıq, böyüyə hörmətsizlik tənqid edilir. "Kəndlinin şaha şikayəti", "Kəndlinin şaha töhfəsi", "Hind əfsanəsi" əsərlərində cəmiyyətdə baş verən zorakılıqdan, zülmədən bəhs olunur. Şairin "Mirat ül-camal" əsərindəki "Ərzi-əhval", "Xəyalın uçuşu", "Firəng məclisi" şeirləri bir növ tərcüməyi-hal əhvalı daşıyır. A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsi Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrindəndir.

I.Krılovun təmsillərindəki qüvvətli yumor, satira, tənqid A.Bakıxanovda heyranlıq hissi doğurmuş, nəticədə şairin

"Eşşək və Bülbül" təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Bakıxanovun yaradıcılığına qayğı, əsərlərinin qorunub saxlanılması, mühafizə olunması daim diqqət mərkəzindədir. Onun Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı əsərlərdən ibarət divanı, habelə bir neçə yeni şeiri 1974-cü ildə İranda tapılmış və Təbriz milli kitabxanasında saxlanılır.

A.Bakıxanov jurnalistika sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. O, 1828-32-ci illərdə nəşr olunan "Tiflisliki vedomosti" qəzetinin əməkdaşı, onun fars və Azərbaycan dilində çıxan saylarının redaktoru, habelə Qafqaz xalqlarının tarix və mədəniyyət məsələlərinə dair məsləhətçisi olmuşdur.

A.Bakıxanovun bütün elmi və ədəbi yaradıcılığının əsas qayəsi xalqın maariflənməsi olmuş, mütərəqqi rus və dünya mədəniyyətini təbliğ etmiş, xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına çalışmışdır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, A.Bakıxanov "Qanuni-Qüdsi", "Əsrar ül-mələküt", "Təhzib ül-əxlaq", "Gülüstani-lərm", "Ümumi coğrafiya", "Kəşf ül-qəraib" əsərləri ilə müasir ruhlu böyük alim olduğu kimi, "Təbriz əhlinə xitab" satirası, "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsi, "Mişkat ül-ənvər" külliyyatına daxil olan təmsil və mənzum hekayələri ilə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müstəsna yeri olan istedadlı alim, ədibdir.

Məşhur alimlər, ədəbiyyatşünaslar, şairlər Mirzə Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, M.Brosse, B.Dorn, Lado Zabolotski, I.Polonski, qraf Syuzanne, Karl Kof, M.F.Axundov, F.Bodenştedt, M.Ş.Vazeh, F.Köçərli

və başqaları A.Bakıxanov yaradıcılığını, onun digər sahələrdəki misilsiz fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

A.Bakıxanovun əsərlərinin nəşri öz sağlığından başlayaraq davam etdirilir. "Nəsihətnamə" 1944, "Kitabi-Əsgəriyyə" 1946, "Gülüstani-İrəm" 1951-ci, digər əsərləri isə 1964, 1970, 1972, 1973-cü illərdə Bakıda, Moskvada çapdan buraxılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslar F.Qasımzadə, Z.Göyüşov, D.Vateyşvili, İ.Yenikolopov və bir çoxları A.Bakıxanovun həyat və yaradıcılığını araşdırmış, əsərlər yazmış, nəşr etdirmişlər.

A.Bakıxanovun Azərbaycanda ədəbiyyatın, elmin, mədəniyyətin tərəqqisində rolu böyükdür. O, elmə yeni məzmun, yeni ruh gətirmiş, Azərbaycan tarixşünaslığının demək olar ki, biblioqrafiyasını yaratmış, ədəbiyyatımızın banilərindən biri olmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov-Qüdsi XIX əsrin ən maraqlı şəxslərindəndir.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Aşıq yaradıcılığı bədii ədəbiyyatın vacib sahəsidir

Aşıq yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının vacib bir sahəsi, mühüm tərkib hissəsi olmaqla ədəbiyyat, musiqi, ifaçılıq, rəqs, teatr elementlərini özündə birləşdirən çoxcəhətli bir sahədir. Bu sənət Qafqaz, Orta Asiya, İran Azərbaycanında, Türkiyədə mövcuddur. Aşıq yaradıcılığının qədim nümunələri "Kitabi-Dədə Qorqud"-da təsadüf edilir. İllər keçdikcə aşıq yaradıcılığı müstəqil ədəbi janr kimi inkişaf etmiş, özünəməxsus şeir qayda-qanunları yaratmış, cəlalanaraq bugünkü aşıq poeziyası səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Aşıq ədəbiyyatının əsas janrlarından biri dastandır. Aşıqlar onlarca qəhrəmanlıq, məhəbbət dastanları yaradıblar. Bunlardan "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Şah İsmayıl", "Qurbani", "Tahir və Zöhrə", "Aşıq Qərib", "Əsli və Kərəm" və sairələridir.

Aşıq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla əlaqəsi XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Aşıq şeiri ənənələrinin müsbət təsiri Azərbaycan poeziyasında da duyulur.

Bu poeziyanın görkəmli nümayəndələri Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Pəri, Sarı Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər və

başqaları şifahi ədəbiyyatla yanaşı gözəl yazılı ədəbiyyat nümunələri yaratmış, əsərləri kitab halında çap olunmuşdur. Aşıq ədəbiyyatı, aşıq dastanları ilə yanaşı yeni-yeni aşıq havaları da yaranmışdır. Aşıq havaları məzmun və xüsusiyyətlərinə görə qəhrəmanlıq ruhunda, lirik, nəsihətamiz, satirik olur. Bu havalarda insanın ən ülvəi, nəcib keyfiyyətləri, xalqın sevinc və kədəri, vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı əks olunur. "Koroğlu", "Misri", "Orta divanı", "Qəmərcan", "Gözəlləmə", "Göyçə gülü", "Yanıq Kərəmi" və digərlərində oynaqlıq, şən əhval-ruhiyyə, məhəbbət duyğuları, həsrət əhvalı ifadə olunur.

Aşıqların sənətkarlıqlarından və ustalıqlarından asılı olaraq eyni hava müxtəlif şəkildə ifa olunur.

Aşıq havaları Azərbaycan xalq musiqisinin başqa janrları ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş və aşıq musiqisi professional musiqi sənətinə güclü təsir göstərmişdir. Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu", R.Qliyerin "Şahsənəm", Q.Qarayevin və C.Hacıyevin "Vətən" operalarında aşıq havaları ustalıqla istifadə olunmuşdur.

AŞIQ ABBAS TUFARQANLI (XVII əsr)

Aşıq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, gözəl, bənzərsiz qoşma, gəraylı, müxəmməs və digər şeir növləri yaratmışdır. Yaradıcılığında Azərbaycan dilinin bədii imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Tufarqanlının yaradıcılığında vətən, ana, sevgi ümumi vəhdət halında tərənnüm olunur. Aşığın şeirlərinin mühüm hissəsi məhəbbət mövzusunda. Məhəbbət onun üçün ən qüvvətli bir hissdır, insanı həyata bağlayan bir qüvvədir. A.Tufarqanlı bədii söz sənətinin incəliklərinə bələd olan şair-aşıqlardandır. Onun dili sadə, danışiq dili qədər canlı, şirin və təbiidir.

Aşıqlar Abbas Tufarqanlının şeirləri və həyatı əsasında "Abbas və Gülgez" adlı aşiqanə dastan yaratmışlar. Aşığın şeirlərindəki həyatilik, təbiilik, ifadə tərz-i bütövlükdə aşıq poeziyasının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Aşıq Abbas Tufarqanlının şeirləri 1937 və 1973-cü ildə Bakıda, 1960-cı ildə Moskvada çapdan buraxılmışdır. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında Aşıq Abbas Tufarqanlı haqqında geniş məlumat, yaradıcılığın nümunələr verilmişdir.

SARI AŞIQ
(XVII əsr)

Bayatı ustası kimi şöhrət qazanmışdır. Bir sıra bayatılarında həyatdan narazılıq, şikayət, kədər əhvalı duyulur.

Sarı Aşığın "Yaxşı və Aşıq" adlı məhəbbət dastanı məşhurdur. Haqq Aşığı adlandırılan Sarı Aşıq dövrünün məşhur sənətkarlarından olmuşdur. Sarı Aşığın bayatıları onu Azərbaycan ədəbiyyatının ustad aşığı sırasına daxil etmişdir.

Yaradıcılığındakı nəcib insani hisslər, yaşadığı dövrdəki ədalətsizliyə qarşı etirazlar onun bayatılarının geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Sarı Aşığın şeirlərini ilk dəfə Salman Mümtaz 1927 və 1935-ci illərdə kitab halında çapdan buraxdirmışdır.

Sarı Aşığın əsərləri 1966 və 1983-cü illərdə Bakıda çap olunmuş, həyat və yaradıcılığı araşdırılmış, əsərlərindən nümunələr müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur.

Şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük qolunu təşkil edən aşiq şeiri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu cərəyanın Qarabağda iki aşiq-şair qadın nümayəndəsi yetişmişdir ki, bunlardan biri Ağabacı təxəllüslü Ağabəyim ağa, digəri isə Aşıq Pəri olmuşdur.

AĞABƏYİM AĞA
(1781-1831)

Ağabacı təxəllüsü ilə azərbaycanca və farsca şeirlər yazan Ağabəyim ağa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı, şairə Xurşidbanu Natəvanın bibisidir. O, 1801-ci ildə, 20 yaşı olanda, İran hökmdarı Fətəli şahla ələ verilmiş və ömrünün sonuna qədər vətən həsrəti ilə Tehrandə yaşamış, 1831-ci ildə vəfat etmiş, Qum şəhərində dəfn olunmuşdur.

1811-ci ildə İngiltərənin fəvqəladə səfiri və onun xanımı Böyük Britaniya kraliçasının etimadnamə və hədiyyələrini məhz Ağabəyim ağaya təqdim etmişdir.

Ağabəyim ağa haqqında ilk yazılı məlumat P.Kovalevskinin "Gürcüstan haqqında qeydlər" əsərində verilmişdir. Müəllif Ağabəyim ağanın çox ağıllı, istedadlı qadın olduğunu, gözəl şeirlər, qoşmalar, bayatılar dediyini, İranda "Ağabacı" adı ilə çağırıldığını qeyd edir.

Xan Qaradaği təzkirəsində Ağabəyimin Şuşada anadan olduğunu, İranda qəriblik həyatı keçirdiyini və 50 yaşında vəfat etdiyini qeyd edir. Azərbaycanca dediyi bayatını misal çəkir:

Mən aşiqəm Qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Azərbaycan alimi M.Tərbiyət "Dənisməndanı-Azərbaycan" əsərində Ağabəyim ağanın hicri tarixi ilə 1248-ci ildə vəfat etdiyini, Qum şəhərində dəfn olunduğunu qeyd edir, şeirlərindən nümunələr verir.

Tehranda "Nameyi-həftəgi" qəzetində çap olunmuş "Ağabacı" başlıqlı yazıda bu sətirlər vardır: "Fətəli şahın arvadlarından biri İbrahim xan Qarabağlının qızı Ağabəyim idi. Onun hündür boyu, gözəl qaməti, xurmayı saçı, yapışıqlı üzü vardı. Bu azəri qızının təbii gözəlliyindən başqa ləltə danışığı, yaxşı şeir yazmağı vardı. Ədəbi məclislərdə pərdə arxasında əyləşib müzakirələrdə iştirak edərdi".

AŞIQ PƏRİ (1804-?)

Qarabağda ad-san qazanmış aşıklardan olmuşdur. O, gənc yaşlarından müasirləri ilə dəfələrlə dəyişmiş, şöhrət qazanmışdır. Sadə xalq dilində, əsasən aşiq şeiri səpkisiylə yazıb-yaratmışdır. Aşiq Pərinin qoşmalarında səf məhəbbətin tərənnümü ilə yanaşı zamanədən şikayət və kədər də duyulur.

Aşiq Pərinin şeirləri ilk dəfə 1856-cı ildə Teymurxan-şurada, "Məcmueyi-Vaqif və müasirlərini-digər" kitabında ikinci dəfə şərqşünas alim A.Berjenin 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr edilmiş "Məcmueyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan" məcmuəsində, daha sonra "Rizul-aşiqin" və Nəvvabın təzkirələrində çap olunmuşdur.

A.Berje kitabının müqəddiməsində Aşiq Pəri haqqında almanca bu sətirləri yazmışdır: "1822-ci ilin axırlarında Araz çayı sahillərində uzanan Maralyan kəndində 18 yaşında bir qız zühur elədi. Eşidilməmiş bir gözəlliyə malik olan bu qızın adı Aşiq Pəri idi... Onun deyimləri, həzircavablıqə dedişi şeirlər diqqəti cəlb edirdi

şeyrləşmələrdə heç kəsə ona qalib gəlməyə imkan verməzdi".

Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərini rus dilinə tərcümə etmiş, "Kəşkül"də çap etdirmiş Ukrayna yazıçısı P.Qulak "Russkaya starina"-nın 5-6-cı cildlərində nəşr etdirdiyi məqaləsində Aşiq Pərinin həyat və yaradıcılığında ətraflı bəhs etmişdir.

F.Köçərlinin verdiyi məlumata görə Aşiq Pərinin bədii irsi vaxtilə toplanmış, lakin sonralar itib-batmış, yoxa çıxmışdır. O, yazır ki, özünün ağıl və istedadı ilə çoxlarında heyrət doğuran gözəl və gənc Aşiq Pəri savadlı, təhsil görmüş sima idi.

Aşiq Pərinin şeirləri 1928-ci ildə "Aşiq Pəri və müasirləri" adı ilə kitab halında Bakıda nəşr olunmuş və 1974-cü ildə çapdan çıxmış "Azərbaycanın aşiq və şair qadınları" kitabında yaradıcılığında nümunələr verilmişdir.

XIX əsrdə yetişən, yaşayıb-yaradan ustad aşıqlar içərisində Göyçə aşıqları xüsusi diqqəti cəlb edirdi. Bu mahalın Daşkənd, Qızılvang, Ağkilsə, Şişqaya, Güvəndik və başqa kəndlərində çoxlu xalq aşıqları yaşayıb yatarmışlar. Bunlardan Aşiq Musa, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Aşiq Əsəd, Aşiq İslam, eyni zamanda digər bölgələrdən olan Aşiq Bəsti, Aşiq Bilal, Aşiq Valeh və başqaları şifahi və yazılı xalq şeirinin inkişafında xüsusi rol oynamışlar.

AŞIQ ƏLƏSGƏR (1821-1926)

XIX əsr aşiq şeirinin və ümumiyyətlə, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən qüvvətli nümayəndələrindən biridir. Onun simasında, yaradıcılığında aşiq şeirinin bütün gözəl xüsusiyyətləri cəmləşmişdir. Göyçə elinin Ağkilsə kəndində boya-başa çatmış Ələsgər gənc yaşlarından aşılığa meyli salmış və bu sənəti mahalın məşhur aşığı Aşiq Alıdan öyrənmişdir. O, tezliklə mahir el aşığı kimi tanınmış və şöhrətlənmişdir. Yaradıcılığında məhəbbət lirikası, nəcib insani keyfiyyətlər tərənnüm olunur. Aşiq Ələsgərin şeirləri yüksək bədii sənətkarlıq nümunələridir. O, aşiq şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, bütün Zaqafqaziyada, Dağıstanda, bir sıra türkdilli xalqlar arasında şöhrət qazanmışdır.

XIX əsrin görkəmli rus şairi və jurnalisti, "Kavkazski vestnik" jurnalının redaktoru olmuş Y.Polonski 1840-50-ci illərdə Qafqazda yaşamış, buradakı xalqların mədəniyyət tarixinə, musiqisinə böyük maraq göstərmiş, aşiq ədəbiyyatı nümunələrini toplamış və bu mövzularda maraqlı məqalələr yazaraq çap etdirmişdir.

1851-ci ildə "Kavkaz" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində o, yazır ki, 1849-cu ilin yayında Tiflisin 40 kilometrliyindəki Dəmirçi Həsənli kəndinə getmişdim. Alaçıqda dincəldiyim vaxt xoş musiqi sədaları eşitdim. Oraya yaxınlaşdım. Camaat dedi ki, oxuyan Aşiq Ələsgərdir. Bir dəstə adam Aşiq Ələsgəri dövrəyə almış. Şeqli yaşıl otun üstündə bardaş qurub oturmuşdular. Hamı

diqqət və həvəslə aşığı dinləyirdi. Ələsgər zil, yanıqlı bir səslə oxuyur, hamını cuşa gətirir, məftun edirdi.

Y.Polonski yazır ki, mən Aşiq Ələsgərin xoş avazla, ucadan oxumasına heyran olub, öz-özümə deyirdim: "Mən bu bəyaz gecədə o gözəl nəğməkardan və xoş musiqidən başqa ayrı heç nə istəmərdim".

Aşiq Ələsgər çoxcəhətli yaradıcılıqla məşğul olan ustad aşiq sayılır. O, saz çalib oxumaqla yanaşı, musiqi havaları da yaratmış, 70-dən artıq aşiq havası, çoxlu nağıl, dastan bilirdi.

Aşiq Ələsgərin 40-a yaxın təcnisi aşiq şeirinin ən yaxşı nümunələrindəndir. O, "Olmaz-olmaz", "Hayıfsan", "Görmədim", "Çəkirsən" və digər qoşmalarında əxlaq, ictimai hadisələrə, insanlığa öz münasibətini, eyni zamanda haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı kəskin etirazını bildirir.

Aşiq Ələsgərin sadə, xalq dilində qoşduğu şeirlər, qoşmalar, gərayllar əhali arasında geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuşdur. Onun əsərləri 1963, 1972-ci illərdə kitab halında nəşr olunmuş, həyat və yaradıcılığı alimlər, şairlər H.Araslı, O.Sarıvəlli, M.Təhmasib tərəfindən tədqiq edilmiş, əsərlər, məqalələr yazılmış, çap edilmişdir.

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı ilə aşiq şeiri yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlmişdir.

Aşiq yaradıcılığı, aşiq poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatının, poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

ONUNCU FƏSİL

Sədası Almaniyadan, Varşavadan və digər ölkələrdən gələn ədəbiyyat

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı, bənzərsiz nümayəndələri Qasım bəy Zakir, İsmayıl bəy Qutqaşınılı, Mirzə Şəfi Vazeh, Əbülqasım Nəbati, Xurşidbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı, əsərlərinin dünyanın ayrı-ayrı diyarlarında nəşri, yayılması milli ədəbiyyatımızın tərəqqisi, nailiyyəti idi.

QASIM BƏY ZAKİR **(1784-1857)**

Şuşada, mollaxanada təhsil almış, ərəb, fars dillərini, həmçinin klassik Şərq ədəbiyyatını öyrənmişdir. O, bir müddət rus ordusunda xidmət etmiş, döyüşlərdə iştirak etmişdir. "Car müqəddiməsi" adlı şeirində Car-Balakən döyüşlərində Qarabağ atlı dəstəsi ilə birlikdə vuruşduğunu bildirir.

Q.Zakir ömrünün çox hissəsini Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində yaşamışdır. Şair yerli bəyləri, çar məmurlarını, ruhaniləri

öz əsərlərində kəskin tənqid etdiyinə görə, daim təqib olunmuş, sürgünə göndərilmiş. M.F.Axundovun və İsmayıl bəy Qutqaşınılının köməyi və səyi nəticəsində azad olunaraq Şuşaya gəlmiş və ömrünün sonunacan burada yaşamışdır.

Qasım bəy Zakir XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmağa başlayan tənqidi realizmin gökəmli nümayəndəsi, klassik şeir ənənələrinin davamçısıdır. Şairin "Ağlaram", "Gözlərin", "Gözüm yolda qaldı, könül intizar", "Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi", "Fələk, səndə nə adətdir", "Durnalar" və başqa rədifli qoşmalarında, digər şeirlərində zəmanəsindən şikayət əhvalı, eyni zamanda xalq poeziyasının təsiri güclüdür.

Q.Zakir satirik şeir və həcvlərində, mənzum məktublarında cəmiyyətdə baş alıb gedən özbaşınalıqlardan, yerli məmurların rüşvətxorluğundan, riyakarlığından söhbət açır, onları ifşa etməyə çalışır.

Yaradıcılığında "Dərviş və qız", "Dəvə və eşşək", "Tülkü və Şir", "Tülkü və Qurd" və digər mənzum hekayələr, təmsillər əhəmiyyətli yer tutur. Şair Azərbaycan dilinin poetik incilərindən, canlı xalq dilindən, atalar sözündən məharətlə istifadə etmişdir.

Q.Zakir xalqını, vətəninə qızgın məhəbbətlə sevdidiyi üçün tüfeyli həyat sürənlərə, xalqın əməyi ilə varlanıb, eyş-işrətlə yaşayanlara dərin nifrət bəsləyirdi. Şairin ifşa etdiyi insanlar "dövləti-malı əndazədən" çıxanlar, mahalı "çap:b-talayın"lar idi. Şair göstərir ki, bu yaramazlar xalqın "gününü qara əskiyyə bükmüşlər", zorakılıqlar edirər.

Q.Zakir ruhaniləri ifşa edən bir sıra şeirlər də yazmışdır. "Elat əhlinin tərifi və qazinin əsl-nəsəbi haqqında", "Qarabağ qazisinə", "Şuşa mollaları haqqında" və digər əsərlərində zərbə vurduğu əsas hədəf dini məzhəblər və tərqiqlər olmuşdur.

Q.Zakirin yaradıcılığı M.F.Axundovun, İsmayıl bəy Qutqaşının, Xurşidbanu Natiəvanın, F.Köçərlinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Şairin zəngin bədii irsi qalmışdır. Hələ sağlığında, 1854-cü ildə "Kavkaz" qəzetində onun Kırım müharibəsi ilə əlaqədar olaraq yazdığı "Fərzəndi-əziz" mənzum məktubunun rus dilində tərcüməsi, azərbaycanca nüsxəsi ilə birlikdə nəşr olunmuşdur.

Bundan bir müddət sonra, 1856-cı ildə Teymurxanşurada Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən ibarət məcmuədə Q.Zakirin də bəzi əsərləri çap olunmuşdur. Vəfatından sonra M.F.Axundov onun şeirlərini nəşr etdirmək məqsədilə bir yere toplamağa cəhd göstərmişdir. Şərqsünas alim Adolf Berje M.F.Axundovun və özünün topladığı şeirləri "Məcmueyi-əşəri-şüareyi-Azərbaycan" adı ilə Leypsiqdə 1867-ci ildə alman dilində nəşr etdirmişdir.

Hüseyn Əfəndi Qaibov çap etdirdiyi əsərində də Q.Zakirin şeirlərinə xeyli yer ayırmışdır.

1888-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Vətən dili" dərsliyində Q.Zakirin "Aslan, Qurd və Çaqqal", "Tülkü və Qurd" təmsilləri, "Dərviş və fəqir" mənzum hekayəsi nəşr olunmuşdur.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində tərtib və nəşr olunmuş "Təzkireyi-Nəvvab" və "Riyaz ül-əşiqin"

təzkirələrində, F.Köçərlinin tərtib etdiyi və 1912-ci ildə çap etdirdiyi "Balalara hədiyyə" kitabında Q.Zakirin bir neçə təmsili, "Durnalar" rədifli qoşması nəşr olunmuşdur.

1964-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Q.Zakirin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini nəşr etdirmişdir. Şairin əsərləri məzmununa görə əsasən üç hissəyə bölünmüşdür. Birincisi lirik şeirlər, ikincisi satirik şeirlər, üçüncüsü didaktik mahiyyət daşıyan təmsillər və mənzum hekayələrdir.

Q.Zakirin şeirləri müxtəlif illərdə dəfələrlə ayrı-ayrı xalqların dillərində çap edilmiş, əsərləri 1925, 1950, 1957, 1964-cü illərdə Bakıda, 1960 və 1977-ci illərdə Moskvada nəşr olunmuşdur.

M.F.Axundov, A.Berje, F.Köçərli, F.Qasımzadə şairin yaradıcılığını araşdıraraq yüksək qiymət vermiş, F.Köçərli onun yaradıcılığını "məişətimizin güzgüsü" adlandırmış, Səməd Vurğun onun Vəqiflə bərabər şair olduğunu qeyd etmişdir.

Qasım bəy Zakir lirik, satirik şeirləri, mənzum hekayələri, təmsilləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutur.

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI
(1806-1861)

Zadəgan ailəsindən idi. Atası Qutqaşının son hakimi olmuşdur. Rusiyada təhsil almış, hərbi qulluğa qəbul olunmuş, zabıt kimi tanınmış, hörmət qazanmışdır. O, rus və fransız dilini mükəmməl öyrənmiş, rus və Avropa ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuşdur.

İ.Qutqaşınli haqqında ilk məlumatı verən Qasım bəy Zakir olmuşdur. O, özünün mənzum bir məktubunda İsmayıl bəyi "Qutqaşın tərəlanı", "Şəki şahbazı" və "Xələfi-Nəsrullah Sultan" adlandırmışdır.

Peterburq Tarix arxivində saxlanılan, 1852-ci ilə aid olan sənədlərdə İ.Qutqaşınlinin həyat və yaradıcılığına aid bir neçə sənəd saxlanılır.

İ.Qutqaşınlinin 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində nəşr etdirdiyi "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi məhəbbət azadlığı mövzusunda. Azərbaycan xalq dastanları və klassik Şərq poemalarının təsiri altında yazılmış bu əsərdə xalqın milli məişəti, adət-ənənələri, doğma vətənin təbiət gözəllikləri təsvir olunur.

İ.Qutqaşınlinin bu əsəri fransız dilində yazıldığından Azərbaycan mühitində geniş yayılmasa da, müəyyən dəriyələrə bu barədə məlumat çatmışdır. Hekayə M.F.Axundovu çox sevindirmiş, 1846-cı il 15 martda bu əsər barədə o, ən xoş sözlərini yazmışdır.

İ.Qutqaşınlinin "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri ilk dəfə 1950-ci ildə Azərbaycan dilində Bakıda nəşr edilmişdir. Əsər Azərbaycan realist nəsrinin ilk nümunələrindəndir.

İ.Qutqaşınli 1852-ci ildə Şərq ölkələrinə səfərə çıxmış, Məkkəni ziyarət etmiş, "Səfərnəmə" adlı əsər yazmış və bu əsər ilk dəfə 1967-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində çap olunmuşdur. Əsərdə Gəncənin, Borçalı mahalının, Ərəbistan ərazisinin təbiəti, əhalisi və onların məişəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

İsmayıl bəy Qutqaşınlinin əsərləri 1950, 1967-ci illərdə Bakıda çap olunmuş, onun həyat və yaradıcılığı barədə ədəbiyyatşünaslar F.Qasımzadə, Ə.Mirəhmədov, N.Tahirzadə, H.Əfəndiyev əsərlər yazmış, fikir söyləmiş, maraqlı məlumatlar çap etdirmişlər.

İsmayıl bəy Qutqaşınli yaradıcılığı Azərbaycan realist nəsrinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH
(1791-1852)

Görkəmli şair, mütəfəkkir, maarifçi, Avropada, Almaniya, Rusiyada böyük şöhrət qazanmış, bənzərsiz istedadla malik şəxsdir. O, Gəncədə, mədrəsədə oxumuş, xəttatlıq sənəti ilə məşğul olmuş, M.F.Axundova digər elmlərlə yanaşı hüsnxətti də öyrətmiş, onu ruhani olmaq fikrindən daşındırmışdır.

Mirzə Şəfi 1840-cı ildə Tiflisə köçmüş, oradakı qəza məktəbində Azərbaycan və fars dillərindən dərs demişdir. O, bu şəhərdə qabaqcıl Azərbaycan, rus, gürcü, xarici ölkə ziyalıları ilə tanış olmuş, dostluq etmiş, Gəncədə təsis etdiyi "Divani-hikmət" ədəbi-fəlsəfi məclisini burada davam etdirmişdir. Bu məclisdə poeziya, fəlsəfə, etika qaydalarına dair fikir mübadiləsi edilirdi. A.Bakıxanov,

M.F.Axundov, Mirzə Şəfinin tələbəsi alman Fridrix Bodenştedt və başqaları bu məclisdə iştirak edirdilər.

Mirzə Şəfi 1848-ci ildə Gəncəyə qayıtmış, qəza məktəbində müəllimlik etmiş, bir müddətdən sonra, 1850-ci ildə yenidən Tiflisə gəlmiş, buradakı zadəganlar gimnaziyasında Azərbaycan və fars dilindən dərs deməyə başlamışdır.

Mirzə Şəfi Vazeh 1852-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

Şairin həyatının ən maraqlı, yaradıcılığının ən parlaq dövrü bu şəhərlə bağlıdır. O, "Tiflislə əlvida" şeirində öz düşüncələrini məharətlə qələmə almışdır.

Mirzə Şəfi əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. O, "Ağıllıların açarı" adlı əlyazması halında olan şeirlər məcmuəsini Tiflisdə dostluq etdiyi F.Bodenştedtə hədiyyə vermişdir. Almaniyalı qonaq Mirzə Şəfinin digər şeirlərini də toplayaraq Almaniya qaydır və bir müddətdən sonra həmin şeirləri alman dilinə çevirərək, başqa Şərq şairlərinin əsərləri ilə birlikdə 1850-ci ildə "Şərqdə min bir gün" adı ilə çap etdirmişdir. Bu kitabda Mirzə Şəfinin həyatı və yaradıcılığı barədə geniş məlumat vermiş, onun həmin şeirlərin müəllifi olduğunu təsdiq etmişdir. Bu kitabdan sonra F.Bodenştedt müəllimi Mirzə Şəfinin şeirlərini 1851-ci ildə Berlində alman dilində kitab halında "Mirzə Şəfinin şərqiləri" adı ilə nəşr etdirir. Kitab Almaniya sürətlə yayılaraq, müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Şeirlər tezliklə ingilis, italyan, Norveç, İsveç, holland, Danimarka, polyak, çex, yəhudi, rus dillərinə tərcümə olunur.

"Şərqilər"ın rus dilində tərcümə və nəşri 1860-cı

illərdən başlamış və bu şeirləri rus dilinə ilk tərcümə edən M.Mixaylov olmuşdur. O, 1862-ci ildə Berlində nəşr etdiyi şeirlər məcmuəsində Mirzə Şəfinin Hafiz haqqında yazdığı şeirin tərcüməsini vermişdir. Həmin şeir ikinci dəfə 1887-ci ildə Peterburqda "Russkaya starina" məcmuəsinin 54-cü cildində nəşr olunmuşdur. "Şərqilər"ın rus dilində tam nəşri N.Eyferlə məxsusdur. Mirzə Şəfinin şeirləri onun tərcüməsi ilə Moskvada 1880-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Mirzə Şəfinin şeirləri böyük ədib Lev Tolstoyun diqqətini cəlb etmiş, dostu A.Fetə yazdığı məktubunda xüsusi olaraq qeyd edir: "Mirzə Şəfinin şeirlərini oxudum, orada gözəl şeylər vardır", – deyərək həmin kitabla çox maraqlandığını bildirmişdir.

Rus bəstəkarı Anton Rubinşteyn 1870-ci ildə, Veymarda yaşadığı dövrdə, Mirzə Şəfinin bir neçə şeirinə romanslar yazmış, F.Şalyapin isə onların bəzisini məharətlə ifa etmişdir.

Mirzə Şəfinin şeirlərinin Avropada şöhrət qazandığını görəndə F.Bodenştedt 1875-ci ildə özünü onların müəllifi elan etmişdir. Bununla da Mirzə Şəfinin adı uzun müddət unudulmuşdur. Aparılan elmi, ədəbi araşdırmalar bir daha təsdiq etdi ki, "şərqilər"ın həqiqi müəllifi Mirzə Şəfi Vahzehtir. F.Bodenştedin bu sahədə rolu həmin şeirləri almanca tərcümə etməkdən, bunları Qərbi Avropada yaymaqdan ibarət olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Mirzə Şəfinin azərbaycanca və farsca yazdığı şeirlərdən ancaq bir neçəsi tapılıb aşkara çıxarılmışdır. Şairin yaradıcılığının az bir hissəsini təşkil edən bu şeirləri ilk dəfə Salman Mümtaz üzə

çıxarmış və 1926-cı ildə "Mirzə Şəfi Vazeh" adı ilə nəşr etdirmişdir.

Bir müddətdən sonra Gürcüstan Elmlər Akademiyası yanında Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Şəfinin öz xətti ilə yazdığı 2 qəzəli və "Məktubun intizarında" poeması tapılmış və bu vaxta qədər məlum olmayan bu əsərlər şair Balaş Azəroğlu tərəfindən farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək, 1964-cü ildə H.Məmmədzaadənin şərhli ilə "Azərbaycan" jurnalının 10-cu nömrəsində çap edilməmişdir. Əlbəttə, bu tapıntı Mirzə Şəfi yaradıcılığını daha dərinlən araşdırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şairin 168 misradan ibarət olan "Məktubun intizarında" poeması məsnəvi şəklində yazılmışdır. Şair poemanı sevgilisinin tərfi ilə başlayır və bildirir ki, onun sevgilisi gözəllər gözəli, vəfada, əhdində tayı olmayan, xoşməhl, mehriban bir gözəldir. "Məktubun intizarında" poeması şairin səriştəli sənətkar olduğunu bir daha təsdiq edir.

Mirzə Şəfi əsasən lirik şeirlər yazmış, əsərlərində gözəllik, sevgi, məhəbbət, dünya nemətləri tərənnüm olunur, məhəbbət dini etiqada qarşı qoyulur. O, "İnsan zülmə tabedir" fikrinə qəti etirazını bildirir, hər kəsi zülmə, zülmkarlara, haqsızlığa və haqsızlığı törədənələrə müqavimət göstərməyə çağırır. Dini ehkam, ruhanilik, mütləqiyyət əleyhinə yazılan satıraları şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. "Teymur", "Dərviş", "Sədi və şah", "Sual-cavab" və digər əsərləri Mirzə Şəfini satirik şair kimi də məşhurlaşdırır. Ruhanilərə qarşı kəskin satirik şeirlər yazdığına görə Gəncə axundu onu "kafir" adlandırmışdır.

Mirzə Şəfinin maarif sahəsində də mühüm xidməti

olmuşdur. O, Azərbaycan dilində xüsusi dərsləyin, təlim vasitələrinin olmadığını nəzərə alaraq, bu işi öz üzərinə götürmüş, gimnazianın Şərq dilləri müəllimi İ.Qırıqorəvlə birlikdə Azərbaycan dilində ilk dərslə vasitəti tərtib etmişdir. "Kitabi-türki" adlanan həmin vəsaitdən gimnaziya və qəza məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənmək üçün uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Mirzə Şəfi Vazehin əsərləri müntəzəm olaraq nəşr edilir, şeirləri 1851, 1875-ci illərdə Berlində, 1880, 1930, 1971-ci illərdə Moskvada, 1926, 1961, 1977-ci illərdə Bakıda və dünyanın ayrı-ayrı şəhərlərində nəşr olunmuşdur.

Mirzə Şəfi Vazeh irsinin araşdırılmasında, Azərbaycan şairi kimi təsdiq olunmasında alimlərin, ədəbiyyatşünasların, yazıçıların, ilk növbədə Ə.Səidzaadənin, M.Rəfilinin, F.Qasımzaadənin, F.Mustafayevin və başqalarının əməyi böyük olmuşdur. Onlar şairin həyat və yaradıcılığı barədə mətbuatda ciddi fikirlər söyləmiş, haqqında çoxsaylı elmi, pədaqoji, bədii əsərlər yazmış, nəşr etdirmişlər.

Mirzə Şəfi Vazeh zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziyasına yeni fikir, düşüncə tərzini gətirmiş, bu yeniliklər şairi ucaltmış, şöhrətləndirmiş, insanlara sevdirmişdir.

ƏBÜLQASIM NƏBATI (1812-1873)

Azərbaycan şairidir. Şeirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. O, təhsilini anadan olduğu Cənubi Azərbaycanda, Qaracadağ mahalının Üşdibin qəsəbəsində mollaxanada almışdır. Ə.Nəbatinin atası "Möhterəm" ləqəbi ilə tanınmış ruhani olmuşdur. Ə.Nəbatinin həyatı haqqında məlumat az və ziddiyyətlidir. Araşdırmalar göstərir ki, şair həm klassik Şərq, həm də aşıq şeiri tərzində dəyərli əsərlər yazmışdır. Şair Azərbaycan və fars dillərini yaxşı bildiyindən dahi şəxslərin, klassiklərin əsərlərini oxumuş, öyrənmiş və yaradıcılığında onlardan istifadə etmişdir. Ə.Nəbati güclü şairlik təbinə malik olmaqla bərabər, zəngin bilik sahibi, gözəl natiq imiş.

Ə.Nəbati əsərlərində Şimali Azərbaycanın ərazisini – Əsgəranı, Qırçını, Ağdamı, Hind Arxını, Lənkəranı, Salyanı gəzib dolandığını yazır.

Şairin yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti dərin lirika, yüksək zövq, nikbin ruh, həyata çağırış, gözələ yüksək və səmimi münasibət, dil və üslub səlisliyidir. Ə.Nəbatini məşhurlaşdıran onun qoşmaları, təcnis və gəraylıları, eyni zamanda aşıq şeirləri olmuşdur. Şairin "Gözədir gözə", "Gözlər nə gözlər", "Bu göz kimi göz", "Ay Pəri", "A yaza məni", "O üz, bu üzə" rədifli qoşmaları poeziyanın ən gözəl nümunələridir.

Ə.Nəbatinin məhəbbət mövzusunə həsr olunan qəzəllərinin böyük əksəriyyəti nisbətən sadə dildə yazılmış, həqiqi sevgi xüsusi gözəlliklə tərənnüm edil-

mişdir. Şairin qəzəllərinin böyük əksəriyyətinin məzmunu və ruhu onun qoşmaları ilə həmahəngdir. Onun qoşmalarındakı təsvir və ifadə vasitələrini, sadə üslubunu, canlı xalq danışq dilini qəzəllərində də açıq-aşkar görmək olar.

Ə.Nəbatinin "Səbə, məndən söylə o, gülüzarı", "Yenə gözüm düşdü bir məh-cəmalə", "Şeyda bülbül, fəqan etmə, qəm yemə" misraları ilə başlanan qoşma, gəraylı, təcnislərində gözəl, ahəngdar bir üslub vardır. Şair öz qoşmaları ilə xalq aşığı içərisində bir ustad kimi tanınmış, onun adına dastanlar qoşmuşlar.

Şair mahir söz ustası kimi kəlmələri qoşmanın misraları içərisində elə bacarıqla düzüb yerləşdirir ki, insana xoş gələn bir ahəng yaranır.

F.Köçərli Ə.Nəbatini Şərqin ən böyük şairləri ilə müqayisə eləyir, yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir.

Ə.Nəbati şeirlərinin bir qismini "Məcnün", "Məcnunşah", "Xançoban" ləqəbi ilə də yazmışdır.

Ə.Nəbatinin təxminən 400 beytə yaxın azərbaycanca və farsca şeirləri ilk dəfə olaraq 1845-ci ildə Təbrizdə daş basmaxanasında nəşr olunmuşdur. Bundan bir müddət sonra, yəni 1890-cı ildə yenə də Təbrizdə şairin bu gün əlimizdə olan divançası çap olunmuşdur. Ə.Nəbatinin bu divançası təxminən 7500 misradan ibarətdir. Oxucuların dərin rəğbətini qazanmış divançə indiyədək ən azı 30 dəfə Təbrizdə, 2-3 dəfə Milanda nəşr olunmuşdur. Şairin bu divanındakı şeirlərin çox hissəsi klassik, bir qismi də şifahi şeir üslubunda yazılmışdır.

Əbülqasim Nəbatinin əsərləri 1935, 1958, 1968-ci illərdə Bakıda, 1960-cı ildə isə Moskvada nəşr olunmuş, Məmməd Arif, F.Qasımlı, F.Köçərli şairin həyat və

yaradıcılığı haqqında əsərlər yazmış, Bakıda, Moskvada çap etdirmişlər.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının inkişafında Əbülqasım Nəbati yaradıcılığının əhəmiyyəti böyükdür.

XURŞİDBANU NATƏVAN (1830-1897)

İncə, lirik şeirləri, qəzəlləri ilə seçilən şairədir. O, məşhur Qarabağ xanı İbrahimxəlil Cavanşirin nəvəsi, Mehdiqulu xanın qızıdır. Qarabağda "Xan qızı" ləqəbi ilə tanınır.

X.Natəvan təhsilini Şuşada almış, musiqini, şeir yazmağı, rəsm çəkməyi, eyni zamanda Şərq ədəbiyyatını öyrənmişdir. Əri Xasay xan Usmiyevlə birlikdə Dağıstanı, Tiflisi, başqa yerləri gəzmiş, A.Düma ilə görüşmüş, özünün əl işlərini qonağa hədiyyə etmiş, A.Düma isə X.Natəvana nəfis fiqurlu şahmat bağışlamışdır. X.Natəvan 1873-cü ildə İsa bulağından Şuşaya su çəkdirmişdir. Bu su kəməri "Xan qızı bulağı" kimi məşhurdur. 1873-cü ildə Şuşada "Məclisi-üns" ədəbi məclis yaratmışdır.

Yaradıcılığa qəzəllər yazmaqla başlamış, "Gülün", "Məhəbbət" qəzəllərində gözəllik, təbiət təsvir olunur. 1885-ci ildə ailəsinə bədbəxtlik üz vermişdir. 17 yaşlı oğlu Mir Abbasın ölümündən sonra X.Natəvan "Ağlaram", "Olaydı", "Getdi", "Sənsiz", "Ölürəm" adlı bədbin şeirlər yazmışdır.

O zamankı Azərbaycanda heç bir nəşriyyat olmadığı halda X.Natəvanın əsərləri tezliklə hər yana yayılır, bütün ədəbi məclislərdə müzakirə edilirdi.

X.Natəvanın müstəsna istedadı malik olması və iki dildə şeir yazmasına dair bir çox mənbələrdə maraqlı məlumatlar vardır. M.Xəzaninin "Asarül-camal", Baharlıının "Qarabağ əhvalatları" əsərlərində Xurşidbanunun xeyirxah işlərindən bəhs olunmuşdur. "Qafqaz", "Kaspi", "Tərcüman" və digər qəzetlərdə X.Natəvanın həyat və yaradıcılığı haqqında yazılar dərc olunmuşdur. 1904-cü ildə "Məşhur xatunlar", 1910-cu ildə "Şükufə" və "Riyazül-əşiqin", 1913-cü ildə "Təzkireyi-Nəvvab" kitablarında X.Natəvanın tərcümeyi-halı verilmiş, şeirlərindən nümunələr çap olunmuşdur.

Məşhur şairlər, yazıçılar S.Vurğun, M.Rahim, Mehdi Hüseyn, İ.Əfəndiyev Xurşidbanunun yaradıcılığına yüksək qiymət vermişlər. İ.Əfəndiyev "Xurşidbanu Natəvan" adlı pyes yazmış, əsər Azərbaycan Dövlət Milli Teatrında səhnəyə qoyulmuş, müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Qasım bəy Zakir, M.M.Nəvvab, S.Ə.Şirvani X.Natəvanın şəninə şeirlər demiş, təriflər söyləmişlər.

Xurşidbanunun dəfn mərasimində iştirak edən camaat cənazəni Şuşadan Ağdama, "İmarət" deyilən ailəvi qəbiristanlığa qədər piyada, çiyinlərində aparmış, şairəyə hörmət və ehtiramlarını bildirmişlər.

X.Natəvanın 1886-cı ildə hazırladığı "Gül dəftəri" adlı albomu və oradakı rəsmlər şairənin həm də istedadlı rəssam olduğunu göstərir.

Respublika Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan bu albomun üz qabığını X.Natəvan öz əli ilə tikmişdir. Albomun quruluşu da maraqlıdır. Yəni müəllif bir səhifədə istədiyi şəkli çəkmiş, digər səhifəyə həmin mövzuya uyğun şeir yazmışdır. Qara, nazik qələmlə, incə bir zövqlə çəkilmiş "gül" şəkli və şeir, "Qərənfil"ə həsr olunmuş səhifə buna əyani misaldır.

X.Natəvanın əsərləri 1938, 1956, 1981-ci illərdə Bakıda, 1970-ci ildə Leninqradda, 1977-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş, yaradıcılığı öyrənilmiş, bədii əsərlər, məqalələr yazılaraq çap etdirilmişdir.

Xursidbanu Natəvanın lirik, incə qəzəlləri oxucular tərəfindən sevilir, maraqla oxunur.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANI (1835-1888)

Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndəsi, lirik şair, kəskin satira ustası, maarif xadimidir. O, hələ yeddi yaşında ikən atasını itirmiş, anası ilə Şamaxıdan qohumları yaşayan Dağıstanın Yaqsay kəndinə köçmüşdür. İlk təhsilini orada, Yaqsayda, mollaxanada almış, ərəb, fars, Dağıstan xalqlarının dillərini öyrənmişdir. 1853-cü ildə Şamaxıya qayıtmış, burada orta ruhani mədrəsəsində oxumuş, 1855-ci ildə Şərqə – İraqa getmiş, Nəcəf və Bağdadda, Suriyanın Şam şəhərində ali ruhani mədrəsələrdə təhsilini davam etdirmiş və bir müddətdən sonra Şamaxıya qayıtmışdır.

Seyid Əzim İraqda, Suriyada oxuyarkən gözəl şeirlər yazmış, dünyəvi elmlərə xüsusi maraq göstərmişdir.

Şamaxıya qayıdandan sonra ruhani məktəblərində işləməkdən imtina etmiş və eyni zamanda öz əsərləri ilə ruhaniliyin və dinin əleyhinə çıxmağa başlamışdır. Bu səbəbdən də şair özünə çoxlu düşmən qazanmış, həmyerliləri onu "kafir" adlandırmışlar.

Ruhanilikdən tamamilə əl çəkən şair 1869-70-ci illərdə

Şamaxıda yeni üsulla məktəb açır və burada müəllimlik edir. Məktəbdə o, uşaqlara Azərbaycan, fars dillərindən təlim edir, tarix, coğrafiya, hesab və digər fənlərdən dərs keçir. M.Ə.Sabir və S.M.Qənizadə ilk təhsilini bu məktəbdə almışlar.

Rus maarifçisi A.Zaxarov məktəbdə təhsilin vəziyyəti ilə ətraflı tanış olduqdan sonra Tiflisdə nəşr edilən "Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza" məcmuəsinin 1890-cı il doqquzuncu nömrəsində Seyid Əzimin fəaliyyəti və məktəbin işi barədə olduqca maraqlı, tərifləyiq məqalə dərc etdirir. Yazıda Seyid Əzimin rus ədəbiyyatı ilə maraqlandığını, Puşkindən bir neçə şeir tərcümə etdiyini, onun məktəbində şagirdlərə rus dili təlim edildiyini yazır.

Seyid Əzim müəllim kimi fəaliyyətini genişləndirərək Şərq poeziyasından tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən bədii parçaları Azərbaycan dilinə tərcümə edir, özü də uşaqlar üçün maraqlı şeirlər yazır. O, bir müddətdən sonra bu şeirləri, digər ədəbiyyat nümunələrini bir yerə toplayaraq 1877-ci ildə "Uşaqların baharı" adlı dərslik tərtib edir və nəşr etdirmək üçün Qafqaz maarif idarəsinə göndərir. Lakin dərsliyin çap olunmasına icazə verilmir.

S.Ə.Şirvaninin tərtib etdiyi dərslik haqqında F.Köçərli 1926-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabında yazır ki, Seyid Əzim tərtib etdiyi kitabdan bir nüsxəsini öz dəst-xəttilə yazmış və maarif şöbəsində çalışan A.Çernyayevskiye göndərmişdir. O da həmin dərslikdən bir neçə maraqlı əsəri özünün hazırladığı "Vətən dili" kitabına salmışdır.

Seyid Əzim öz məktəbindən başqa dövlət

məktəblərində də dərş deyirdi. O, 1877-ci il sentyabr ayından Şamaxı şəhər məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur, özünün müasir ruhda yazdığı şeirləri və Şərqi böyük klassiklərindən etdiyi tərcümələri şagirdlərə tədris edir. Azərbaycan dilinin təliminə böyük əmək sərf edirdi. Bu əfəədə o, Tiflisə, tədris işləri ilə bağlı səfərə çıxır, yol boyu Gəncədə, böyük Nizami Gəncəvinin məzarını ziyarət edir, şairin türbəsinin dağıldığını görüb kədərlənir, bu hadisə ilə əlaqədar xüsusi şeir də yazır.

S.Ə.Şirvani yenidən Şərqi ölkələrinə səfərə çıxmaq qərarına gəlir. Bu xeyirxah işi öz üzərinə şamaxılı tacir Hacı Əlabbas götürür. Onun maddi köməyi ilə şair ikinci dəfə 1857-ci ildə Məkkəni ziyarət edir, bir müddət Qahirədə qalır. Oranın məşhur şairləri, alimləri, maraqlı şəxsləri ilə görüşür, onlarla yaxından tanış olur. Burada qalarkən gözəl şeirlər yazır, tanışlarına oxuyur. Bu səfər şairin dünyagörüşünü genişləndirir, məlumatını zənginləşdirir. Seyid Əzim səfərdən qayıdandan sonra yaxın dostu şair Məhəmməd Səfərin evində "Beyt-üs-Səfa" şeir məclisi yaradır. Məclis uzun müddət fəaliyyət göstərir. Şamaxı ziyallılarının sevimli yerinə çevrilir. Şair müasirləri arasında böyük şöhrət, hörmət qazanmış, Qarabağda, Gəncədə, Bakıda və başqa əyalətlərdə yaşayıb-yaradan qələm əhli ilə əlaqə saxlayır, şeirləşir, öz məsləhəti ilə onların yaradıcılığını istiqamətləndirirdi. Müasirləri Seyid Əzimi ustad şair kimi tanıyırdılar. Bakı şairləri arasında nüfuzu daha çox idi. Bakılı Ağa Dadaş Münirinin qeyd etdiyinə görə, S.Ə.Şirvani çox hazırcavab, hafizəli, təbi rəvan, bilikli bir şair idi. O, öz maraqlı söhbətlərilə məclislərdə iştirak edənləri özünə cəlb edər, oxuduğu şeirləri hamı maraqla dinləyirdi.

S.Ə.Şirvani Həsən bəy Zərdabi ilə səmimi münasibətdə olmuş, onunla mütəmadi məktublaşmış, əvvəlcə "Əkinçi"də, sonralar isə "Ziya", "Kəşkül" qəzetlərində fəal iştirak etmiş, şeirlərini 1879-cu ildə çap etdirmişdir. Həsən bəy Zərdabi ilə dostluq Seyid Əzimin dünyagörüşünə, yaradıcılığının kamilləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Şairin "Əkinçi" haqqında yüksək rəyini "Qəzet nədir?" sərlövhəli şeirində daha aydın görmək olar. Bu satirik şeir oxucuları "Əkinçi"nin məramnaməsi ilə, onun demokratik ruhu ilə tanış edir.

S.Ə.Şirvani yaradıcılığa 1850-ci illərdən başlamış, Azərbaycan və fars dillərində yazıb-yaratmışdır. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış qəzəl, qəsidə, müxəmməs, rübai və digər şeirlərində məhəbbət, həyat eşqi tərənnüm olunur. Bəzi satirik şeirlərində "Əkinçinin hadisəsi", "Padişah və əkinçi", "Şamaxı bəyləri", "Şirvan qazıları və divan polislərinin bəzi əhvalatları haqqında müxəmməs", "Şamaxının vəziyyətindən şikayət", "Şamaxının yeni bəyləri haqqında həcv" və başqalarında "xalqın qanını şişəyə tutan" bəzi məmurları ifşa edir, vergilərin ağırlığından şikayətlənir, hökumət idarələrində kök salmış özbaşınalığı, yaramazlığı qamçılayır, "Köpəyə ehsan", "Allaha rüşvət", "Yerdəkilərin göyə şikayətə gəlmələri" və digər əsərlərində xalqı din xadimlərinin hiylələrinə uymamağa, ayıq olmağa çağırır. Şair "Müəllimə hörmət", "Həsən bəy Məlikov-Zərdabiyə", "Əkinçi" qəzetinə yardım üçün, "Oğluma", "Möhsünə cavab", "Fəqir ilə oğlu", "Ziya" qəzetinə və sair şeirlərində maarif və mədəniyyəti təbliğ edir, tərəqqiyə düşmən olan "ziyalılara", mövhumata və cəhalətə gülürdü. Ədib "Oğru və fəqir", "Dilənçi tacir", "Xoruz və çaqqal", "Qaz və durna", "Aslan və iki öküz" mənzum hekayələrində, öyüd

və təmsillərində dostluğu, mərdliyi təbliğ edir, tənbelliyi, tüfeyliliyi, savadsızlığı tənqid atəşirə tutur.

S.Ə.Şirvani şeirlərində, məqalələrində xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, Rusiyanın ali məktəblərini bitirmiş mühəndislər, həkimlər, müəllimlər və başqaları mədəniyyətin tərəqqisinə, müasirləşməsinə kömək etdikləri halda, Yaxın Şərqdə ruhanı təhsili alanlar, əksinə, elm və mədəniyyətin inkişafına mane olurlar. Şair özünün məşhur "Müctəhidin təhsildən qayıtması" satirasında bu məsələ əsas tənqid hədəfidir.

S.Ə.Şirvaninin bədii irsi Azərbaycan və farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Azərbaycanca külliyyatı şairin həmyerlisi cərrah Mirzə Həbib Məşədi Sadiq oğlu tərəfindən toplanaraq tərtib edilmiş və 1892-ci ildə Təbrizdə daş basmaxanasında nəşr olunmuşdur. Külliyyat üç böyük hissədən ibarətdir. Birinci hissəni "Qəsidələr divanı" adlandırmaq olar, ikinci hissəyə təxminən altı yüzə qədər qəzəl daxildir, üçüncü hissə isə əsasən mənzum hekayələrdir. Bu hissə şairin oğlu Seyid Cəfər tərəfindən H.Z.Tağıyevin vəsaiti ilə 1896-cı ildə yenə də Təbrizdə ikinci dəfə nəşr edilmişdir. "Qəzəllər divanı" isə Bakıda 1902-ci ildə "Əvvəlinci şirkət" mətbəəsində yenidən çap olunmuşdur. Bu külliyyat sonralar üç dəfə 1930, 1937 və 1950-ci illərdə çap olunmuşdur. Seyid Əzimin böyük həcmli, təxminən 10 min beytdən ibarət farsca külliyyatı Mirzə Həbib Sadiq oğlu tərəfindən toplanıb tərtib edilmişdir. Şairin "Tarixi Şirvan" adlı əsəri də vardır.

S.Ə.Şirvani 1885-ci ildə "Təzkirə"sini tərtib etmişdir. 270-dən çox şairin, yazıçının, ədibin qısa tərcümeyi-halı və əsərlərindən nümunələr bu təzkirədə verilmişdir.

F.Köçərli onun haqqında yazır ki, Seyid Əzimin ola

gözəl və səlis qəsidələri, elə xoşməzmun müxəmməsləri və qitələri, ruhpərvər qəzəlləri var ki, onlar Füzuli kəlamlarını əvəz edə bilər.

S.Ə.Şirvani klassik rus və dünya ədəbiyyatının mütərəqqi əhəmiyyətini dərinlən dərk edərək rus poeziyasının günəşi A.S.Puşkinə məhəbbət bəsləmiş, "Təzkirə"sində onun barəsində xoş sözlər yazmış, 1880-ci ildə Moskvada Puşkinə heykəl qoyularkən, bu hadisəyə aid xüsusi şeir həsr etmiş, Puşkini böyük şair kimi yüksək qiymətləndirmişdir.

Seyid Əzim Şirvanin əsərləri müxtəlif vaxtlarda, o cümlədən 1892 və 1897-ci illərdə Təbrizdə, 1902, 1930, 1937, 1950, 1961, 1979-cu illərdə Bakıda və Yaxın Şərq ölkələrində çap olunmuş, ədəbiyyatşünaslar, alimlər, ədiblər həyat və yaradıcılığını araşdırmış, elmi, bədii əsərlər yazmış, nəşr etdirmişlər. Yazıçı Ə.Cəfərzadənin "Aləmdə səsim var mənim" romanı Seyid Əzim Şirvaniyə həsr edilmişdir.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus şərəfli bir yer tutur.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Dahilikdən soraq verən yaradıcılıq

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV
(1812-1878)

Yazıçı, mütəfəkkir, filosof, maarifçi, Yaxın Şərqdə dramaturgiyanın, yeni tipli nəsrin banisi, görkəmli dövlət və ictimai xadimdir. O, uzun müddət davam edən səmərəli ədəbi-bədii, ictimai, siyasi fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan xalqının bədii, elmi, mənəvi cəhətdən tərəqqisinə, yüksəlişinə böyük təsir göstərmişdir.

1814-cü ildə Axundovlar ailəsi Şəkidən Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsinə köçür və İran Azərbaycanında yaşayırlar. Balaca Fətəli ilk təhsilini Xamnədə almış, 1825-ci ildə anası ilə Şəkiyə qayıtmışdır. Anasının əmisi Axund Hacı Ələsgər Fətəlini oğulluğa götürərək, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur, ona ərəb, fars dillərini öyrədir. Fətəlinin ruhani olmasını istəyən Axund Hacı Ələsgər onu 1832-ci ildə Gəncədəki mədrəsəyə gətirir. Fətəli burada məntiq və digər elmlərdən dərs alır, məşhur Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehdən isə xəttatlıq öyrənir. Tezliklə Mirzə Şəfi ilə şagirdi arasında yaxın dostluq əlaqələri yaranır. Müəlliminin bilavasitə təsiri ilə

ruhani olmaq fikrindən əl çəkir, gələcək həyatını ədəbi fəaliyyətə həsr etmək fikrinə gəlir. Müasir elmlərlə maraqlanan Fətəli 1833-cü ildə Şəkidə ibtidai rus məktəbinə daxil olur, bir il burada oxuyur. O, 1834-cü ildə Tiflisə gəlir, Qafqaz canişininin baş dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə təyin olunur və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışır. Dövlətin bir sıra diplomatik, inzibati əhvalı tədbirlərində iştirak edir, mühüm tapşırıqları məsuliyyətlə yerinə yetirir.

M.F.Axundov xidməti vəzifədə polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlir, bir sıra orden və medallarla təltif olunur.

Tiflis mühiti Mirzə Fətəlinin dünyagörüşünün, istedadının inkişafında mühüm rol oynayır. O, bu şəhərdə görkəmli Azərbaycan yazıçıları A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, Q.Zakirlə, məşhur gürcü dramaturqu G.Eristavi, Qafqazda sürgündə olan dekabrist yazıçı A.Bestujev-Marlinski, polyak Tadeuş Lado-Zabolotski, məşhur rus şairi Y.Polonski, görkəmli rus şərqşünasları N.Xanikov, A.Berje və başqa ziyalılarla qarşılıqlı dostluq əlaqələri yaradır. O, klassik Azərbaycan, Şərq, rus ədəbi və ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri ilə yaxından tanış olur. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında, inkişafında Avropa və rus yazıçılarının, ictimai xadimlərin rolu böyük olmuşdur.

M.F.Axundov dövlət qulluğunda çalışmaqla yanaşı, 1836-1840-cı illərdə Tiflis rus qəza məktəbində Azərbaycan dilindən dərs demişdir.

M.F.Axundov 1851-ci ildə Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin üzvü seçilmiş, görkəmli şərqşünas alim Adolf Berjenin rəhbərliyi ilə hazırlanan "Qafqaz

Arxeoqrafiya komissiyası" məcmuələrinin əsas tərtibçisi, və tərcüməçilərlə biri olmuş, dövlət əhəmiyyətli işlərə cəlb edilmişdir.

Mirzə Fətəli "Kavkaz" və "Əkinçi" qəzetlərinin fəal əməkdaşı olmuş, mütəmadi olaraq məqalələr, bədii yazılar çap etdirmişdir.

Mirzə Fətəli bədii yaradıcılığa "Səbuhi" təxəllüsü ilə şeir yazmaqla başlamışdır. Onun ilk şeiri "Zəmanədən şikayət" adlanır. Əsər fars dilində, klassik Şərq şeiri ənənələri əsasında yazılmışdır. Şair bu şeirində daxili iztirablarını, gələcək haqqında düşüncələrini qələmə almışdır.

Mirzə Fətəlinin şeir yaradıcılığında 1837-ci ildə yazdığı "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" xüsusi yer tutur. Əsəri Mirzə Fətəli özü rus dilinə nəslə tərcümə etmiş, həmin tərcümə rus yazıçısı İ.Klementyevin rəyi ilə birlikdə "Moskovski nablyudatel" jurnalının 1837-ci il mart nömrəsində dərc olunmuşdur.

M.F.Axundov poemada Puşkini yüksək poetik istedadı olan, "sözdən qərib naxışlar" izhar eləyən, Rusiyada böyük şöhrət qazanan bir şair, "söz ordusunun sərkərdəsi" adlandırır, belə bir qüdrətli şairin ölümünə dərinləndən kədərlənir, onun qatillərinə lənət yağdırır və rus xalqının dərdinə şərik çıxdığını poetik dillə bildirir.

"Puşkinin ölümünə Şərq poeması" əsəri baron Rozenin təklifilə Bestujev-Marlinski tərəfindən yenidən tərcümə olunmuş və A.Berjenin müqəddiməsi ilə 1874-cü ildə "Russkaya starina" məcmuəsində çap olunmuşdur. Bu şeirlə M.F.Axundov hələ keçən əsrin 30-cu illərində rus oxucularının diqqətini cəlb etmişdir.

Mirzə Fətəli lirikasının bir qismi xalq şeiri ənənələri,

digərləri isə klassik üslubda yazılmışdır. O, keçən əsrin 50-ci illərində Q.Zakirə, Qarabağın adlı-sanlı bəylərindən olan Cəfərqulu xan Nəvaya qoşma janrında, bir sıra şirin, səmimi, tərəvətli şeirlər yazmışdır. Onun "Zivər, nə səzadır sənə, ey dilbəri-zibə", "Tərəkəmə qadını ilə Molla Kərimin söhbəti", "Təcnis", "Təcnisi-digər" və başqalarında saf məhəbbət tərənnüm olunur, "Bədihəxani-Ərdəbil və məşədi Büttan Səlyani", "Hekayəti-pota Kərim və Səfər dəllək", "Molla Əli" və digər əsərlərində tüfeyli din xadimləri, mollalar, seyidlər kəskin tənqid olunur.

1867-ci ildə fars dilində qələmə aldığı "Yeni əlifba haqqında" mənzuməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, bu şeirdə əlifbanın islahı uğrunda apardığı mübarizəni təsvir edir, bu işə laqeyd münasibət bəsləyən İran və Türkiyə məmurlarını kəskin tənqid atəsinə tutur.

"Zakirə məktub" şeirini, "Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti" adlı tarixi məqaləsini rus dilində, Tiflisdə çıxan "Kavkaz" qəzetində dərc etdirmişdir.

M.F.Axundov ədəbiyyat tarixində özünün çox dəyərli dramaturgiyası, "Aldanmış kəvakaib" povesti, "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatı ilə tanınmış, əbədi şöhrət qazanmışdır. Tiflis rus teatrında qoyulan tamaşalara maraq, dünya, rus dramaturqlarının əsərləri ilə yaxından tanışlıq Mirzə Fətəlidə dramaturgiyaya və teatra qızgın məhəbbət oyadır, qələmini sınağa başlayır.

Rus yazıçısı N.Soloqub "Kavkaz" qəzetinin 17 fevral 1851-ci il nömrəsində yazırdı: "Burada maarifin zəruriyyətini artıq hiss edirlər. Yerlilər Qafqazda çıxan qəzetlərdə bu mövzuda məqalələr çap etdirirlər. Knyaz G.Eristavi gürcü dilində, M.F.Axundov Azərbaycan dilində məzhəkələr yazmağa başlamışlar".

Beləliklə, M.F.Axundov 1850-1855-ci illərdə yazdığı altı komediya ilə Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatında realist dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. O, dram sənətinin, xüsusən komediya janrının ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyətini, emosional təsir gücünü yüksək qiymətləndirirdi. Mirzə Fətəli dram yaradıcılığına 1850-ci ildə "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər" komediyası ilə başlamış və bir-birinin ardınca "Hekayəti-müsyö Jordan həkim nəbatat və dərviş Məstəli şah-cadukuni-məşhur", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" ("Hacı Qara") və "Müdafiə vəkillərinin hekayəti" adlı komediyaları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük və əsaslı dönüş yaratdı, onu yeni inkişaf yoluna çıxartdı.

M.F.Axundov komediyalarında Azərbaycan həyatının sosial, ictimai vəziyyətini dərinlən araşdırmış, təhlil etmiş, cəmiyyətdəki ayrı-ayrı təbəqə nümayəndələrinin – ruhani, tacir, mülkədar, bəy, xan, məmur, kəndli, nökar, qulluqçu, və başqalarının olduqca maraqlı obrazlarını yaratmışdır.

Dramaturqun dili xalqımızın XIX əsrdəki dilinin ümumi mənzərəsini aydın, düzgün əks etdirir. Əsərlərin hamısı zəngin, canlı xalq dilində yazılmış, obrazlarda yerli koloritlə yanaşı, dünyəvi, bəşəri əhval-ruhiyyə də duyulur. O, komediyalarında cəmiyyətin mövcud eyiblərini ifşa etməklə yanaşı, öz mütərəqqi düşüncələrini də ifadə etmiş, bir maarifçi kimi müasirlərini, xüsusilə gəncliyi dünyəvi elmlərə, Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyə çağırmış, insan zəkasını, aqlını yüksək qiymətləndirmiş, yaradıcılığında zəhmət, ictimai-faydalı əmək yüksək qiymətini almışdır.

"Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyasında M.F.Axundov hiyləgər, fırıldaqçı dərviş Məstəli şahla yanaşı, fransalı nəbatat alimi müsyö Jordan obrazını yaratmış və onu elm, maarif, tərəqqi meyilli insan kimi qiymətləndirmişdir. Ədibin qəhrəmanlarından biri Məstəli şah geridə qalmış İrandan, o birisi – müsyö Jordan isə inkişaf etmiş Fransadan gəlmişlər. Müəllif bu əsərdə Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi ideyalarına, elmə, maarifə xüsusi əhəmiyyət verməyin vacibliyini bildirir.

Bu dövrdə M.F.Axundovun şöhrət və təsir dairəsi olduqca geniş idi. O, əsərlərinin başqa dillərə tərcümə olunması, yayılması yolunda yorulmadan çalışırdı. 1851-ci ildən başlayaraq o, öz komediyalarını rus dilinə tərcümə edərək "Kavkaz" qəzetində hissə-hissə çap etdirməyə başlayır. M.F.Axundov 1853-cü ildə beş əvvəlki komediyasını, 1859-cu ildə isə komediyalarını və "Aldanmış kəvakib" povestini "Təmsilat" başlığı altında Qafqaz canişinliyinin Tiflisdəki nəşriyyatında kitab halında çap etdirir. Əsərlərinin Şərq xalqları arasında yayılmasını arzu edən ədib "Təmsilat"ın bir nüsxəsini tehranlı dostu Mirzə Məmməd Cəfərə göndərir. Tehranlı dostu 1871-74-cü illərdə komediyaları fars dilinə tərcümə edir. "Təmsilat"ın farsca nəşr edilməsi ədibin komediyalarının daha geniş yayılması işinə böyük kömək edir. Bu vaxtlar oxucular, teatr xadimləri onun əsərlərini tamaşaya qoyur, 1880-ci ildən başlayaraq böyük Azərbaycan dramaturqunun əsərləri rus, Avropa dillərinə tərcümə olunaraq, nəşr edilir, əsərləri haqqında yüksək fikirlər söylənilirdi.

Azərbaycan teatrının, səhnə sənətinin təşəkkül tapmasında M.F.Axundovun komediyaları mühüm rol

oynamışdır. 1873-cü ildə görkəmli maarifçi-publisist və ictimai xadim H.Zərdabinin rəhbərliyi və N.Vəzirovun fəal iştirakı ilə ədibin "Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran" və "Hacı Qara" komediyaları Bakıda müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Milli teatrımızın təşəkkül tapması tarixi də bu tamaşalarla başlanır.

Maraqlı cəhət odur ki, Bakı teatrında baş vermiş hadisədən təxminən iyirmi il əvvəl, yəni 1851-ci ildə M.F.Axundov "Xırs Quldurbasan" komediyasını rus dilində yazmış və həmin ildə də onu Tiflisdə "Kavkaz" qəzetində çap etdirmişdir. Əsər Tiflis rus teatrında qoyulmaq üçün hazırlananda, müəllif onu qraf N.Soloqubla birlikdə yenidən işləmiş, bəzi əlavə və dəyişikliklər etmişdir. Beləliklə, "Xırs Quldurbasan" komediyası ilk dəfə rus dilində 1852-ci il yanvarın 31-də Tiflis teatrında oynanmış, "Kavkaz" qəzetində bu hadisə barədə geniş məlumat dərc olunmuş, Mirzə Fətəli yaradıcılığına ən yüksək qiymət verilmişdir.

Ədibin əsərləri onun ölümündən sonra da mütəmadi olaraq teatr səhnələrində oynanırdı. 1886-cı il dekabrın 29-da Tiflisin "Artsruni" teatrında "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyası Azərbaycan dilində tamaşaya qoyulmuşdur. Tiflisdə çıxan "Kavkazskoye obozreniye" qəzetində bu tamaşa haqqında maraqlı yazılar verilmişdir.

Yaxın Şərq ölkələrində, xüsusən İranda dramaturgiyanın, yeni bədii nəsrin təşəkkül tapması Mirzə Fətəlinin adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığının təsiri altında yazıçılardan Mirzə Ağa Təbrizi, Zeynalabdin Marağayi və Əbdürrəhim Talıbov bir sıra komediya, roman yazmaqla İran Azərbaycanında və İranda dramaturgiyanın, bədii nəsrin inkişafına müsbət təsir göstərmişlər.

M.F.Axundov öz komediyalarında Azərbaycan həyatının hərtərəfli, dərin əksini vermiş, Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sinif, təbəqə, ictimai zümlələrinin dolğun bədii surətlərini yartamışdır. Bu vacib amillərə görə onun dramaturgiyası XIX əsrin 30-40-cı illərin güzgüsü, ensiklopediyası hesab olunur.

M.F.Axundov komediya sənətinin xüsusiyyətlərinə, sirlərinə dərinlən bələd olan bir dramaturqdur. O, əsərləri üçün təbii, maraqlı surətlər düşünüb tapmış, təsvir etdiyi hadisələri maraqlı, dinamik bir kompozisiya ətrafında birləşdirmişdir. Onun komediyaları təbii, həyatı bir düynlə başlayır, rəvan, inandırıcı şəkildə inkişaf etdirilir, gərgin bir nöqtəyə qaldırılır, əlamətdar bir anlayışla tamamlanır.

Dramaturq əsərlərində təsvir etdiyi surətləri mühitlə sıx əlaqələndirir, onları müxtəlif şəraitə, vəziyyətlərə salır, daim işdə, hərəkətdə, gərgin mübarizədə saxlayır. Komediyalarda ən xırda amillər belə müəllifin öz məqsədinin düzgün, vaxtında açılmasına xidmət edir.

Ədibin bütün əsərləri bədii dilinə görə yüksək tərifə layiqdir. Bu dil xalqımızın XIX əsrdəki dilinin ümumi mənzərəsini düzgün əks etdirir.

M.F.Axundov 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvakib" povesti ilə Azərbaycan bədii nəsrini yaratdı. Yüz əlli il bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, əsər bu gün də ictimai əhəmiyyətini, bədii təsir qüvvəsini saxlamaqdadır. Povestin yazıldığı illərdə Mirzə Fətəlinin Şərq ölkələrinin tarixi, Şərq xalqlarının həyatı, milli keçmişi, mübarizəsi ilə yaxından tanış olduğu hiss olunur. Araşdırmalar göstərir ki, ədibin İran tarixi, xüsusən birinci Şah Abbas dövrü ilə maraqlandığını, bu dövrə aid bir çox əsərlər oxuduğunu, o

cümlədən İran tarixçisi İsgəndərbəy Münşinin Şah Abbas dövrünün təsvirini verən "Tarixi aləm-arayı-Abbasi" əsərini oxuduğunu, öyrəndiyini təsdiq edir.

M.F.Axundov əsərində İran şahlarının mənfi sifətini Şah Abbas surətində ümumiləşdirmişdir. Ədib povestdə şahlıq üsul-idarəsinin əleyhinə olmaqla yanaşı, Yusif Sərracı Şah Abbasa qarşı qoymuş, onun simasında xalq içərisindən çıxmış, ağıllı, tədbirli, xalqın qayğısına qalan ədalətli hökmdar surəti yaratmışdır. Bu əsər Azərbaycan nəsrinin sonrakı inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povesti 1857-ci ildən başlayaraq "Kavkaz" qəzetində, rus dilində hissə-hissə çap olunmağa başlamış və nəhayət, 1859-cu ildə Qafqaz canişinliyinin nəşriyyatında müəllifin digər əsərləri ilə birlikdə kitab halında çap olunmuşdur.

M.F.Axundovun fəaliyyətində yeni əlifba uğrunda mübarizə mühüm yer tutur. O, geniş xalq kütlələrinin savadlandırılması işində ərəb əlifbasının böyük əngəl olduğunu görərək 1854-cü ildən bu əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda fəaliyyətə başlayır. O, yeni əlifbanın layihələrini tərtib edərək, Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən müasirlərinə, bəzi dövlət başçılarına, şərqşünas alimlərə, mütəxəssislərə göndərir və layihə böyük əks-səda doğurur. Bu münasibətlə o, 1863-cü ildə İstambula gedir, hazırladığı əlifba layihəsini Türkiyənin baş naziri Fuad Paşaya təqdim edir. Layihə baş nazirin göstərişi ilə "Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyə"də geniş müzakirə olunur. Əlifba layihəsi burada bəyənilsə də, onu həyata keçirmək üçün bir tədbir görülmür.

Baş verənlər böyük maarifçini əsla sarsıtmır, əksinə o, fəaliyyətini daha böyük səylə davam etdirir.

Özü qeyd etdiyi kimi fanatizmi aradan qaldırmaq, Asiya xalqlarını nadanlıq və qəflət yuxusundan oylatmaq, tərəqqi yoluna qoymaq məqsədilə 1863-1865-ci illərdə məşhur "Kəmalüddövlə məktubları" adlı fəlsəfi traktatını yazır. Müəllif bu əsərində din və fanatizm ilə mübarizə məsələsini yalnız özünün Şərq sələflərindən deyil, Qərbi Avropa sələflərindən də kəskin qoymuşdur. Müəllif bu əsərində mövcud üsul-idarəni, zülmü və fanatizmi yıxmaq çağırışını səsləyir. Bu fəlsəfi əsərin azərbaycanca yazılışından bir il sonra, yəni 1866-cı ildə M.F.Axundov əsəri İranın qabaqcıl ziyalıları Mirzə Yusif xanla birlikdə fars dilinə, təxminən 1874-cü ildə isə şərqşünas alim Adolf Berje ilə rus dilinə tərcümə etmişdir. Mütəlaqiyyət, din əleyhinə olan bu əsəri çar mütəlaqiyyəti şəraitində çap etdirmək, yaymaq çox çətin idi. Müəllif Azərbaycan, rus, fars dillərində olan əsərinin yayılması üçün yorulmadan çalışırdı. Əsərini nəşr etdirə bilməyəcəyini yaqın edəndən sonra müəllif onu əlyazması şəklində öz yaxınları, tanış-dostları arasında yayırdı. Bu ərəfədə M.F.Axundov Azərbaycan, İran, Türkiyə, Rusiyanın mütərəqqi ziyalıları – Mirzə Məlkum xanla, Cəlaləddin Mirzə ilə, Mirzə Yusif xanla, Əli xanla, Həsən bəy Zərdabi ilə, Mirzə Kazım bəylə, hind yazıçısı və alimi Manekçi-Limçi Sahiblə dostluq əlaqəsi yaratmış, muntəzəm məktublaşaraq, onları fikir və düşüncələri ilə tanış edirdi.

"Kəmalüddövlə məktubları" ədəbin müasirləri tərəfindən layiqincə qarşılanır, qiymətləndirilir, böyük maraq oyadırdı. Mirzə Yusif xan 1870-ci ildə Parisdən

M.F.Axundova göndərdiyi məktubda yazırdı: "Cənab Mirzə Kazım bəy Peterburqdan Parisə gəldi. "Kəmalüddövlə"ni tanış olmaq üçün ona təqdim etdim. Tutduğu mənzildə gecə-gündüz əsəri oxuyurdu, mütaliədən sonra "Kəmalüddövlə"nin farsca əlyazmasının baş səhifəsində öz xəttilə bu kəlmələri yazdı: "Bərəkallah, Kəmalüddövlə! Bərəkallah, Kəmalüddövlə!"

Təhlillər, araşdırmalar göstərir ki, M.F.Axundovun yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı və ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Ədibin əsərləri XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq rus, fars, ingilis, fransız, alman, gürcü və digər xalqların dillərinə tərcümə edilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun əsərləri 1837-ci ildən başlayaraq müxtəlif qəzet və jurnallarda, məcmuələrdə, ayrıca kitab halında Tiflisdə, Peterburqda, Moskvada, Berlində, Parisdə, Vyanada, Londonda, Amsterdamba müxtəlif illərdə çap olunmuşdur

İstedadlı alimlər, ədəbiyyatşünaslar, ədiblər A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Kazım bəy, F.Köçərli, F.Qasımxadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Rəfili və başqaları M.F.Axundov yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, elmi, bədii əsərlər yazmış, barəsində xoş, dəyərli sözlər söyləmişlər.

M.F.Axundov yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizin ən qiymətli, ən dəyərli səhifələrindəndir. O, misilsiz istedadla malik mütəfəkkir yazıçı-dramaturq, dövlət və ictimai xadim olmaqla yanaşı, yeni ədəbi-bədii məktəb yaratmışdır. Onun yaradıcılığı, fəaliyyəti sözün əsl mənasında dahilikdən soraq verir.

ON İKİNCİ FƏSİL

Redaktə-nəşriyyat işinin vəziyyəti və Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" qəzeti

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda ədəbiyyat, mədəniyyət, elm sahəsində müasirlik meyilləri, tərəqqi, inkişaf açıq-aşkar duyulur, hiss olunurdu.

A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, Q.Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, M.F.Axundov, bir müddət sonra isə H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov və başqaları maarifçilik ədəbiyyatının əsasını qoydular. Bu dövrdə Azərbaycanda həm də görkəmli tarixçi alimlər yetişmişdi.

A.Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm", Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağname", Mirzə Camalın "Qarabağ tarixi", Şeyx İbrahim Gəncəvinin "Tarixi-Gəncə" və digər əsərlər cəmiyyətdə böyük maraq doğurmuşdur.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının "Qarabağ tarixi" əsərinin yazılma və nəşri maraqlıdır. O, bir müddət Pənah xanın və onun oğlu İbrahim xanın yanında mirzəlik etmiş. 1797-ci ildə Molla Pənah Vaqif öldürüldükdən sonra isə vəzir vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Mirzə Camal "Qarabağ tarixi"ni fars dilində yazmış və onun mətni əlyazması halında bizə gəlib çıxmışdır. Əsər şərqşünas alim A.Berje tərəfindən 1855-ci ildə rus dilinə

tərcümə edilmiş və Tiflisdə nəşr edilən "Qafqaz" qəzetində dərc olunmuşdur. A.Berje əsərə yazdığı müqəddimədə müəllifin şəxsiyyətindən bəhs edir, onun ərəb, fars, türk dillərini yaxşı bildiyini, olduqca hafizəli və istedadlı bir şəxs olduğunu, gözəl şeirlər yazdığını xüsusi olaraq qeyd edir.

Mirzə Camalın "Qarabağ tarixi" əsəri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1959-cu ildə kitab halında Bakıda çap olunmuşdur.

Azərbaycanda bədii, elmi əsərlərin əlyazma halında yayılma tarixi qədim olsa da, çap üsulu ilə kitabların nəşrinə yaxın vaxtlarda – XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Daş basması üsulu (litoqrafiya) ilə kitablar nəşr edən ilk mətbəə 1812-ci ildə Təbrizdə yaradılmışdır. Azərbaycan dilində mətbəə üsulu ilə 1819-cu ildə Təbrizdə çap olunmuş ilk kitab Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasıdır.

XIX əsrin 50-ci illərində Bakıda üç, Şamaxıda iki mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Bir müddət sonra M. Nəvvab Şuşada mətbəə açaraq daşbasma üsulu ilə kitab nəşr etmişdir. Görülən cüzi işlərə baxmayaraq, Azərbaycan ədiblərinin əsərləri xarici ölkələrdə – Gürcüstanda, Rusiyada, Hindistanda, Almaniyada, Fransada, Polşada nəşr olunurdu.

Azərbaycanda milli mətbuatın yaranmasına böyük ehtiyac duyulurdu. Çar hökuməti ucqarlarda yaşayan əhəlinin əhval-ruhiyyəsini dərindən öyrənmək, baş verən hadisələri izləmək məqsədilə yerli dillərdə mətbuat yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Elə bu səbəbdən də 1830-cu ildə "Tiflisskiye vedomosti" qəzetinə əlavə

olaraq, həftədə bir dəfə Azərbaycan dilində xüsusi vərəqə çap olunmağa başladı. Vərəqənin nəşri qəzetin redaktoru P.Sankovskiye həvalə edilsə də, əsas işi A.Bakıxanov görürdü. O, bütün yazıları redaktə edir, çapa hazırlayırdı. Əfsuslar olsun ki, bu vərəqənin ömrü çox çəkmədi. 1832-ci ilin son aylarında bağlandı, doqquz il sonra, 1841-ci ildə vərəqə "Zakavkazski vestnik"ə əlavə olaraq nəşr olunmağa başlandı, dörd il yarım sonra, 1846-cı ildə bu vərəqə də bağlandı. Əlbəttə, belə vərəqələrin nəşri ilə milli Azərbaycan mətbuatı yaranmadı.

Buna baxmayaraq, tərəqqi, inkişaf bütün sahələrdə geniş vüsət almışdı. Elmin, ədəbiyyatın inkişafında A.Bakıxanovun fəaliyyəti misilsiz idi. Onun "Qanuni-Qüdsi", "Təhzi-bi-əxlaq", "Ümumi coğrafiya", "Əsrar ül-mələküt", "Gülüstani-lrəm" və həm də saysız-hesabsız bədii əsərləri, məqalələri Azərbaycan ədəbiyyatı, elmi tarixində yeni səhifələr açdı.

Bu ərəfədə Rusiyada iki nəfər dahi alim fəaliyyət göstərirdi – Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazım bəy.

Topçubaşov uzun müddət Peterburq Universitetində şərqsünaslıq fənnindən dərs demiş, istedadlı bir alim kimi tanınmışdır. O, dilçiliyə aid bir neçə əsər yazmış və əsərləri müxtəlif dillərdə çap olunaraq yüksək qiymətləndirilmişdir. Alimin Rusiyada 1812-ci il Vətən müharibəsinə həsr olunmuş "Qalibiyyət tərənəsi" əsəri V.Belinski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və eyni zamanda onun şeirlər kitabı da çapdan çıxmışdır.

Digər alim Mirzə Kazım bəy Rusiyada, Avropada şöhrət qazanmış, dil, ədəbiyyat, tarix, şərqsünaslıq elmlərinə və fəlsəfəyə aid 100-dən çox elmi, bədii əsərlər

yazmış, Sədinin "Gülüstən"i ruscaya, "Dərbəndnamə"ni ingiliscəyə, özünün yazdığı "Azərbaycan dilinin sərf-nəhvi"ni alman dilinə tərcümə etmiş və nəşr etdirmiş, Rusiyanın, Avropa və digər ölkələrin ən ali mükafatlarına layiq görülmüşdür. Mirzə Kazım bəy "Oteçestvenniye zapiski", "Sovrpemennik" kimi məşhur rus məcmuələrində çap etdirdiyi elmi məqalələrini, şərqşünaslığa aid tədqiqat əsərlərini bu illərdə yazmışdır.

Ziyalıların bir qismi isə şifahi xalq yaradıcılığına, klassik ədəbi irsə daha çox meyl göstərirdilər. "Tiflisskiye vedomosti" qəzetində "Koroğlu" və "Aşıq Qərib" dastanları haqqında geniş məlumatlar dərc olunurdu. Molla Pənah Vaqifin və onun bir sıra müasirlərinin, habelə XIX əsrin birinci yarısında yazıb-yaratmış şairlərin əsərləri toplanılaraq 1856-cı ildə Teymurxanşurada kitab halında çap olunmuşdur.

M.F.Axundovun "Təmsilat" adlanan, əsərlərindən ibarət kitabı da 1859-cu ildə Tiflisdə çapdan buraxılmışdır. Şərqşünas alim A.Berje Azərbaycan şairlərinin əsərlərini toplayaraq 1868-ci ildə Leypsiqdə alman dilində məcmuə halında çap etdirmişdir. Hüseyn Əfəndi Qayıbov isə şeirlər məcmuəsini tərtib etmişdir.

Ölkədə açılan yeni-yeni məktəblər üçün dərs vəsaitlərinin hazırlanmasına xüsusi fikir verilirdi. A.Bakıxanovun "Qanuni-Qüdsi", Mirzə Şəfi Vazehin İ.Qriqoryevlə birlikdə tərtib etdikləri "Azərbaycan dilinə aid müntəxəbat", "Azərbaycan-rus lüğəti", Mirzə Kazım bəyin "Azərbaycan dilinin sərf-nəhvi", A.Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliklərindən səmərəli istifadə olunurdu.

Şamaxıda doğulmuş, Azərbaycan dilini mükəmməl bilən, pedaqoji təcrübəyə malik olmuş müəllimin – A.Çernyayevskinin azərbaycanlı uşaqlar üçün tərtib etdiyi "Vətən dili" kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Dərslik ilk dəfə 1883-cü ildə nəşr olunmuş və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Bir müddətdən sonra 1899-cu ildə Rəşid bəy Əfəndiyev "Uşaq bağçası" kitabını tərtib və nəşr etdirdi.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanda demokratik mətbuatın yaranmasında A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun qoyduqları ənənələri davam etdirməyi bacaran yeni ziyalı dəstəsi yetişirdi. Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Adıgözəlov-Gorani və başqaları milli mətbuatın yaranmasına, fəaliyyətinə ehtiyac duyur, onun vacibliyini, əhəmiyyətini qiymətləndirirdilər.

Bu ağır işi öz üzərinə Həsən bəy Zərdabi götürdü. O, bu məsələ barədə hökumətə müraciət etdi və nəhayət, xeyli zəhmətdən sonra, 1875-ci ilin 22 iyulunda Bakıda qubernatorun mətbəəsində Azərbaycan dilində "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə müvəffəq oldu. Bununla da milli mətbuatın əsası qoyuldu.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI **(1842-1907)**

Milli mətbuatın yaradıcısı, görkəmli maarifçi, təbiətşünas alim, M.F.Axundovdan sonra tanınmış ictimai xadimdir. O, 1861-ci ildə Tiflis qəza məktəbini, 1865-ci ildə Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiyyət şöbəsini bitirmişdir. Bir müddət Tiflisdə, Bakı quberniya idarəsində işləmişdir. 1869-cu ildə Həsən bəy Bakı realni gimnaziyasına təbiət tarixi müəllimi təyin olunmuşdur.

O, Azərbaycan professional teatrının yaradıcılarından biri olmuş, Nəcəf bəy Vəzirovla birlikdə 1873-cü ildə M.F.Axundovun "Hacı Qara" pyesini Azərbaycan dilində tamaşaya qoymuşdur. H.Zərdabi külli miqdarda elmi məqalələr yazmaqla yanaşı, "Torpaq, su və hava", "Bədəni səlamət saxlamaq düsturüləməlidir", "Sümük, əl, beyin" adlı əsərlərin də müəllifidir.

Ədib "Ziya", "Kəşkül", "Kaspi", "Həyat", "Novoye obozreniye" və sairə qəzetlərdə Azərbaycan və rus dillərində çoxlu elmi-publisist məqalələr çap etdirmiş, dövrünün görkəmli alimi, mütəfəkkiri kimi tanınmışdır. H.Zərdabinin fəaliyyətindəki ən faydalı iş Azərbaycan dilində "Əkinçi" qəzetini nəşr etdirmək olmuşdur.

1875-ci ilin 22 iyulundan 1877-ci ilin 29 sentyabrına qədər davam edən "Əkinçi" ayda iki dəfə 300-400 tirajla nəşr olunurdu. Qəzetin 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə isə 20 nömrəsi çıxmışdır. Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi"nin banisi, redaktoru, nəşiri, korrektoru, bəzən də müərrəbi olmuşdur.

H.Zərdabinin ömür-gün yoldaşı Həmidə xanım öz xatirələrində yazır ki, başqa ölkələrdə qəzeti bir neçə nəfər çıxarır, bizdə isə ancaq Həsən bəy idi. Bir dəfə Fransada çıxan qəzetlərdən birinin müxbiri Bakıya, qəzet işinin vəziyyətini öyrənməyə gəlmişdi. Tanışlıqdan sonra Həsən bəyə dedi: "Siz qəhrəmansınız, bizim Fransada bu cür yoxsul qəzetlər üçün işləyən adam tapılmaz. Sizin işgüzarlığınıza heyran qalmışam. Görünür, siz öz xalqınızı çox sevirsiniz".

Qəzetdə beş şöbə: "Daxiliyyə", "Əkin və ziraət xəbərləri", "Məktubat", "Elm xəbərləri", "Təzə xəbərlər" fəaliyyət göstərirdi. "Əkinçi" nəşr olunan ərafədə burada 1200-ə qədər məqalə, məktub, xəbər, felyeton, şeir, müxtəlif qeydlər çap edilmişdir. Demokratik ideyaların carçısı, tribunası olan "Əkinçi" elmin, maarif və mədəniyyətin, eyni zamanda, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafına, yeni tipli məktəblərin yaradılmasına aid çoxlu yazılar dərc edirdi. Qəzetin dili rəvan, xalq dilinə yaxın, sadə və səlis idi. "Əkinçi" dini mövhumata, cəhalətə, hər cür istismara qarşı çıxışlar etmiş, etiraz səsinə ucaltmışdır. O, həm də qadın azadlığı və qadın təhsili ideyasını təbliğ edən ilk Azərbaycan qəzetidir. "Əkinçi"nin ətrafına toplanmış ziyalılardan M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Adıgözəlov-Gorani və başqaları qəzetin işində fəal iştirak etmiş, ictimai, siyasi, bədii fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Qəzetin Azərbaycandan kənarda – Rusiyada, Gürcüstanda, Dağıstanda, Özbəkistanda da oxucuları var idi.

Dəfələrlə dövlət orqanları tərəfindən təqib olunan "Əkinçi"nin 1877-ci ilin sentyabrında 56-cı nömrəsi çapdan təzə çıxmışdı. Həsən bəy hiss edirdi ki,

"Əkinçi"nin son günləri yaxınlaşır. Belə də oldu. 1877-ci ilin sentyabr günlərinin birində onu quberniyaya çağırıldı. Öz işçisini, hərfi dən Minasovu – erməniyi orada görüb təəccübləndi.

İncidici söhbət qurtarandan az bir müddət sonra "Əkinçi" bağlandı, Həsən bəy işlədiyi məktəbdən çıxarıldı, uzaq bir yere müəllim günləriləcəyi barədə ona məlumat verildi. Həsən bəy heç yere getmədi, Zərdaba qayıtdı. O, Azərbaycandan kənarda yaşamağı özü üçün ölüm bilirdi.

Zəmanəsinin məşhur ictimai xadimi Fərhad Ağazadə çıxışlarının birində qeyd edir: "Həsən bəy Bakıya kasıb gəldi, kasıb da getdi". Təsəffü deyildir ki, Nəcəf bəy Vəzirov yazırdı: "Əkinçi" mənim ana dili müəllimimdir".

Həsən bəy Zərdabda yaşadığı dövrdə jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmiş, Bakıda çıxan "Həyat", "Dəbistan", "Kaspi", Tiflisdə nəşr olunan "Obzor", "Novoye obozreniye", Peterburqda çıxan "Zemledelçeskaya qazeta" və digər mətbuat orqanlarında sosial, mədəni, təsərrüfat, elmi problemlərə aid məqalələr dərc etdirirdi.

1896-cı ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycanda ən məşhur qəzeti – "Kaspi"ni mətbəəsilə birlikdə aldı. Həsən bəyi qəzetə işləməyə dəvət etdi. O, dəvəti qəbul edib, burada çalışmağa başladı, bir müddətdən sonra qəzetin redaktoru oldu.

Azərbaycan haqqında mütəmadi olaraq yazılar getdiyindən, qəzetə "Müsəlman "Kaspi"si" deyirdilər.

Həsən bəy həyatının son illərində Bakı şəhər Dumasında maarif sahəsində çalışmış, Bakı və ətraf kəndlərdəki məktəblərdə təhsilin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün gecə-gündüz çalışmış, cəmiyyətdə çox böyük nüfuz sahibi olmuşdur.

O, elmin, təhsilin həyatla əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Həsən bəy N.Nərimanovla birlikdə 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda keçirilmiş birinci qurultayının işində fəal iştirak etmişdir.

Zərdabi Azərbaycan qadınlarının maariflənməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, 1901-ci ildə Bakıda qızlar üçün ilk məktəbin açılmasına kömək etmişdir. H.Zərdabi M.F.Axundovdan sonra ədəbiyyatımızın inkişafında böyük rol oynamışdır.

H.Zərdabinin zəngin arxivi respublika Əlyazmalar fondunda saxlanılır. Onun əsərləri 1920, 1962-ci illərdə Bakıda, həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş əsərlər isə 1959, 1962-ci illərdə Moskvada çapdan buraxılmış, 1979-cu ildə Bakıda "Əkinçi" qəzetinin tam mətni kitab halında nəşr edilmişdir.

Alimlər, ədəbiyyatşünaslar, jurnalistlər Həsən bəy Zərdabinin həyat və yaradıcılığını, milli mətbuatımızda fəaliyyətini əks etdirən çoxsaylı əsərlər yazmış, nəşr etdirmişlər.

"Əkinçi"dən sonra, 1879-cu ildə Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə "Ziya" qəzeti nəşr olunmağa başladı. Bu qəzet az sonra "Ziyayi-Qafqaziyyə" adı ilə çıxdı.

ÜNSİZADƏ SƏİD VƏ CƏLAL QARDAŞLARI
(1845-?) (1854-?)

Naşir, redaktor, maarif xadimləridirlər. Səid Ünsizadə əhalinin artan marağını, mətbuatın vacibliyini nəzərə alaraq "Ziya" və bir müddətdən sonra "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetlərini açaraq, onların naşiri və redaktoru olmuş, şeirlər yazmış, Şamaxıdakı "Beyt üs-Səfa" ədəbi məclisinin üzvü olmuşdur. Səid Ünsizadə 1883-cü ildə nəzmlə yazılmış qiraət kitabını nəşr etdirmiş, 1890-cı ildə Türkiyəyə köçmüşdür.

Hələ "Ziya"-nın nəşri davam etdiyi vaxtda, 1883-cü ilin yanvarından yenə də Tiflisdə "Ziya" mətbəəsində Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə "Kəşkül" adında aylıq ədəbi-siyasi məcmuə və qəzet çap olunmağa başladı.

Cəlal Ünsizadə ana dili ilə yanaşı fransız, rus, fars, ərəb dillərini də bilirdi. O, pedaqoji, jurnalistlik və tərcüməçilik fəaliyyəti ilə yanaşı, maarifçiliyi də geniş yayırdı.

Cəlal Ünsizadə H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxtılı, S.Qənizadə, A.Çernyayevski, İ.Çavçavadze, N.Qulak və başqaları ilə yaxınlıq etmişdir.

Onun yaratdığı "Kəşkül" mətbəəsində M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması rusca tərcüməsi ilə, M.Lermontovun "Yel gəmisini" balladası, A.Çernyayevskinin "Vətən dili", özünün "Hesab", "Rus dili" əsərləri və dərslərləri çap olunmuşdur.

"Kəşkül" bağlandıqdan sonra Cəlal Ünsizadə 1892-ci ildə Türkiyəyə köçmüşdür.

On ilə qədər nəşri davam edilən "Kəşkül" və digər dövrü mətbuat Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL

***Teatr səhnəsinə mədəniyyət, ədəbiyyata
ziyalılıq əhvalı gətirən ədiblər***

Azərbaycanda bədii ədəbiyyat heç vaxt iyirminci yüzilliyin əvvəlindəki kimi diqqət mərkəzində olmamış, cəmiyyətdə belə maraq oyatmamışdır.

N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, Mirzəli Möcüz yazıçı, dramaturq, xalq müəllimi, mətbuat, səhnə xadimi olmaqla yanaşı, Onlar Azərbaycan teatrına yeni ruh, yeni nəfəs, səhnə mədəniyyəti, ədəbiyyata ziyalılıq əhvalı gətirmişlər.

NƏCƏF BƏY VƏZİROV
(1854-1926)

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, dramaturq, teatr xadimi, humanist, vətənpərvər yazıçıdır. O, Şuşada, doğma diyarında mədrəsə təhsili almış, 1868-74-cü illərdə Bakıda realni gimnaziyada oxumuşdur. 1873-cü ildə H.Zərdabinin rəhbərliyi və Nəcəf bəyin fəal iştirakı ilə Bakıda ilk dəfə M.F.Axundovun "Lənkəran xanının vəzirini" və "Hacı Qara" komediyaları tamaşaya qoyulmuşdur.

Gimnaziyanı bitirən Nəcəf bəy elə həmin ildə Moskva-dakı Petrovski-Razumovski adına mötəbər elm ocağı sayılan Əkinçilik Akademiyasına daxil olur. Burada o, təhsilini davam etdirməklə yanaşı, yaradıcılıqla da ciddi məşğul olur. Akademiyanın tələbəsi, sonralar məşhur rus yazıçısı olmuş V.Korolenko ilə yaxından tanış olur. Tanışlıqları sonralar səmimi dostluğa çevrilir. Təhsilini davam etdirdiyi vaxt o, "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunması xəbərini eşidir və 1875-ci il 28 avqustda H.Zərdəbiyə məktub göndərir, sevincini bildirir, "Əkinçi"ni özünün "ana dili" müəllimi adlandırır.

N.Vəzirov Akademiyanı 1878-ci ildə bitirib vətənə qayıdır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində meşəbəyi işləyir, 1895-ci ildən Bakıda vəkillik edir, 1903-cü ildə Bakı Dumasının katibi seçilir, bir müddətdən sonra isə şəhər maarif şöbəsi rəisinin müavini vəzifəsinə təyin olunur. Uzun müddət bu vəzifədə çalışaraq, Bakıda xalq maarifinin inkişafına yaxından kömək göstərir.

Nəcəf bəy bu ərəfədə yorulmadan çalışır, yaradıcılıqla məşğul olur, Azərbaycan, rus, Avropa klassiklərinin dram əsərlərinin səhnələşdirilməsində rejissor kimi çıxış edir.

N.Vəzirov 1875-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca pyeslər yazır: "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" komediyasında kübar ailəsinin tufeyli həyat tərzini tənqid olunur. 1890-cı ildə yazdığı "Daldan atılan daş topuğa dəyər" və 1891-ci ildə qələmə aldığı "Sonrakı peşimançılıq fayda verməz" də ailə-məişət ixtilafı, köhnə adətlər, mövhumatlı törədən mühit ifşa edilir. "Adı var, özü yox", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" pyeslərində var-dövlət hərisliyinin insanın başına gətirdiyi pis əməllərdən bəhs olunur.

Ədib 1896-cı ildə humanizm, bəşəri duyğuları tərənnüm edən, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciə

"Müsibəti Fəxrəddin" əsərini yazır. Maarifiçi gənclərin surətləri yaradılmış bu əsər Azərbaycanda bədii və ictimai fikir tarixində müstəsna yer tutur. Faciə yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur.

Ədib az sonra, 1896-cı ildə Bakı neftini ələ keçirməyə, bölüldürməyə can atənları ifşa edən "Pəhlivanani-zəmanə" adlı əsərini yazır.

Dramaturqun yaradıcılıq sorağı Azərbaycandan çox-çox uzaqlardan gəlir. Onun "Müsibəti Fəxrəddin" və "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərləri Qafqaz, Orta Asiya ölkələri, Volqaboyu vilayətlərin, İranın teatr səhnələrində mütəmadi olaraq oynanırdı. Mətbuatda ədibin həyat və yaradıcılığı, əsərləri barədə saysız-hesabsız yazılar çap olunur. N.Vəzirov Azərbaycan professional teatrının yaradıcılarından olmaqla yanaşı, ədəbi fəaliyyətini də davam etdirirdi. O, "Əkinçi"də, digər qəzet və məcmuələrdə publisistik məqalələr və felyetonlar çap etdirir, xalqlar arasında nifaq salənləri lənətləyir, Bakı fəhlələrinin həyatının ağırlığından şikayətlənir, İrəndə baş alıb gedən özbaşınalıqlardan narahat olur, Səltarxanın başçılığı ilə genişlənən milli azadlıq hərəkatını alqışlayırdı.

N.Vəzirov yaradıcılığının ikinci dövründə, 1909-cu ildə "Vay şələküm, məəlləküm", 1912-ci ildə "Pul düşkünü Hacı Fərəc lənətulla", "Keçmişdə qaçaqlar", 1914-cü ildə "Nə əkərsən, onu biçərsən", "Təzə əsrin ibtidası" kimi əsərlər yazmışdır. O, Molyerin "Xəsis" komediyasını Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdıraraq "Ağa Kərim xan Ərdəbili" pyesini yazmışdır.

N.Vəzirovun ədəbi fəaliyyətinin 40 illik yubileyi 1913-cü ildə Bakıda ən yüksək səviyyədə keçirilmiş, yubiley

gecəsində ədibin "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük" komediyası böyük müvəffəqiyyətlə oynanılmışdır. Yubiley münasibətilə Rusiyadan, Ukraynadan, Zaqafqaziyadan, Orta Asiyadan və digər ölkələrdən yazıçının ünvanına saysız-hesabsız təbrik teleqramları gəlmişdir. Yubilyarın dostu, məşhur rus yazıçısı V.Korolenko göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Köhnə dostuma təbrik. Ona uzun müddətli müvəffəqiyyətlər arzu edirəm".

Nəcəf bəy Vəzirovun əsərləri dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunub, pyesləri teatr səhnələrində oynanılmışdır.

Ədibin əsərləri hələ özü sağ ikən 1900-cü ildə Bakıda "Təsnifatı-Nəcəf bəy Vəzirzadə", 1913-cü ildə "Nəcəf bəy Vəzirov, Tərcümeyi-hal" adları ilə, bir müddət sonra isə 1953, 1958, 1961, 1976-cı illərdə kitabları nəşr olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslar, alimlər ədibin yaradıcılığını araşdırmış, təhlil etmiş, əsərlər, monoqrafiyalar, məqalələr yazıb çap etdirmişlər.

Nəcəf bəy Vəzirovun çoxsahəli yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə Azərbaycan dramaturgiyası tarixində görkəmli yerlərdən birini tutur.

ƏBDÜLRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV (1870-1933)

Dramturq, nasir, tərcüməçi, müəllim, ictimai xadimdir. O, ilk təhsilini doğulduğu Şuşada almış, sonra isə Tiflis realni məktəbində oxumuşdur. 1891-ci ildə Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutuna daxil olmuş, eyni zamanda azad müdavim kimi Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsində oxumuş, dil və ədəbiyyat məsələləri ilə ciddi məşğul olmuşdur.

Peterburq həyatı, teatrlarda baxdığı tamaşalar gənc Əbdülrəhimdə sənətə, ədəbiyyata marağı daha da artırır. O, özünün ilk əsərlərini "Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini" 1892-ci ildə, "Dağılan tifaq"ı 1896-cı ildə Peterburqda yazıb başa çatdırır.

Ə.Haqverdiyev 1899-cu ildə təhsilini tam başa vurub Peterburqdan Şuşaya qayıdır, burada xalq yaradıcılığı nümunələri toplamaqla məşğul olur. Yazıçı "Bəxtsiz cavan" pyesini 1900-cü ildə Şuşada yazır və elə həmin ildə də tamaşaya qoyur. O, 1901-ci ildə Bakıya gəlir, burada "Pəri-cadu" pyesini yazıb səhnələşdirir. Ədib bu ərəfədə H.Zərdabi, N.Vəzirov, H.Ərəblinski və digər qabaqcıl ziyalılarla tanış olur, teatrdə rejissorluq edir.

Ə.Haqverdiyev 1905-ci ildə Gəncə quberniyasından Dövlət dumasına deputat seçilir. Duma dağıldıqdan sonra bir müddət Peterburqda qalmış, "Ağa Məhəmməd şah Qacar" tarixi dramını yazmaq məqsədi ilə bir müddət kitabxanalarda çalışmış, təsvir etdiyi dövrü dərindən öyrənmiş, ciddi tədqiqat işləri aparmışdır. O, əlavə sənədlər toplamaq üçün 1907-ci ildə İrana getmiş və elə

həmin ildə də əsəri yazıb tamamlamış və səhnələşdirmişdir. Əsər böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. O, 1908-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasını səhnəyə hazırlamış, tamaşanın ilk dirijoru olmuşdur.

Ədibin əsərləri, o cümlədən "Bəxtsiz cavan" pyesi və "Dağılan tifaq" faciəsi Qafqazda şöhrət qazandığı kimi, İranda da böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. "Bəxtsiz cavan" pyesinin tamaşası Tehranda olduğu kimi, Rəşt, Qəzvin şəhərlərində, İranın, Cənubi Azərbaycanın başqa əyalətlərində də şöhrət qazanmışdır.

Ə.Haqqverdiyev elmi araşdırmalarla da məşğul olmuşdur. "Azərbaycanda teatr", "M.F.Axundovun həyat və fəaliyyəti", "Əski və yeni ədəbiyyatın nümunələri", "Ədəbi dilimiz" kimi əsərlər yazmış, nəşr etmiş, tədqiqatçı alim kimi tanınmışdır. O, mütəmadi olaraq rus və Avropa yazıçılarının əsərlərindən tərcümələr edir, yaradıcılıqla ciddi məşğul olur. "Millət dostları", "Ac həriflər", "Xəyalat", "Ata və oğul", "Aydın şahidliyi", "Bomba", "Dış ağrısı", "Pir" hekayələrini yazır.

Ə.Haqqverdiyev "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk əməkdaşlarından olmuş, burada hekayələrini, felyetonlarını dərc etdirmişdir. Onun "Marallarım" silsilə hekayələri, "Xortdanın cəhənnəmə məktubları" povesti, "Bomba" hekayəsi ilk dəfə bu jurnalda dərc olunmuşdur.

Ədib yorulmaq bilmədən çalışır, bir-birinin ardınca əsərlər yazmaqla məşğul olur. 1915-ci ildə "Şeyx Şaban", 1926-cı ildə "Ağac kölgəsində", 1927-ci ildə "Köhnə dudman", 1928-ci ildə "Qadınlar bayramı", 1932-

ci ildə "Yoldaş Koroğlu", "Çox gözəl" pyeslərini yazıb çap etdirir.

Ədib bu əsərlərində ictimai-siyasi hadisələri yüksək sənətkarlıqla araşdırır, təsvirini verir. Baş verən iyrənclikləri ifşa edir, əməkçi xalqa ehtiramını bildirdi.

Ədibin elmi axtarışları, tədqiqatları yüksək qiymətləndirilir. Ə.Haqqverdiyev bir sıra elmi-nəzəri məqalələr müəllifi kimi tanınmışdır. O, 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosuna müxbir üzv seçilmişdir. Ədib eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmiş, 1921-31-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində ədəbiyyatdan müəhazirələr oxumuşdur.

1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Teatrının 50 illik yubileyi keçirilərkən Ə.Haqqverdiyev və N.Vəzirov S.S.Axundovla birlikdə Azərbaycan teatrının yubileyinə xüsusi kitab yazıb nəşr etdirmişlər.

Ə.Haqqverdiyevin əsərləri 1956, 1967, 1971, 1976-cı illərdə Bakıda, 1960-cı ildə Moskvada nəşr olunmuş, yaradıcılığı barədə əsərlər yazılaraq çap edilmişdir.

Əbdülrəhim bəy Haqqverliyev Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli bir yazıçı, dramaturq kimi möhkəm mövqə tutmuş, ədəbiyyatımızın inkişafında müstəsna xidmət göstərmişdir.

SÜLEYMAN SANI AXUNDOV
(1875-1939)

Dramaturq, nasir, uşaq yazıçısıdır. O, Şuşada – doğulduğu şəhərdə təhsil almış, 1894-cü ildə Qori seminariyasını bitirmiş, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. S.S.Axundov məktəblilərin ehtiyacını nəzərə alaraq həmkarları ilə birlikdə dərsliklər, proqramlar hazırlamaqla məşğul olmuş, eyni zamanda uşaqlar üçün gözəl, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan hekayələr yazmış. "Məktəb" və "Dəbistan" jurnallarında çap etdirmişdir. O, uzun müddət xalq maarifi sahəsində çalışmış, Qarabağ vilayətinin maarif şöbəsinin müdiri olmuşdur.

S.S.Axundov ilk əsərini, "Tamahkar" komediyasını 1899-cu ildə yazmışdır. Əsərdə acgözlük, köhnə adət-ənənələr tənqid edilir. Ədib yaradıcılığını davam etdirərək 1905-ci ildə "Yuxu", 1906-cı ildə "Kövkəbi-hürriyyət", "Qonaqlıq" hekayələrini, "Dibdat bəy", "Türk birliyi" pyeslərini yazır. Bu əsərlərdə pula hərislik, mədəniyyətsizlik, pozğunluq, duma seçkiləri ifşa olunur. Yazıçı 1912-14-cü illərdə özünün məşhur "Qorxulu nağıllar" silsilə hekayələrini yazaraq əhalinin acınacaqlı həyatını təsvir edir. O, Azərbaycan səhnəsi üçün ilk pyeslər yaratmış, 1921-ci ildə "Laçın yuvası"nı yazmış, əsər ədəbi müsabiqədə birinci mükafata layiq görülmüşdür.

S.S.Axundov 1921-ci ildə "Çərxi-fələk", "Qaranlıqdan işığa", "1922-ci ildə "Şeytan", "Şahsənəm və Gülperi", "İki yol", 1923-cü ildə "Yeni həyat", "Eşq və intiqam" pyeslərini, 1927-ci ildə "Mister Greyin köpəkləri" hekayəsini yazmışdır. Yazıçının müxtəlif mövzuda digər əsərləri də vardır.

S.S.Axundov 1922-ci ildə Azərbaycan Ədib və Şairlər İttifaqının ilk sədri seçilmiş, ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinə görə ona 1932-ci ildə Əmək Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Yazıçının əsərləri hələ özü sağ ikən nəşr olunmağa başlanmış, 1936, 1958, 1968, 1975-ci illərdə kitab halında çapdan buraxılmış, yaradıcılığı araşdırılaraq əsərlər yazılmış, Bakıda, Moskvada, digər şəhərlərdə çap olunmuşdur.

S.S.Axundov Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının klassik nümunələrini yaratmış, həyatımızı əks etdirən gözəl pyesləri, hekayələri ilə oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOV
(1885-1943)

Bəstəkar, milli opera sənətinin banisi, musiqişünas alim, publisist, yazıçı-dramaturq, pedaqoq, ictimai xadimdir. O, ilk təhsilini Şuşadakı rus-Azərbaycan məktəbində almış, 1899-1904-cü illərdə Qori seminariyasında oxumuş, dünya xalqlarının ədəbiyyatına, musiqisinə xüsusi maraq göstərmiş, rus və Avropa musiqi klassiklərinin əsərlərini mənimsəmiş, musiqi alətlərində çalmağı öyrənmişdir. Seminariyanı bitirdikdən sonra Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndinə müəllim təyin olunur.

Bir müddətdən sonra Bakıya gəlir, məktəblərdə dərs deməyə başlayır. O, bədii yaradıcılığa publisistik yazılarla başlayır. "Tərəqqi", "Həqiqət", "İrşad", "Kaspi", "Həyat", "İqbal" qəzetlərində, "Molla Nəsrəddin" jurnalında məqalələr, felyetonlar yazaraq çap etdirir. 1907-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində "Hesab məsələləri" və

Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi, əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğəti"ni nəşr etdirmişdir. O, bu dövrdə N.Qoqolun "Şinel" povestini Azərbaycan dilinə tərcümə edir, "Qarabağın keçmiş günlərindən", "Ata və oğul", "Quyruqlu ulduz" hekayələrini yazıb çap etdirir.

Ü.Hacıbəyov 1907-cibildə "Leyli və Məcnun" operasını yazır. Ölməz Füzulinin şah əsərini mövzu seçmiş müəllif 1908-ci il yanvarın 25-də Bakıda H.Z.Tağıyevin tetarında bu operanın baxışını təşkil edir. Əsər heyranlıqla qarşılanır və bununla da Azərbaycanda, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsası qoyulur. Ü.Hacıbəyov bir müddətdən sonra, 1909-cu ildə "Şeyx Sənan", 1910-cu ildə "Rüstəm və Söhrab", 1912-ci ildə "Şah Abbas və Xurşidbanu", "Əsli və Kərəm" muğam operalarını yazmışdır.

Ü.Hacıbəyovun dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, komediyaların mətnini özü yazmaqla Azərbaycanda musiqili komediya janrının yaradıcısı kimi tanınır. Onun 1909-cu ildə yazdığı "Ər və arvad", 1910-cu ildə yazdığı "O olmasın, bu olsun", 1913-cü ildə yazdığı "Arşın mal alan" əsərlərində xalqın məişəti, adət-ənənəsi öz əksini tapmışdır.

Ü.Hacıbəyov sənətin sirlərini dərinlən öyrənmək, musiqi təhsilini artırmaq məqsədilə 1911-ci ildə Moskvada, bir müddətdən sonra Peterburqda təhsil alır. O, özünün məşhur "Arşın mal alan" musiqili komediyasını burada, Peterburqda yaratmışdır.

Bakıya qayıdan Ü.Hacıbəyov Azərbaycanda musiqi

təhsilinin təşkili və təhsil ocaqlarının yaradılması ilə ciddi məşğul olmağa başlayır.

1921-ci ildə ilk musiqi məktəbini yaradır, yeni-yeni musiqi kollektivləri təşkil edir. O, 1927-ci ildə M.Maqomayevlə birlikdə ilk "Azərbaycan türk el nəğmələri" məcmuəsini nəşr etdirir.

Ü.Hacıbəyov yaradıcılığının zirvəsi 1937-ci il aprelın 30-da Azərbaycan Opera və Balet teatrında tamaşaya qoyduğu "Koroğlu" operası oldu və bu əsər ictimaiyyət tərəfindən çox yüksək qiymətləndirildi.

Ü.Hacıbəyov Azərbaycan musiqisində köklü dönüş yaratmış, müasir elmi musiqişünaslığın əsasını qoymuş, musiqiyə aid çoxsaylı əsərlər yazmış, tədqiqatlar aparmış, 1945-ci ildə "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı fundamental tədqiqat əsəri yazıb nəşr etdirmiş, eyni zamanda 1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət himninin musiqisini yazmışdır. Ü.Hacıbəyov musiqisi dünya musiqi mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil edilmişdir. Böyük rus bəstəkarı T.Xrennikov Ü.Hacıbəyovu "professional Şərq musiqisinin atası" adlandırmışdır.

Ədibin komediyaları əlliyyə qədər əcnəbi dillərə tərcümə edilmiş, Moskva, Nyu-York, Paris, London, Tehran, İstanbul, Qahirə, Berlin, Pekin və digər şəhərlərin teatrlarında səhnəyə qoyulmuşdur. "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyası Orta Asiya, Türkiyə, Bolqarıstan, İranda müvəffəqiyyətlə oynanılmışdır. "O olmasın, bu olsun" komediyası yığcam, tutarlı kəlamlarla, xalq ifadələri ilə zəngindir. Deyilən kəlamların bir qismi dillər əzbəridir: "heç hənanın yeridir?", "məna meymun dediyin bəs deyil?!", "yox mən o məcnunlardan deyiləm", "babalı Sərvərin boynuna", "Mən "Tarix-Nadir"i yarıya qədər oxu-

muşam" və digərləri. "Arşın mal alan" komediyası əsasında müxtəlif ölkələrdə bədii filmlər çəkilməmişdir. Ü.Hacıbəyov komediyalarını həm nəsrə, həm də nəzmə yazmaqla, musiqili komediya sahəsində ədəbi məktəb yaratmışdır.

YUNESKO-nun qərarı ilə 1985-ci ildə Ü.Hacıbəyovun 100 illik yubileyi beynəlxalq miqyasda qeyd edilmişdir. Ü.Hacıbəyov keçmiş SSRİ-nin, Azərbaycanın ən yüksək mükafatlarına, fəxri adlarına layiq görülmüşdür.

Ü.Hacıbəyovun əsərləri hələ özü sağ ikən 1912, 1914, 1915, 1917 və sonralar 1957, 1964, 1966, 1981, 1985-ci illərdə Bakıda, eyni zamanda müxtəlif ölkələrdə rus, ingilis, fransız, ərəb, türk, fars dillərində çapdan buraxılmış, həyat və yaradıcılığı barədə çoxsaylı əsərlər yazılmış, müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun çoxcəhətli yaradıcılığı özündən sonrakı nəslin yetişməsində, Azərbaycan musiqisinin bəşəriləşməsində, musiqi nəzəriyyəsinin tərəqqisində müstəsna rol oynamışdır.

NƏRİMAN NƏRİMANOV **(1870-1925)**

Yazıçı, dramaturq, publisist, həkim, dövlət xadimidir. O, ibtidai təhsilini Tiflisdə almış, 1882-ci ildə Qori seminariyasına daxil olmuş, 1890-cı ildə oranı bitirib, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin olunmuşdur.

N.Nərimanov 1891-ci ildə Bakıya gəlmiş, burada müəllimlik etmiş, eyni zamanda geniş mədəni-maarif, ədəbi-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. O, 1894-cü ildə Bakıda ilk xalq qiraətxana-kitabxanasını təşkil etmiş, Şərq ölkələrində çap olunan bir sıra qəzet və jurnallara məqalələr yazmaqla əlaqələr yaratmış, həmin ölkələrdən təzə qiraətxana üçün xeyli ədəbiyyat toplamağa nail olmuşdur. Bu dövrlərdə N.Nərimanov ədəbiyyat, incəsənət sahəsində yorulmadan çalışır, bir-birinin ardınca əsərlər yazaraq çap etdirirdi. O, 1894-cü ildə "Nadanlıq" pyesini, 1895-ci ildə "Şadman bəy" komediyasını, 1896-cı ildə məşhur "Bahadır və Sona" romanının birinci hissəsini, 1899-cu ildə "Nadir şah" faciəsini yazmış və bu əsərləri müxtəlif illərdə çap etdirmişdir. N.Nərimanov eyni zamanda N.Qoqolun "Müfəttiş" komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, dərsliklər tərtib etmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycan dilinin qrammatikası, ruslar üçün Azərbaycan dili və azərbaycanlılar üçün rus dili dərsliklərini hazırlamış və bununla da müəllim və tələbələrə yaxından kömək etmişdir. O, 1902-ci ildə Odessadakı Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, təhsilini bitirəndən sonra bir müddət

xəstəxanalarda həkim işləmiş, həm də iranlıların "Ədalət" təşkilatının rəhbərlərindən biri olmuşdur.

N.Nərimanov 1909-cü ildə Tiflisə gedir. İnqilabi təbliğat aparığına görə orada həbs olunur, yeddi ay Metex qalasında saxlanılır, sonra da iki il müddətinə Həştərxana sürgün edilir.

1913-cü ildə Bakıya qayıdan N.Nərimanov həkimliyi davam etdirməklə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da ciddi məşğul olmağa başlayır. O, 1913-cü ildə "Pir", 1915-ci ildə isə "Bir kəndin sərgüzəşti" əsərlərini yazır.

N.Nərimanov Şərqdə tanınmış bir şəxsiyyət olaraq uzaq Hindistandan tutmuş Rusiyaya qədər bir çox ölkələrin qəzet və jurnallarında məqalələr çap etdirir, xalq mübarizəyə, azadlığa səsləyirdi. O, öz bədii-publisistik əsərlərini, məqalələrini "Hümmət", "Bakinski raboçi", "Astraxanski kray", "İzvestiya", "Tərcüman", "Kaspi", "Həyat", "İrşad" və digər qəzetlərdə nəşr etdirirdi.

N.Nərimanov 1917-ci ildə bolşevik "Hümmət" təşkilatına rəhbərlik etmiş, "Hümmət" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. 1918-ci ildə Bakı Xalq Komissarlığında çalışan N.Nərimanov 1919-cu ildə Moskvaya çağırılır, Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin olunur, az sonra isə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçilir. O, bu vəzifədə çalışarkən respublikanın tərəqqisi, inkişafı üçün əlindən gələni etmişdir.

N.Nərimanov 1922-ci ildə Sovetlərin birinci qurultayında mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrlərindən biri seçilmiş, 1925-ci ildə bu vəzifədə çalışarkən Moskvada vəfat etmiş, Qızıl meydanda dəfn olunmuşdur.

N.Nərimanov əlinə qələm aldığı gündən etibarən

gördüklərini, düşündüklərini yazmış, bununla da tərəqqiyə, inkişafa xidmət etmişdir. O, özünün "Nadanlıq" əsərində köhnə kəndin dəhşətli mənzərəsini vermiş, yoxsul müəllimin, kəndlinin çəkdiyi ağır əzab-əziyyəti təsvir etmişdir. Bu əsər 1895-ci ildə Bakıda oynanılmış, maraqla qarşılanmışdır. "Dilin beləsi, yaxud Şadman bəy" əsəri ədibin ilk və son komediyasıdır. Əsərdə əxlaq pozğunluğu, pula, şöhrətə hərislik ifşa olunur.

N.Nərimanovun ən kamil, yetkin əsəri "Nadir şah" faciəsidir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dramın ilk nümunəsidir. Ədibin "Bahadır və Sona" əsəri ən dəyərli roman janrındandır. Yazıçının maraqlı əsərlərindən biri də "Pir" povestidir. Əsərdə mollalar, dindarlar mühitində insani hisslərin, qabaqcıl meyillərin müdhiş zərbələrə necə məruz qaldığı göstərilir.

N.Nərimanov usta bir dramaturq, mahir bir nasir olduğu kimi, həm də alovlu publisist idi. Onun mədəniyyət, maarif, ədəbiyyat, dil, əlifba, siyasi məsələlərə aid əsərləri, fikirləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk günlərdən başlayaraq N.Nərimanov Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına, incəsənətinə, mədəniyyətinə böyük qayğı göstərmişdir. Onun təşəbbüsü ilə 1922-ci ildə Bakıda M.Ə.Sabirin heykəli qoyulmuş, C.Məmmədquluzadə Təbrizdən qayıdıb "Molla Nəsrəddin"-in Bakıda nəşrini davam etdirmiş, F.Köçərlinin əsərlərinin nəşri təşkil edilmiş, yaradıcı ziyalılara qayğı və kömək göstərilmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycan dilinin inkişafı, tərəqqisi, təmizliyi uğrunda fəal mübarizə aparan ədiblərdən biri olmuşdur.

Nəriman Nərimanovun əsərləri 1898-ci ildən başlaya-

raq müxtəlif şəhərlərdə, 1925, 1926, 1977-ci illərdə Moskvada, 1925, 1956, 1957, 1970, 1973-cü illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur.

Bu dahi insanın həyat və yaradıcılığından bəhs edən sayısız-hesabsız əsərlər yazılmış, Moskvada, Bakıda, ayrı-ayrı ölkələrdə mütəmadi olaraq nəşr edilmişdir.

Nəriman Nərimanov qüdrətli bir ədib, dövlət xadimi kimi Azərbaycanın tarixində şərəfli bir yer tutur, onun bədii əsərləri ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümunələrindəndir.

MİRZƏLİ MÖCÜZ (1873-1934)

Azərbaycan ədəbiyyatına satirik şair kimi daxil olmuşdur. O, uşaqlıq illərini doğulduğu Cənubi Azərbaycanın Şəbüstər şəhərində keçirmiş, mollaxanada oxumuş, ailə vəziyyəti ilə əlaqədar təhsilini yarımçıq qoyaraq, 1889-cu ildə İstanbulla getmiş, orada işləməli, yaşamalı olmuşdur.

Onun qələm təcrübəsi də bu dövrlərə təsadüf edir.

M.Möcüz 1905-ci ildə vətənə qayıdır, yaradıcılıqla daha ciddi məşğul olmağa başlayır. O, öz tərcümeyi-halında yazır ki, Türkiyədən qayıdandan sonra vətənimə ağlar halda gördüm, şairliyə başladım. Bu işə axundların, din xadimlərinin xoşuna gəlmədi, mənə müharibə elan etdilər, 26 il vuruşduq, yəni mən yazdım, özü də Azərbaycan dilində yazdım.

Bu ərəfədə "Molla Nəsrəddin" məktəbinin ən fəal nümayəndələri Cəlil Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin əsərləri M.Möcüzə ilham verir, cəsarətini artırır. M.Ə.Sabir M.Möcüzün çox sevdiyi, özünə müəllim

saydığı sənətkar idi. "Mən də xalqımı Sabir kimi oyadacağam" – bu sözlər M.Möcüz yaradıcılığının meyarı idi. O, öz şeirlərində şah üsul-idarəsini, zülm və istismarı, cəhəlat və mövhumatı, qadının vəziyyətini tənqid etməklə yanaşı, həmvətənlərini mübarizəyə, maarifin, mədəniyyətin tərəqqisinə çağırırdı. Şair həyatı boyu ana dilinin taleyi, onun saflığı, səmərəliliyi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparmış, şeirlərini də doğma dilində yazmışdır.

M.Möcüz təhsilini yarımçıq qoysa da, klassik irsi, elmi-kütləvi ədəbiyyatı, mətbuatı oxumaqla, şifahi xalq yaradıcılığını öyrənməklə mükəmməl bilik sahibi olmuşdur.

Hakim dairələrin mütəmadi təqib və təhqirinə məruz qalmasına, "kafir" adlandırılmasına, maddi ehtiyac içərisində yaşamasına baxmayaraq, M.Möcüz xalqın mənafeyinə uyğun əsərlər yazmaqdan, istismarçıları nifrətlə damğalamaqdan bir an belə çəkinməmişdir.

M.Möcüz yaradıcılığının mahiyyəti ifşaçılıqdır. O, öz əsərlərində Cənubi Azərbaycan və İrandakı xalq hərəkətinin canlı təsvirini vermişdir. M.Möcüzün "Mən neyləyim?", "Nəqqaş", "Eylər" rədifli şeirləri satira və tənqiddir. O, "Xudaya", "Üçün", "İlahi" kimi şeirlərində vətən torpağını, imarətləri belə bölüşdürənlərə gülür, onları lənətləyir. Şair "Qürbət qurbanları", "Qürbət" və s. şeirlərində yoxsulluqdan, imkansızlıqdan baş götürüb yad diyarlara gedən həmvətənlərindən ürək ağrısı ilə söhbət açır.

Şair "O tərəfdə, bu tərəfdə", "Pərişanəm", "Ustad", "Başla, gədə" şeirlərində ictimai mühitə, ətrafda baş verənlərə gülür, haqsızlıqlara meydan oxuyur.

M.Möcüz 1925-ci ildə yazdığı "Xilas olduq" şeiri ilə Qacar sülaləsinin devrildiyindən söhbət açır.

Şair satiranın islahedici, dəyişdirici, təzələyici gücünə inanır. Satiranın şəxsi-qərəzsiz, obyektiv olması M.Möcüz üçün mühüm şərtlərdən biridir. O, öz satira yaradıcılığında məhz bu yol ilə gəldiyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

M.Möcüz sağlığında əsərlərini kitab halında çap etdirə bilməmişdir. 1921-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalı Təbrizdə nəşr olunmağa başlayanda, M.Möcüz də fəaliyyətini orada davam etdirir.

O, jurnalda "Olsun gerek", "Şəbüstər hamamları" adlı satirik şeirlərini çap etdirir.

1945-ci ildə ədəbiyyatşünas Qulam Məmmədli şairin şeirlərini toplayaraq Təbrizdə kitab halında çap etdirmişdir. M.Möcüzün şeirləri 1954, 1956, 1982-ci illərdə Bakıda çap olunmuş, həyat və yaradıcılığı mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmış, əsərlər yazılmış, müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur.

Mirzəli Möcüz XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında görkəmli xidməti olan şairlərdəndir.

ƏLİ NƏZMİ **(1878-1946)**

Azərbaycan ədəbiyyatının, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən, M.Ə.Sabirin istedadlı davamçılarından biridir.

O, təhsilini doğulduğu Gəncə şəhəri yaxınlığındakı Sərab kəndində almışdır.

Əli Nəzmi ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq bir müddət Buxara və Səmərqənddə yaşamış, işləmişdir. Onda şeir yazmaq həvəsi elə o zamanlar yaranmış, ilk şeirlərini "Bikəs" təxəllüsü ilə yazmışdır. Onun "Kəndə ibtida" adlı şeiri ilk dəfə olaraq 1904-cü ildə "Şərqi-rus" qəzetində dərc olunmuşdur.

Əli Nəzmi "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk nömrələrindən başlayaraq məqalələr, satirik şeirlər yazıb, çap etdirmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının gənc şairin görkəmli bir satirik kimi yetişməsində misilsiz rolu olmuşdur. O, əsərlərini "Məşədi Sijimqulu", "Kefsiz" və sairə gizli imzalarla yazmışdır.

Əli Nəzmi "Qorxuram", "Görürəm", "Aclıq", "Ey ədalət", "Fələkdən şikayət" şeirlərində özbaşınalıqdan, ədalətsizlikdən söhbət açmış, "Yazım-yazmayım", "İki səs", "Yorğun bir baxış", "Ehsan", "Sizə nə" və digər əsərlərində ağır kənd həyatını, əhalinin dözülməz güzəranını ürək ağrısı ilə qələmə almışdır.

Şair İran və Türkiyə həyatına aid 30-dan çox əsər yazmışdır. o, "İranlı mahnısı", "Ay yazıq iranlılar", "Səhneyi-İrandan bir pərdə" və başqa əsərlərində azadlıq hərəkatını, inqilab rəhbərlərini – Səttar xanı, Bağır xanı

alqışlamışdır. Şairin şeirlərinə Təbrizdə, digər yaşayış yerlərində maraq daim artırdı. Onun 1909-cu ildə "Tərəqqi" qəzetində çap olunmuş "Əşəri əhrarənə" şeirində İran xalqına hörmətdən, "Gülürəm", "Hafizə bənzətmə" əsərində isə İranın xarici dövlətlərin əlində alət olmasından bəhs olunurdu.

Şair "Gülməyim gəlir", "Köhnələr", "Bayatı", "Ehsan", "Oruc" və başqa şeirlərində dini, mövhumatı, cəhaləti tənqid atəşinə tutur, satiralarında süründürməçiliyi, qadın azadlığı düşmənlərini, gerilik və ətaləti tənqid, azadlıq ideyalarını təbliğ edirdi.

Əli Nəzmi Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmış, müxtəlif qəzet və jurnallarda çalışarkən bu mövzuda çoxsaylı məqalələr yazıb çap etdirmişdir. O, Nizami, Firdovsi, Krilovdan tərcümələr etmişdir.

Əli Nəzminin 1944-cü ildə yazdığı "Keçmiş günlər" adlı mənzum xatirəsi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını və mətbuatını öyrənmək üçün olduqca maraqlıdır.

Əli Nəzminin əsərləri 1927, 1959, 1979-cu illərdə Bakıda, 1979-cu ildə Təbrizdə kitab halında çap olunmuş, Mir Cəlal, F. Hüseynov və digər alimlər, ədəbiyyatşünaslar şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən əsərlər yazmış, müxtəlif illərdə çap etdirmişlər.

Əli Nəzmi M. Ə. Sabir ənənələrini davam etdirərək, satira və yumoru yüksəklərə qaldırmış, kəsərli bir silaha çevirə bilmişdir. Şairin poeziyası xalqın qəlbindən, ürəyindən sızıb axan poeziyadır...

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Mətbuat, nəşriyyat işinin, ədəbi tənqidin vəziyyəti, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı və onun "Molla Nəsrəddin" jurnalı

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat və nəşriyyat işi çox ağır vəziyyətdə idi. Böyük alim, maarif xadimi Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə çıxan "Əkinçi" qəzeti uzun ömür sürməsə də, Azərbaycanda mətbuatın əsasını qoydu. Bu ərəfədə bir qism ziyalı qəzet açmaq üçün dövlət orqanlarına dəfələrlə müraciət etmiş, amma razılıq ala bilməmişlər. Qabaqcıl yazıçılar, şairlər, jurnalistlər öz əsərlərini Peterburqda, Moskvada, Kazanda, Tiflisdə, digər şəhərlərdə çıxan qəzet və jurnallarda çap etdirirdilər. Amma bununla iş bitmirdi. Belə çətin, ağır bir vaxtda görkəmli maarifpərvər ziyalı Məhəmməd ağa Şahtaxtlı hökumətdən Azərbaycan dilində qəzet çıxarmağa icazə aldı.

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLI
(1846-1931)

Naxçıvan şəhər məktəbini və 1863-cü ildə Tiflis klassik gimnaziyasını bitirmişdir. O, Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənmiş, 1896-cı ildə Leypsiq Universitetinin fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmiş, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, bu dillərdə ədəbi, elmi əsərlər yazmışdır.

M.Şahtaxtli 1879-cu ildə Şərqdə əlifba islahatı tarixində ilk kitab – "Təkmilləşmiş müsəlman əlifbeyi"ni Tiflisdə nəşr etdirmişdir. O, bir müddət "Moskovskiye vedomosti" qəzetinin əməkdaşı, İstanbulda xüsusi müxbiri işləmiş, 1891-93-cü illərdə "Kaspi" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

M.Şahtaxtli 1902-ci ildə Tiflisə gələrək burada "Qeyrət" adlı xüsusi mətbəə açmış, 1903-cü ildən isə Tiflisdə "Şərqi-rus" qəzetini çıxarmağa başlamışdır. Ana dilində çıxan bu qəzet Azərbaycan xalqının ictimai həyatında, milli intibahında, maariflənməsində xüsusi rol oynamışdır. Qəzetin çıxmasını M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Əli Nəzmi ürəkdən alqışlamışlar.

C.Məmmədquluzadə məhz "Şərqi-rus" qəzeti və onun redaktoru M.Şahtaxtlinin ağıllı məsləhətlərindən sonra mətbuat aləminə daxil olmuşdur. Onun "Poçt qutusu", "Kişmiş oyunu" əsərləri elə bu qəzetdə çap olunmuşdur.

Əli Nəzmi, Ö.F.Nemanzadə, Səməd ağa Qayıbov, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli və başqa ziyalılar da "Şərqi-rus"un səhifələrində çap olunurdular. Beləliklə, əsrin ilk milli qəzeti olan "Şərqi-rus" Azərbaycan yazıçılarının

yaradıcılığına düzgün istiqamət verən mütərəqqi bir mətbuat orqanı idi.

M.Şahtaxtli 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından Rusiya Dövlət Dumasına deputat seçilmiş, дума bağlanandan sonra Peterburqda çıxan "Rossiya" qəzetində çalışmış, bir müddət Türkiyə, İran və İraqda yaşamış, 1919-cu ildə vətənə qayıtmış, müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Dövrün qabaqcıl şəxsləri M.Şahtaxtlinin ədəbi, elmi və jurnalistlik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş publisistika ənənələrini C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və başqaları davam etdirirdilər.

C.Məmmədquluzadə "Novruz" adlı qəzet çıxarmaq üçün hökumətdən çətinliklə icazə almışdı. Amma, az sonra fikrini dəyişdi, qəzeti çap etdirmədi. Bu dövrdə, yəni 1904-1905-ci illərdən başlayaraq Bakıda "Hümmət", bir müddətdən sonra isə "Təkamül", "Yoldaş" qəzetləri çıxmağa başladı. İ.Aşurbəyov və M.Hacınski bu qəzetlərin nəşri və redaktorları idilər. 1906-cı ilin aprelindən başlayaraq "Bakinski raboçi" qəzeti nəşr olundu.

Elə bu dövrdə C.Məmmədquluzadə cəsarətli, yeni fikirlər yayan, mübariz bir orqan yaratmaq istəyində idi. Ədib özü demişkən, "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı". Beləliklə, 1906-cı il aprel 7-dən başlayaraq "Molla Nəsrəddin" jurnalı çıxmağa başladı. Jurnalın yaradıcısı, redaktoru C.Məmmədquluzadənin çoxdankı arzusu həqiqətə çevrildi.

CƏLİL MƏMMƏDQULDUZADƏ (1866-1932)

Yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadimdir. O, ilk təhsilini mollaxanada, sonra isə Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır. Cəlil 1887-ci ildə Qori seminariyasını bitirmiş, bir müddət İrəvan quberniyasında müəllim olmuş və həm də yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

İlk bədii əsəri olan "Çay dəsgahı"nı 1889-cu ildə, bir müddət sonra, 1892-ci ildə "Kişmiş oyunu"nu, "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestini isə 1894-cü ildə yazmışdır. C.Məmmədquluzadə 1895-ci ildə Moskvaya, Peterburqa getmiş, buranın mədəni, sosial həyatı ilə tanış olmuşdur.

O, 1904-cü ildən Tiflisdə çıxan "Şərqi-rus" qəzetində işləməyə başlamışdır. Onun yazıçı, jurnalist kimi püxtələşməsində "Şərqi-rus" qəzetinin və onun redaktoru olmuş Məhəmməd ağa Şahtaxtlının mühüm rolu olmuşdur. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu", "Kişmiş oyunu", eyni zamanda L.Tolstoydan tərcümə etdiyi "Zəhmət, ölüm və naxoşluq" əsərləri ilk dəfə olaraq "Şərqi-rus"da dərc edilmişdir. 1905-ci ildə "Şərqi-rus" bağlandıqda jurnalist Ömər Faiq Nemanzadə maarifçi tacir M.Bağırzadə ilə birlikdə bu qəzetin mətbəəsini alaraq ona "Qeyrət" adı vermişlər. C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalını bu mətbəədə nəşr etdirməklə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da ciddi məşğul olmağa başlamışdır.

C.Məmmədquluzadə ədəbiyyat tariximizdə kamil bir dramaturq olaraq 1909-cu ildə "Ölülər", 1920-ci ildə

"Anamın kitabı", 1921-ci ildə "Danabaş kəndinin məktəbi", 1927-ci ildə "Dəli yığıncağı" əsərləri ilə məşhurlaşmışdır. 1916-cı ildə Bakıda səhnəyə qoyulmuş "Ölülər" komediyası uzun müddət Azərbaycan və Şərq ölkələrinin teatrlarında oynanmışdır.

Müəllif köhnə həyatın tənqidinə həsr etdiyi "Ölülər" əsərində islam etiqadı, ictimai münasibətlər nəticəsində kütləşmiş, insani hisslərini itirmiş, bir sürü şüursuz kütləyə çevrilmiş avam, nadan camaatı və bu mühitdə fürsət ələ keçirmiş olan, xalqı soymaq üçün hər cür hiylə və fırıldaqçılara müraciət edən ruhaniləri göstərir.

"Ölülər" əsərində ədib cəhəlt dünyasına, insanların qeyri-adi münasibətlərinə gülür. İsgəndərin dili ilə camaatı dürüst yola dəvət edir.

Azərbaycan cəmiyyətinin, eyni zamanda Yaxın Şərqiin müəyyən dövrünü əks etdirən "Ölülər" XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında müəyyən mərhələni təşkil edən ən kamil, ən dəyərli komediyaadır.

C.Məmmədquluzadənin komediyaları realist dramaturgiyanın inkişafında yeni bir mərhələdir. M.F.Axundovla başlanan komediyanı heç bir dramaturq belə səviyyəyə qaldıra bilməmişdir. Din və nadanlığın, müsəlman həyat və məişətinin kəskin ifşası, qüdrətli satira, yüksək sənətkarlıq cəhətindən ədibin komediyaları dövrünün əvəzsiz bədii nümunələridir.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycanda yeni realist hekayəçiliyin əsasını qoyanlardandır. O, qısa, yığcam, mənalı, psixoloji hekayələr ustasıdır. Onun komediyalarında olduğu kimi, hekayələrində də keçmiş Azərbaycan məişəti, insan əsarəti və istismarını şiddətli tənqid edən bədii lövhələr öz həqiqətliyi, inandırıcılığı ilə oxucunu

valeh edir. "Usta Zeynal", "Poçt qutusu", "Qurbanəli bəy", "Saqqallı uşaq", "Bəlkə də qaytardılar", "Quzu", "Buz", "Molla Fəzləli", "Konsulun arvadı", "Rus qızı", "İranda həlruyyə" və sairə əsərləri Azərbaycan nəsrinin gözəl nümunələrindən sayılır.

C.Məmmədquluzadənin hekayələrində ictimai məzmun, mənə üstünlüyü ilə yanaşı, bədii bitkinlik, yığcamlıq vardır. Ədib hekayələrini elə sadə, eyni zamanda ustalıqla başlayır ki, oxucu hiss etmədən özünü hadisələrin təredildiyi zaman və şəraitdə görür.

C.Məmmədquluzadə ədəbiyyatda müasirlik, həyata xidmət tələbinin tətbiqinə inadla çalışan bir ədib olmuşdur.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı zəngin bir məktəbdır. Bu məktəbin əsas qayəsi azadlıq, qurtuluş, maarifpərvərlik olmuşdur. M.Ə.Sabir, Əli Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadı, M.Ə.Möcüz, F.Köçərli, Ömər Faiq kimi böyük ədiblər, ədəbi simalar bu məktəbə mənsub idilər. Mirzə Cəlil əsərlərində Şərq aləmində baş verən hadisələrdən, qadın azadlığı, maarif, ədəbiyyat, incəsənət, ana dilinin saflığı məsələlərini araşdırır, yeni-yeni fikirlər irəli sürürdü.

C.Məmmədquluzadə 1922-30-cu illərdə "Molla Nəsrəddin"i mübariz orqanlardan birinə çevirmək üçün səylə çalışmış, gənc jurnalistlərin hazırlanmasında müstəsna səy göstərirdi. O, özünün bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, əsərlərinin dili, xüsusiyyəti geniş oxucu kütlələrinə yaxın və doğmadır. Canlı danışq dilinin gözəlliyi, təbiiyi, saflığı yazığının yaradıcılıq xüsusiyyətinin başlıca meyarıdır.

C.Məmmədquluzadə köhnə quruluşa, cəhalətə qarşı işlətdiyi kəskin satirası ilə az bir vaxt içərisində xalqın həsn-rəğbətini qazana bilmişdir. Ədibin satirası demokratik məzmunlu satira idi, yeni ədalətin zülmə, haqsızlığa, inkişafın durğunluğa, həyatın "ölülərə"ə gülməsi idi. C.Məmmədquluzadə sənətin, ədəbiyyatın gözəlliyini, qüdrətini həyatda, ictimai inkişafa xidmət etməkdə görürdü.

Onun hekayələri klassik nəsrimizin qiymətli inciləri olduğu kimi, komediyaları da bədii ədəbiyyatın yüksək nümunələridir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri 1936, 1947, 1951, 1954, 1966-cı illərdə Bakıda, 1936-cı ildə Tiflisdə, 1959-cu ildə Moskvada kitab halında nəşr olunmuş, dünya xalqlarının dilinə tərcümə olunmuş, alimlər, ədəbiyyatşünaslar, jurnalistlər yaradıcılığını dərinəndən öyrənmiş, çoxsaylı əsərlər yazmış, müxtəlif dillərdə çap etdirmişlər.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca bir mərhələdir. O, əsərlərində köhnə cəmiyyətin eybəcərliklərini açmış, ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş, ən əsası isə "Molla Nəsrəddin" cərəyanının əsasını qoymuşdur.

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALI

Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk satirik jurnaldır. Birinci nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə "Qeyrat" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Jurnalın 1906-1918-ci illərdə 340 nömrəsi Tiflisdə, 1921-ci ildə 8 nömrəsi Təbrizdə və 1922-1931-ci illərdə 400 nömrəsi isə Bakıda çap olunmuşdur.

Jurnalın maraqlı, rəngarəng proqramı vardır. İlk nömrə belə bir proqramla çıxaraq oxucuların marağına səbəb olmuşdur:

1. Məqalələr; 2. Kəskin tənqidlər; 3. Felyetonlar; 4. Məzhəki şeirlər; 5. Məzhəli teleqramlar; 6. Satirik hekayələr; 7. Lətifələr; 8. Poçt qutusu; 9. Məzhəki elanlar; 10. Xüsusi elanlar; 11. Karikatura və illüstrasiyalar.

Əslində bu birinci nömrə jurnalın sonrakı fəaliyyət proqramı oldu. Jurnalın ilk nömrələri ancaq C.Məmməd-quluzadə ilə Ömər Faiq Nəmanzadənin gecə-gündüz fəaliyyəti hesabına çap olunurdu. Mirzə Cəlilin "Sizi deyib gəlmişəm" adlı proqram məqaləsi jurnalın ruhunu əks etdirirdi.

Əsasən Molla Nəsrəddin təcəllüsü ilə yazıb-yaradan Mirzə Cəlil, hərdən də Lağlağı, Dəli, Dəmdəməki, Cırcırma, Hərdəmxəyal imzaları ilə də çıxış edirdi.

Jurnalda Mirzə Cəlildən sonra qüdrətli qələm ustası M.Ə.Sabir idi. Ən çox "Hophop", "Ağlar-güləyən", "Əbunəsr", "Şeybani", "Cingöz bəy" imzası ilə çap olunurdu. Jurnal mütərəqqi ideyaların carçısı olmuş, geriliyi, mövhumatı, millətçiliyi amansız satira atəşinə tutmuş, eyni zamanda, mədəniyyət, incəsənət, qadın azadlığı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Cəsarətli, kəskin tənqidi çıxışlarına, "acı həqi-

qətlər"i söylədiyinə görə jurnalın nəşri dayandırılmış, onun redaktoru mütəmadi olaraq təqiblərə məruz qalmış, məsulyyətə cəlb edilmiş, cərimə olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin" in haqq səsi tezliklə Rusiyada, Şərq ölkələrində eşidilmiş, onun Orta Asiyada, Krimda, Tiflis, Kazan, Həştərxan, Orenburq, Təbriz, Tehran, Ərzrum, İstanbul, Qahirə, Bombay və digər şəhərlərdə çoxlu oxucusu var idi. Jurnalın mövzusu və təsir dairəsi çox geniş idi. Cənubi Azərbaycan, İran xalqlarının, Səttarxan, Xiyabani kimi azadlıq mücahidlərinin başçılığı ilə aparılan mübarizə haqqında yazıları və rəsmləri yüksək vətənpərvərlik nümunələri idi.

Jurnalda Ö.F.Nəmanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadı, M.Möcüz və başqa şair, yazıçı, jurnalist, həm də O.Şmerlinq, İ.Dotter, Ə.Əzimzadə kimi rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər.

"Molla Nəsrəddin" eyni zamanda Rusiya, Volqaboyu, Orta Asiya, İran, Türkiyə, Hindistan, Əfqanıstan, Ərəbistan və digər ölkələrin və xalqların həyatından yazır, əhalinin, əzilən insanların mənafeyini müdafiə edirdi.

"Daneşməndane-Azərbaycan" təzkirəsinin müəllifi Məmmədəli Tərbiyət İstanbulda yazdığı "İran mətbuatı tarixi" kitabında Mirzə Cəlili İran həyatı və adət-ənənəsini mükəmməl bilən adam, "Molla Nəsrəddin" jurnalını isə satirik mətbuatın ən dəyərlisi, faydalısı adlandırır.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı bütün fəaliyyəti boyu öz ədəbi ənənələrinə sadıq qalmış, mübarizəsindən dönməmiş, son gününə qədər davam etdirmişdir. Jurnal ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə təsir etmiş və bu təsirin nəticəsi olaraq ana dilində yeni-yeni jurnallar, qəzetlər nəşr olunmağa başlanmışdır. "Azərbaycan", "Bəhlul", "Zənbur", "Ari", "Kəlbiyyət", "Tuti", "Babayı-Əmir" və digər-

ləri buna misal ola bilər. Azərbaycandan çox-çox kənarlarda çıxan bir sıra mətbuat "Molla Nəsrəddin" jurnalındakı felyetonları, şeirləri, karikaturaları çap edir, jurnal barədə fikirlər söyləyirdilər.

Ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər "Molla Nəsrəddin" jurnalı barədə təhlillər, araşdırmalar aparır, fəaliyyəti barədə maraqlı əsərlər yazaraq çap etdirirlər.

Bu illərdə nəsr, dramaturgiya, satira ilə Cəlil Məmməd-quluzadə, müasir, yeni əhvalı poeziya ilə M.Ə.Sabir, musiqi nəzəriyyəsi və inkişafı ilə Ü.Hacıbəyov daha çox məşğul olduqları kimi, Firudin bəy Köçərli də ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıqla məşğul idi. F.Köçərli "Molla Nəsrəddin"-i əsl xalq jurnalı, həqiqət carçısı hesab etmişdir.

FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİ (1863-1920)

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi, pedaqoq, publisistdir. O, ibtidai təhsilini anadan olduğu Şuşada almış, Qori seminariyasına daxil olmuş, 1885-ci ildə təhsil ocağını bitirmişdir.

Bir müddət İrəvan gimnaziyasında, sonra isə Qori seminariyasında dərs demiş, ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır. F.Köçərli bu illərdə maarif məsələlərinə aid məqalələr yazmış, Ə.Zöhrabzadə ilə birlikdə "Təlimi-lisani-türki" adlı dərslik tərtib etmiş, "Təlimati-Sokrat" adlı fəlsəfi əsərini yazaraq, onların 1891-ci ildə nəşrinə nail olmuşdur. O, poeziyaya, ədəbiyyata dərin maraq göstərmiş, bədii tərcümələr etmiş, Puşkinin "Torçu və balıq", Lermontovun "Üç xurma ağacı", Koltsovin "A

kişi, niyə yatıbsan?" kimi şeirlərini tərcümə etmiş, oxucuların marağına səbəb olmuşdur.

Rus dilini mükəmməl bilən Firudin bəy rus mətbuatında fəal iştirak edirdi. 1895-ci ildə "Novoye obozreniye" qəzetində "Azərbaycan komediyaları" adlı əsərini çap etdirmişdir. F.Köçərli nəşrə başlayan "Şərqi-rus" qəzetini ürəkdən təbrik etmiş, alqışlamış, qəzetə yazdığı məqalədə Azərbaycan mətbuatının qısa tarixçəsini təhlil etmiş, qəzetin nəşrindən çox razı olduğunu qeyd etmişdir. O, "Kavkaz", "Kaspi", "İrşad", "Tərəqqi", "İqbal" və başqa qəzetlərlə fəal əməkdaşlıq edir, ədəbiyyat nümunələrini toplayaraq çap etdirirdi. Firudin bəy 1903-cü ildə rus dilində "Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı" kitabını nəşr etdirmişdir.

"Vətən dili" dərsliyinin müəllifi A.Çernyayevski 1894-cü ildə F.Köçərliyə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Bənəfsə", "Çiçək" və "Dilənçi" adlı tərcümələriniz mənim kitabımın zینəti mənziləsində olacaqdır. Nəzmin yüngül, musiqili və ahənglidir, qafiyələr də öz yerindədir".

"Təlimati-Sokrat" kitabı da oxucuların diqqətini cəlb etmiş, müəllifin ünvanına xeyli təbrik məktubları, teleqramlar göndərilmişdir.

F.Köçərli 1895-ci ildə Qori seminariyasına müəllim təyin olunur. O, bu illərdə fəal tənqidçi, ədəbiyyatşünas kimi çalışır, müxtəlif qəzetlərdə təlim-tərbiyə, əlifba, dərsliklər haqqında məqalələr çap etdirirdi. Firudin bəy 1898-ci ildə "Ərəb əlifbası və onun nöqsanları" adlı silsilə məqalələrində M.F.Axundovun əlifba haqqında fikirlərini bəyanmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini dərinlən öyrənməyə xüsusi maraq göstərmişdir. F.Köçərli M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestini rus dilinə çevirib "Kavkazski vestnik" jurnalının 1901-ci il may

nömrəsində çap etdirmişdir. 1903-cü ildə "Azərbaycan şairi Vaqifin həyatına dair", 1904-cü ildə "Ədəbiyyatımıza dair məktub" adlı məqalələrini yazmışdır. O, 1904-cü ildə "Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı" əsərini rus dilində ayrıca kitab halında çapdan buraxdırır. 1908-ci ildə isə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlı məşhur əsərini yazıb qurtarır. Amma iki cildən ibarət olan bu tədqiqat əsərini çap etdirə bilmir. Əsər 1925-26-cı illərdə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı ilə nəşr olunur. Bu tədqiqat əsəri XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış 128 şairin, yazıçının, ədibin həyat və yaradıcılıqlarını əks etdirən очерк, məqalə və məlumatlardan ibarətdir.

Firudin bəy qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq həvəsdən düşmür, 1911-ci ildə "M.F.Axundov", 1912-ci ildə isə "Balalara hədiyyə" kitablarını nəşr etdirməyə nail olur.

F.Köçərli ədəbi-tənqidi, ictimai-siyasi görüşlərini geniş yaymaq üçün mütəmadi olaraq mətbuatdan geniş istifadə etmiş, 1890-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər Zaqafqaziyada çıxan qəzet və jurnallarda yazılarını çap etdirmişdir. "Kaspi", "Perevodçik", "Novoye obozreniye", "Tifliski listok", "Pravda", "Znaniye", "Kavkaz", "Peterburqskiye vedomosti", "Qolos Kavkaza", "Respublika" kimi rus dilində çıxan qəzetlərdə, "Kəşkül", "Şərqi-Rus", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Molla Nəsrəddin", "Dəbistan", "Haqq yolu", "Səda", "İqbal" kimi Azərbaycan dilində çıxan qəzet və jurnallarda məqalələr çap etdirmiş, xalqın maariflənməsinə, mədəni inkişafına kömək etməyə çalışmışdır.

F.Köçərli öz ədəbi mülahizələrini yaymaq üçün müasirlərinə məktub yazmaq üsulundan geniş istifadə etmişdir. Dövrünün elə məşhur maarif xadimi, yazıçısı yoxdur ki, F.Köçərli onunla yazışmamış, onunla məktub

vasitəsilə əlaqə saxlamamış olsun. Bu yolla o, həm ədəbi həyatda yenilikləri, mətbuata çıxıb bilməyən mətləbləri, müasirlərinin "ürək sözləri"ni öyrənir, həm də özü onlara məsləhətlər verirdi.

F.Köçərli ədəbiyyat tarixinə dair "İrəvandan məktub", "Müsəlman müəllimlərinin himməti", "Azərbaycan şairi Vaqifin həyatından", "Ədəbiyyatımıza dair məktub" məqalələrini yazmış, 1890 və 1903-cü illərdə müxtəlif qəzetlərdə çap etdirmişdir.

F.Köçərli 35 ildən artıq davam edən fəaliyyəti boyu tez-tez M.F.Axundovun əsərlərinə müraciət etmiş, ədibin Azərbaycan ədəbiyyatında rolunun şərhini vermiş, 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundov" kitabında onu Azərbaycan ədəbiyyatının "atası və yolgöstəranə" adlandırmışdır.

Ədəbiyyat tarixçisi kimi F.Köçərli Puşkin, Lermontov, Qoqol, Turgenev, Nekrasov, Tolstoy, Çexov, Qorki və digərləri haqqında tədqiqat işləri aparmış, məqalələr yazmışdır. "L.N.Tolstoy və müsəlman Şərqi" adlı məqaləsində böyük rus yazıçısı haqqında oxucuya ətraflı məlumat vermişdir.

F.Köçərlinin fəaliyyəti ona şöhrət qazandırmışdır. Peterburq, Tehran, İstanbul alimləri ona məktublar yazaraq, mühazirə oxumağa dəvət etmişlər. Firudin bəyin uşaq ədəbiyyatının inkişafında da xidməti böyük olmuşdur.

F.Köçərlinin təşəbbüsü ilə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin əsasında Qazax müəllimlər seminariyası açılmış, 1918-20-ci illərdə Firudin bəy həmin seminariyanın müdiri işləmişdir.

Firudin bəy Köçərlinin əsərləri 1903-cü ildə Tiflisdə, 1912, 1926, 1963, 1978-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuş, yaradıcılığı tədqiq olunmuş, çoxsaylı əsərlər yazılaraq nəşr olunmuşdur.

ON BEŞİNCİ FƏSİL

Ədəbiyyata mübarizlik ahvalı, tarixi mövzular gətirən ədiblər

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı mütərəqqi ənənələrə uyğun olaraq inkişaf etmiş və bu ədəbiyyat sözün əsl mənasında milli ədəbiyyat idi. İstedadlı qələm sahibləri, klassik Azərbaycan, Şərq, rus, Avropa ədəbiyyatı ənənələrindən bacarıqla istifadə etmişlər. Onlardan M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Y.V.Çəmənzəminli ədəbiyyata yeni mövzu, yeni fikir, gözəl, oxunaqlı əsərlər gətirmişlər.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR (1862-1911)

Görkəmli şair, satirik, mütəfəkkir, xalq müəllimidir. O, Şamaxıda mollaxanada oxumuş, Seyid Əzim Şirvaninin yeni üsulda açdığı məktəbdə təhsilini davam etdirmiş, lakin bir müddətdən sonra təhsildən ayrılaraq atasının dükanında işləməli olmuşdur.

Sabir 1885-ci ildə ziyarət adı ilə Orta Asiyanı, İranı, İraqı gəzmiş, yerli ziyalılarla yaxınlıq etmiş, yaradıcılıq əlaqələri yaratmışdır. O, vətənə qayıdandan sonra

tanınmış şəxslər F.Köçərli, Abbas Səhhət, S.M.Qənizadə və başqaları ilə dostluq etmiş, bu yaxınlıq onun yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.

Sabirin ilk şeiri 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində çap olunmuş, elə həmin vaxtdan başlayaraq şeirlər, məqalələr yazaraq "Həyat", "Həqiqət", "İrşad", "Zənbur", "Dəbistan" və digər mətbuat orqanlarında çap etdirmişdir. 1905-ci il iyulun 1-də "Həyat" qəzeti Sabirin "Beynəlmiləl" şeirini çap etmişdir. Bu şeir gənc Ələkbərin ictimai, bədii təfəkkürünü aydınlaşdırdı.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrə başlaması Sabirin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Onun bu jurnalda çıxan ilk əsəri "Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var" şeiridir. Jurnalın 1906-cı il dördüncü nömrəsində çap olunmuş bu şeirdən sonra C.Məmmədquluzadə ilə Sabir arasında əsl dostluq əlaqələri yaranır.

Sabir 1907-ci ildən başlayaraq müəllimlik edir, yaradıcılıqla daha ciddi məşğul olur, 1908-ci ildə qabaqcıl ziyalıların köməyi ilə çoxdan arzu etdiyi yeni üsulda "Ümid" məktəbini açmağa müvəffəq olur.

1906-1911-ci illər Sabir yaradıcılığının ən yetkin, məhsuldar dövrüdür. Cəlil Məmmədquluzadə ilə yaradıcılıq və məslək dostluğu Sabir üçün çox faydalı olur. Bu ərafədə şairin "Hophop", "Ağlar-güləyən", "Əbunəsr", "Şeybani", "Boynuburuq", "Sevdayi" və s. gizli imzalarla əsərləri çap olunmuşdur. Əsərləri kəskin, məzmunca tənqidi olduğundan, şair hər tərəfdən hücumlara məruz qalırdı. Vəziyyəti hiss edən Sabir əzab-əziyyətlə açdığı məktəbi bağlayaraq, 1910-cu ildə Bakıya köçür. O, Balaxanıdakı məktəbdə dərs deyir, neftçilərlə yaxınlıq edir, onların açdığı "Nur" kitabxanasının fəal üzvü olur.

Şair ədəbi yaradıcılığını söylə davam etdirirdi. "Molla Nəsrəddin", "Səda", "Həqiqət", "Zənbur", "Günəş" digər qəzet və jurnallarda mütəmadi olaraq şeir, məqalələr çap etdirir. 1910-cu ildən "Günəş" və "Həqiqət" qəzetlərində işləməyə başlayır.

"Günəş" qəzeti hər həftənin cümə günü "Palanduz" sərlövhəsi ilə satirik və yumoristik bir səhifə buraxırdı. Sabir bu səhifədə "Nizədar" və "Çuvalduz" imzaları ilə əsərlər çap etdirirdi. 8-9 ay ərzində şairin qəzetdə yüzə qədər əsəri çıxmışdır.

Bu illərdə Sabir təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə çox qüdrətli bir şair kimi tanınır.

Sabir Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai və bədii fikrin ən böyük simalarındandır. O, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin qüdrətli nümayəndəsi, satirik poeziyaya yenilik gətirən şairdir. Sabir öz əsərlərində zorakılığı, ədalətsizliyi, fırıldaqçı din xadimlərini, bəzi Şərq ölkələrində baş verən haqsızlıqları, qəddarlıqları tənqid atəşinə tutmuş, satirik poeziyanı yüksəklərə qaldırmışdır. Sabir "Bakı fəhlələrinə", "Təraneyi-əsilanə", "Fəhlə, özünü..." kimi şeirləri ilə poeziyaya fəhlə surətini gətirmiş, onlara dərin rəğbətini bildirmişdir.

Sabir öz əsərləri ilə Azərbaycan həyatının dərin, rəngarəng, inandırıcı bədii təsvirini verərək, dostu və düşməni müəyyənləşdirməkdə, azadlıq və xoşbəxtlik uğrunda mübarizədə geniş xalq kütlələrinə yaxından kömək etmişdir.

Şair "Neylərdim, İlahi", "Yaşadıqca xəraba Şirvanda", "Ruhum" şeirlərinin bilavasitə lirik janrda yazmışdır.

O, uşaqlar üçün də gözəl əsərlər yazmışdır. "Məktəb şərqişi", "Uşaq və buz", "Yaz günləri", "Ağacın bəhşi" buna misal ola bilər.

Bədii yaradıcılığında olduğu kimi, ədəbiyyata dair görüşlərində də Sabir M.F.Axundov məktəbinin nümayəndəsi, "Molla Nəsrəddin" cəbhəsinin mübarizidir. O, sələflərinin azadlıq və səadət haqqında fikirlərini inkişaf etdirmiş, gənc yaşlarından Nizaminin, Xaqaninin, Füzulinin, A.Bakıxanovun, Seyid Əzimin əsərlərini maraqla oxumuş, onlara nəzirlər yazmışdır. O, H.Zərdabini görkəmli maarifpərvər və ictimai xadim kimi qiymətləndirmişdir.

Sabir C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev və başqa müasirləri kimi ədəbiyyatı xalq həyatına daha çox yaxınlaşdırmaq, bədii sözün təsirini, tərbiyə qüvvəsini daim yüksəltmək istəyində olmuşdur.

Mürtəcə qüvvələrə münasibətdə Sabir öldürücü satirasını işə salmağı, kəskin çıxışlar etməyi vacib bilmişdir.

Sabir ədəbiyyatı elə ayna hesab edir ki, oraya baxanlardan bir qisminin öz əksini əyri görüb, gözünü bəzətməsindən asılı olmayaraq, həmin ayna "yaxşını-yaxşı", "pisi-pis", "əyrini-əyri" göstərsin.

Sabir üçün əsas meyar xalqın rəyidir. Onun poeziyasında xalq mövzusu aparıcıdır, onlarca əsərlərində şair bu xətti əsas götürür.

Sabir yaradıcılığı boyu müxtəlif lirik şeirlər – qəzəl, qəsidə yazmışdır. Şairin lirik qəhrəmanı aşıqdır. Bu aşiq üçün həyat zındandır. O, dərddən, qəmdən az qalır boğulsun, ürəyi parçalansın. Sabirin qüvvə, etiraz, üsyan hissi ilə dolu olan lirik əsərləri oxucuda xoş əhval yaradır.

Şair yaxşı bilirdi ki, tərəqqipərvər adamlar üçün daim irəliyə baxmaq həyatın böyük qanunudur. Belə adamlar üçün bu gün dünəndən, sabah bu gündən yaxşı olmalıdır.

Sabir yaradıcılığında İran və Türkiyə mövzusu xüsusi

yer tutur. Məşhur türk şairi Nazim Hikmət yazmışdır: "Sabir Türkiyədə yalnız tərəqqipərvər ziyalılar arasında deyil, xalq kütlələri arasında da məhəbbətlə, həyəcanla oxunan bir şair idi. Bizim şairlərimiz, yazıçılarımız Sabiri öz ustadlarından biri hesab edirlər".

Sabir sağlığında əsərlərini kitab halında görməmişdir. Vəfatından bir il sonra həyat yoldaşı Büllurnisə xanım, şairin dostları Abbas Səhhet və M.Mahmudbəyovun səyi və xalqdan toplanmış ianə hesabına şairin şeirləri "Hophopnamə" adı ilə 1912-ci ildə çap olunmuşdur. 1914-cü ildə həmin kitab bir qədər də təkmilləşdirilərək ikinci dəfə İsabəy Aşurbəyovun "Kaspi" mətbəəsində çap olunmuşdur. Oxucular böyük şairin əsərlərini hərarətlə qarşılamışlar.

Sabirin yaradıcılığı türkdili və farsdilli ədəbiyyata, o cümlədən M.Möcüz, Q.Tukay, Ə.Lahuti, S.Gilani, M.Dəhxuda, M.Əfraştə və başqalarına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Sabir sənətini İran şairi Ə.Lahuti belə qiymətləndirir: "Sabirin əsərləri o qədər sadə, rəvan, xəlqi, aqılana və qorxmaz ruhdadır ki, azadlıq sevən hər bir insanın ürəyinə yol tapır. Bu səpkidə müstəqil əsərlər yazmaqda mənə Sabir yol göstərmişdir".

M.Ə.Sabirin əsərləri 1912, 1914, 1962, 1965, 1991-ci illərdə Bakıda, 1950, 1954, 1962, 1969-cu illərdə Moskva və Leninqradda nəşr olunmuş, alimlər, ədəbiyyatşünaslar yaradıcılığını araşdırmış, əsərlər yazaraq çap etdirmişlər.

Mirzə Ələkbər Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox böyük xidmətləri olan əsl xalq şairidir.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI **(1872-1950)**

Yazıçı, şair, dramaturq, publisist, ictimai xadimdir. O, ilk təhsilini Ordubadda almış, sonra xüsusi məktəbdə oxumuş, yeniyetmə ikən oradakı ipək fabrikində çalışmış, "Fəqir" təxəllüsü ilə şeirlər yazmağa başlamışdır. Ədəbi yaradıcılığa erkən başlamış Ordubadi "Şərqi-rus" qəzetinin nəşri münasibətilə yazdığı ilk şeiri 1903-cü ildə bu qəzetdə dərc etdirmişdir. Bundan sonra müntəzəm olaraq "Şərqi-Rus", "İrşad", "Təzə həyat", "Tərəqqi", "İttifaq" və digər qəzetlərdə şeir, məqalə, felyetonlar çap etdirmişdir. Onun "Qeyrət" mətbəəsində 1906-cı ildə çap etdirdiyi "Qəflət" və 1907-ci ildə "Vətən və hürriyyət" kitabları yaradıcılığının ilk qələm təcrübəsi idi.

Ordubadi bir müddət Həştərxanda yaşamış, burada buraxılan "Hümmət" qəzetində əməkdaşlıq etmiş, sonralar isə bu qəzetin redaktoru olmuşdur.

1906-cı ildən "Molla Nəsrəddin" jurnalında daim əməkdaşlıq etməsi onun yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişdir. Bu illərdə o, bir-birinin ardınca bədi əsərlər, şeir, felyeton, məqalələr yazaraq çap etdirmiş, yazıçı kimi tanınmışdır. Ordubadi 1908-ci ildə "İki cocuğun Avropaya səyahəti", 1914-cü ildə isə "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab" romanlarını yazmış, əsərlərdə maarifçilik ideyalarını təbliğ etmiş, 1920-ci illərdə "Analıq", "Kənd alverçisi", "Şeirlər", "Köhnə adamlar", "Mollanın yuxusu" və s. kitabları nəşr olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman

jənnətinin əsasını qoyan yazıçı kimi məşhurlaşmışdır. Ədib 1933-1948-ci illərdə dörd cildlik "Dumanlı Təbriz", 1938-ci ildə "Döyüşən şəhər", 1940-cı ildə "Gizli Bakı", 1946-1948-ci illərdə isə "Qılınc və qələm" əsərlərini yazmışdır.

Yazıcının "Dumanlı Təbriz" əsərində Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsindən, "Gizli Bakı" və "Döyüşən şəhər"də Bakı fəhlələrinin həyatından, "Qılınc və qələm"də isə XII əsr Azərbaycan tarixindən, ölkədə baş vermiş hadisələrdən bəhs olunur.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı ətrafında M.S.Ordubadi böyük tədqiqat işləri aparmış və nəticədə qiymətli bir əsər yazmışdır. O, 1925, 1939, 1941-ci illərdə böyük şairin həyat və yaradıcılığına, yaşadığı mühitə aid silsilə məqalələr yazaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirmişdir. Ədib eyni zamanda "Nizami" adlı opera mətnini yazıb 1939-cu ildə çap etdirmişdir. Ordubadi "Qılınc və qələm" romanını 1941-ci ildə yazıb başa vurmuş, elə həmin ildə romandan "Bahar" adı ilə bir parça "Revolusiya i kultura" jurnalında dərc olunmuş, sonra ayrı-ayrı parçalar çap edilmişdir. Bütövlükdə "Qılınc və qələm" romanının birinci kitabı 1946-cı ildə, ikinci kitabı isə 1948-ci ildə Bakıda çapdan buraxılmışdır. Oxucuların rəğbətini qazanmış roman ilk çapdan sonra dəfələrlə nəşr edilmişdir. Əsər 1965-ci ildə İ.Peçenevin tərcüməsi ilə rus dilində böyük tirajla nəşr olunmuşdur.

M.S.Ordubadi bu romanda dahi Nizami Gəncəvinin bədii surətini yaratmaqla yanaşı, Nizami dövrünün bir sıra mühüm ictimai-siyasi məsələlərinə, xalqın işğalçılara qarşı mübarizəsinin təsvirinə də geniş yer vermişdir.

Yazıçı məşhur şairə, musiqiçi Məhsəti xanım Gəncəvinin gözəl surətini yaratmışdır. Roman Məhsəti xanımın Gəncə ruhaniləri tərəfindən şəhərdən qovulması və Nizami başda olmaqla bir dəstə ziyalının onun Gəncəyə qaytarılması yolunda aprardıqları mübarizələri əhatə edir.

M.S.Ordubadi bədii tərcümə sahəsində də böyük işlər görmüşdür. O, A.Puşkinin "Baxçasaray fontanı" poemasını, "Boris Qodunov" dramını, D.Bedninin "Baş küçə" poemasını, bir sıra başqa əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

M.S.Ordubadinin əsərləri özü yaşayıb-yaratdığı dövrlərdən başlayaraq mütəmadi olaraq Azərbaycan, rus və digər xalqların dillərində, eyni zamanda 1964, 1966, 1967, 1980, 1981-ci illərdə Bakıda, Moskvada və digər şəhərlərdə nəşr olunmuşdur.

Yazıcının yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslar, alimlər tərəfindən araşdırılmış, çoxsaylı əsərlər yazılmış, Bakıda, Moskvada və digər şəhərlərdə çap edilmişdir.

M.S.Ordubadinin əsərləri, ilk növbədə onun tarixi romanları, indinin özündə də oxucular tərəfindən həvəslə, maraqla oxunur, öyrənilir.

ABBAS SƏHHƏT (1874-1918)

XX əsr Azərbaycan şeirinin yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsində mühüm xidməti olan görkəmli şairlərdəndir.

O, ilk təhsilini atasının Şamaxıda açdığı məktəbdə almış, sonra İranın Xorasan şəhərinə getmiş, bir il mədrəsədə oxumuş, oradan Tehrana gedərək 1894-1900-cü illərdə buradakı universitetin tibb fakültəsində təhsil almışdır. Abbas Səhhət 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdaraq həkimlik, müəllimlik etmişdir.

Abbas Səhhət lirik şair kimi fəaliyyətə 1890-cı illərdə başlamışdır. Şairin ilk yazılarından əldə yalnız 1898-ci ildə Şirazda olanda yazdığı "Xacə Hafiz", "Şeyx Sədi" və "Şərqi-Rus" qəzetində çap olunmuş iki şeiri vardır.

Abbas Səhhətin şeirləri 1904-cü ildən başlayaraq müxtəlif qəzetlərdə çap olunmuş, şair kimi tanınmışdır. Onun "Həyat" qəzetində 1905-ci ildə çap olunmuş "Yeni şeir necə olmalıdır?" adlı məqaləsində şair şeirə yeni münasibət tələbini qoymuş, öz şeirləri ilə fikrini izah etməyə çalışmışdır.

1906-cı ilin oktyabrında Abbas Səhhət Şamaxıda yeni açılmış realni məktəbdə dərs deməyə başlamışdır. Öz pedaqoji fəaliyyətini genişləndirməyə imkan tapan şair dərslərində ədəbiyyata geniş yer verir, şagirdləri Nizami, Füzuli, Sabir, Puşkin, Lermontov kimi ədəbi simaların yaradıcılığı ilə tanış edirdi.

Şair mütəmadi olaraq "Dəbistan", "Məktəb" və başqa jurnallarda şeir, məqalələr çap etdirmiş, yaradıcılığını durmadan təkmilləşdirmişdir.

Abbas Səhhət M.Mahmudbəyovla birlikdə təhsildə yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, 1909-cu ildə "Yeni məktəb", 1914-cü ildə isə "Türk ədəbiyyatına yeni qədəm" dərsliklərini yazmışlar. Onlar həm də M.Ə.Sabirin şeirlərini toplayaraq, 1912-ci ildə Bakıda çap etdirmişlər. Yaradıcılıqla ciddi məşğul olan Abbas Səhhət 1912-ci ildə "Sınıq saz" adlı şeirlər məcmuəsini və bədii tərcümələrdən ibarət iki cildlik "Məğrib günəşləri" adlı kitabları nəşr etdirmişdir. Həmin ildə şair İrandakı milli-azadlıq hərəkatına həsr etdiyi "Əhmədin qeyrəti" poemasını yazmışdır.

Abbas Səhhət 1908-1912-ci illərdə yaradıcılığında mühüm yer tutan bir sıra əsərlər, o cümlədən "Cəhəz səməresi" pyesini, "Müsəlman ürəfləri", "Özlərini sevnələrə", "Alimnümələr", "Yay səhəri", "Əkinçi nəğməsi"ni yazır. Bu illərdə ədib ictimai xadim kimi çalışır, dilə, maarifə, mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirir, bu mövzularda əsərlər yazır. Onun "Şərarə", "Şair, Şeir pərisi və Şəhərli" kimi əsərlərində ədəbiyyat və yazıçı haqqında yeni fikirlər ifadə olunur, "Bədbəxt ailə", "Qaragünlü Həlimə" hekayələrində ağır fəlakətlərə səbəb olan müharibələrə qarşı etiraz səsi ucalır.

Abbas Səhhətin "Şair, Şeir pərisi və Şəhərli" poeması bədii dəyəri etibarilə XX əsr şeirinin gözəl nümunələrindən biridir.

Abbas Səhhətin ədəbi yaradıcılığının mühüm bir sahəsini uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təşkil edir. On beş il müəllimlik etmiş Səhhət təkcə məktəbdə deyil, ədəbi yaradıcılığında da bir müəllim olmuşdur. Onun uşaq və gənclər üçün yazdığı bir çox lirik şeirlər, səhnə əsərləri və təmsillər təlim-tərbiyə işinə kömək göstər-məkdədir.

Şairin "Dəbistan", "Məktəb" kimi uşaq juranlarında, "Türk əlifbası", "İkinci il", "Yeni məktəb" adlı dərsliklərdə çoxlu əsəri çap olunmuşdur. Şairin uşaqlar üçün yazdığı şeirlər, o cümlədən "Yaz", "Bağça", "Cücələr", "Quşlar", "İlk bahar", "Ana və bala" xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsərləridir.

Abbas Səhhətin şeirlərində Azərbaycan təbiətinin ən incə xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Şairin təbiəti təsvir edən şeirlərini oxuyarkən, insan sanki Azərbaycanın doğma çöllərilə gedir, onun yaşıl yamaclarının ətrini duyur, axşam və səhərlərini, isti və soyuğunu hiss edir. Bu şeirlər poeziyamızın gözəl nümunələridir.

Ədibin "Qış", "Yay gecəsi", "Yay səhəri" kimi şeirləri öz gözəlliyi, tərəvəti ilə oxucunu heyran edir.

Rus, Qərbi Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi və yayılması işində Abbas Səhhətin böyük xidməti olmuşdur. O, ədəbi fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini tərcüməçiliyə həsr etmiş, Azərbaycanda tərcümə işini yeni bir mərhələyə çatdırmışdır.

Abbas Səhhətin "Məğrib günəşləri" adlı kitabında I.Krıllov, A.Puşkin, M.Lermontov, M.Qorki, V.Göte, A.Sereteli və digər ədiblərdən etdiyi tərcümələr toplanmışdır. Həmin tərcümələr bu gün də bədii dəyərini itirməmişdir.

Abbas Səhhətin əsərləri hələ özü sağ ikən mütəmadi olaraq çap edilmiş, kitabları 1912, 1928, 1935, 1950, Bakıda, 1960-cı ildə Moskvada nəşr olunmuşdur. Şairin yaradıcılığı mütəxəssislər tərəfindən öyrənilmiş, çoxsaylı əsərlər yazılmış və müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir.

Abbas Səhhət Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünə qüvvətli təsir göstərmiş şairlərdən, ədiblərdən biridir.

MƏHƏMMƏD HADI (1879-1920)

İstedadlı şair, publisist, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, Şamaxıda dini təhsil almış, ərəb, fars dillərini, şərq ədəbiyyatını, tarix və fəlsəfəni öyrənmişdir. Hadi M.Ə.Sabirlə, S.M.Qənizadə ilə dostluq etmişdir. 1902-ci ildə Şamaxıda baş vermiş zəlzələdən sonra Kürdəmirə köçmüş, orada məktəb açaraq müəllimlik etmiş, eyni zamanda yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Onun 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində "Lövhi-məktəb" adlı şeiri çap olunmuşdur. Hadinin yaxın dostu Mustafa Lütfi Həştərxanda "Bürhani-tərəqqi" adlı qəzet nəşr etdirməyə başlamış, Hadini öz qəzetində işləməyə dəvət etmişdir. Hadi müəllimlikdən əl çəkib, 1905-ci ildə Həştərxana gedir, qəzetdə işləməyə başlayır. Bir-birinin ardınca şeirlər yazaraq "Həyat", "Füyuzat" jurnallarında çap etdirir. Onun 1907-ci ildə yazdığı və "Yoldaş" qəzetində çap etdirdiyi "Dad istibdaddan" şeiri üsyankar bir əhvalda yazılmışdır. Şair 1908-1910-cu illərdə "Təzə həyat", "Həqiqət", "İttifaq", "Tərəqqi", "Səda" kimi qəzetlərdə çap olunurdu.

Hadi 1910-cu ildə İstambula gedir, "Tənin" qəzeti redaksiyasında çalışır, habelə "Rübab", "Şəhbal", "Məhtab", "Hilal" kimi qəzet və jurnallarda əsərlərini çap etdirir. Şeirlərində hökumət əleyhinə çıxışlar edir və nəticədə Solonikə sürgün olunur, ağır günlər keçirir. Bir müddətdən sonra İstambula, oradan da 1914-cü ilin fevralında Bakıya qaytarılır.

Hadi "İqbal" qəzeti redaksiyasında işləməyə başlayır. Şair bu zaman Ömər Xəyyamın iyirmiyə qədər rübaisini azərbaycancaya çevirərək bu qəzetdə çap etdirir. "Eşqi-möhtəşəm, yaxud ana qucağı", "Şükufeyi-hikmət" adlı kitablarını 1914-cü ildə çap etdirir.

Şair Birinci dünya müharibəsi başlayanda, 1914-cü ilin axırlarında azərbaycanlılardan təşkil olunmuş diviziyanın tərkibində molla sifətilə cəbhəyə gedir, üç il cəbhə həyatı keçirir. Şair bu ərəfədə çoxlu şeirlər, məqalələr, cəbhə xəbərləri yazmış, bir qismini vətənə qayıdandan sonra çap etdirmişdir.

Hadi 1918-1919-cu illərdə yazdığı bütün əsərləri bir yere toplayaraq dörd kitab halında çap etdirmişdir. Şairin ən iri əsəri "Əlvahi-intibah" lirik poemasıdır.

M.Hadinin ədəbiyyatın nəzəri və əməli məsələlərinə dair məqalələrində onun Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafı haqqında düşüncələri maraq doğurur. "Ədibi-şəhir Həsənbəyin ruhuna ithaf", "A.Səhhətin üfuli-əbidəsi", "Sabirin yadigarına ithaf", "Seyid Əzim və asarı", "Məhəmməd Səid Ordubadi cənablarına açıq məktub" və digər əsərlərdə şairi ədəbiyyatın məqsəd və vəzifələri, sənətkar və mühit, satira, tənqid, ümumiyyətlə yaradıcılıq məsələləri düşündürür. Hadinin dönə-dönə yad etdiyi mütəfəkkirlər – Nizami, Füzuli, Hüqo, Namiq Kamal və başqalarıdır. O, Seyid Əzim və Abbas Səhhət kimi doğma klassiklərə xüsusi məqalələr, "Molla Nəsrəddin" jurnalına isə rəğbət və məhəbbətlə dolu bir şeir həsr etmişdir.

Hadi ən yaxşı əsərlərində klassiklərin ənənələrini davam etdirmiş, onların təsvir vasitələrindən yaradıcı bir sənətkar kimi istifadə etmişdir.

Hadi ədəbiyyatdakı ilk addımlarından özünü maarif-

pərvər, mütəfəkkir bir şair, jurnalist kimi tanıtmışdır. O, ən qabaqcıl fitkirlərini vətənlə bağlayır, ən dəyərli sözlərini vətəni tərənnüm edərkən işlədir. Bir sözlə, "Vətən" surəti Hadi üçün ümdədir, əzizdir. Vətənlə qoşa işlənən mövzu – xalqdır. Hadidə bu iki mövzu bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır. Şair eyni zamanda yüzə qədər elmi-kütləvi məqalələr yazmış və onların böyük bir qismi maarif, mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Hadinin əsərləri əruz vəznində olduğundan sənətkarlıq baxımından müəkkəbdir.

Məhəmməd Hadinin əsərləri onun sağlığında dövrü mətbuatda, eyni zamanda şairin böyük çətinliklə 1908-ci ildə "Firdovsi-ilhamat", 1914-cü ildə "Eşqi-möhtəşəm" və "Şükufeyi-hikmət" və 1918-1919-cu illərdə çap olunmuş kitablarında toplanmışdır. Şairin əsərləri sonralar 1936, 1957, 1979, 1980-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuş, əsərlərinin bir qismi Türkiyə mətbuatında dərc olunmuşdur.

Məhəmməd Hadi əsərlərini əruz vəznində yazdığından, şeirlərinin dili ərəb, fars sözləri ilə ağırlaşır, bu da şairin yaradıcılığının təsir dairəsini məhdudlaşdırır.

Məhəmməd Hadi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutur. Şairin yaradıcılığı mütəxəssislər tərəfindən araşdırılır, maraqla öyrənilir.

ABDULLA ŞAİQ
(1881-1959)

Yazıçı, pedaqoq, mədəniyyət xadimidir. O, doğulduğu Tiflis şəhərində məktəbə daxil olmuş, fars və rus dillərini öyrənmiş, bir müddətdən sonra Xorasana gedərək təhsilini davam etdirmişdir.

A.Şaiq 1901-ci ildə Bakıya gəlmiş, müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, uzun illər orta və ali məktəblərdə ədəbiyyat müəllimi işləmiş, dərslilər tərtib etməklə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

A.Şaiq yaradıcılığının ilk illərində "Nişanlı qız", "Hürriyyət pərisi", "Yad et", "Fidan", "Dağlar sultanı" və digər hekayələrini yazaraq, müxtəlif qəzet və jurnallarda nəşr etdirmişdir.

A.Şaiqin 1908-1910-cu illərdə yazdığı "Məktub yetişmədi" və "Köç" hekayələrində, 1913-1918-ci illərdə qələmə aldığı "Əsrimizin qəhrəmanları" povestində xalqın ağır, faciəli həyatı, məişət, kənd həyatı zəngin boyalarla təsvir olunmuşdur. Şair "Döyüş nəğməsi", "Vətən nəğməsi" adlı mübariz, vətənpərvər ruhda şeirlər yazmışdır. Yazıçının 1938-ci ildə qələmə aldığı "Araz" romanı, "İldırım" dramı oxucuların marağına səbəb olmuşdur.

Abdulla Şaiq uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun "Tülkü həccə gedir", "Tıq-tıq xanım", "Şələquyruq" mənzum hekayələrində gözəaçıqlıq, doğruluq, təbiəti, vətəni sevmək təbliğ olunur. O, həm də Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının banisidir. Abdulla

Şaiqin müxtəlif illərdə yazdığı "Gözəl bahar", "El oğlu", "Vətən", "Nüşabə", "Ana" pyesləri insanın xoşbəxtliyinə, istək və arzularının həyata keçməsinə həsr olunmuşdur. A.Şaiqin xalq maarifi sahəsində də mühüm xidmətləri olmuşdur. O, "Uşaq çeşməyi", "Gülzar", "Milli qiraət kitabı" adlı dərslilər yazıb çap etdirmişdir.

Abdulla Şaiqin 1912-ci ildə çap etdirdiyi "Gülzar" kitabı ən yaxşı dərslik kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. O, ədəbiyyat sahəsində fədakarlıqla çalışan bir ədib, bir pedaqoq kimi oxucuların rəğbətini qazanmış, yüksək mükafatlara, təltiflərə layiq görülmüşdür.

A.Şaiq rus, fars dillərini mükəmməl bildiyindən, dünya ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olduğundan Nizami, Şekspir, Defo, Krilov, Puşkin, Lermontov, Qorki və başqalarının əsərlərindən tərcümələr etmişdir.

Abdulla Şaiqin əsərləri 1911, 1912, 1913, 1948, 1955, 1957, 1960, 1966, 1973-cü illərdə Bakıda, 1936-cı ildə Tiflisdə çap olunmuş, yaradıcılığı barədə maraqlı əsərlər yazılmış, Bakıda, Moskvada, digər şəhərlərdə nəşr edilmişdir.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI
(1887-1943)

Ədəbiyyat aləmində hekayələr, tarixi romanlar müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. O, ilk təhsilini doğma şəhəri Şuşada almış, sonra Bakı realni məktəbini bitirmiş, 1910-15-ci illərdə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur.

Y.Çəmənzəminli bir müddət Saratov, Simferopol, Odessa şəhərlərində yaşamış, işləmişdir.

1919-cu ildə Azərbaycanın müvəqqəti hökuməti Yusif Vəzir çəmənzəminlini Türkiyəyə səfir göndərir. Lakin o, 1920-ci ilin əvvəllərində istefa verərək xaricə, Fransaya getmiş, bir müddət orada yaşamışdır. Y.Çəmənzəminli 1926-cı ildə vətənə qayıtmış, Bakıda bədii, elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Y.Çəmənzəminli yaradıcılığa erkən başlamış, "Müdiri-möhtərəm" adlı yazısı ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1906-cı il 24-cü nömrəsində dərc olunmuşdur. 1907-ci ildə qələmə aldığı "Şahqulunun xeyir işi" adlı ilk hekayəsi də burada çap olunmuşdur. Onun 1911-ci ildə "İki hekayə", "Məlik Məhəmməd", 1912-ci ildə "Divanə", 1913-cü ildə "Qanlı göz yaşları", bir müddət sonra isə "Həyat səhifələri", "Ağsaqqal", "Cənnətin qəbz", "Mərsiyəxan" "Arvadlarımızın hali", "Zeynal bəy", "Polis paltosu", "Toy", "Son bahar" və digər hekayələri Azərbaycan bədii nəsrinin kamal nümunələrindəndir.

Azərbaycanda roman janrının yaranmasında, inkişafında Çəmənzəminlinin xidməti böyükdür. Ədib 1914-1935-ci illərdə "Studentlər", 1934-cü ildə "Qızlar

bulağı", 1936-37-ci illərdə "Qan içində" romanlarını yazmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın Qarabağ xanlığının ictimai-siyasi vəziyyəti təsvir olunmuş "Qan içində" romanında böyük şair və dövlət xadimi M.P.Vaqifin surəti təsvir olunmuşdur.

Ədib müxtəlif illərdə "Keçmiş səhifələr", "Qazanc yolunda", "Qaranlıqdan işığa", "Həzrəti Şəhriyar", "Altun saç" əsərlərini də yazmış və bu əsərlər müxtəlif illərdə çap olunmuşdur.

Y.Çəmənzəminli bir neçə Avropa, Şərq dillərini mükəmməl bilən dilçi alim idi. Onun yazdığı, müxtəlif dillərdə nəşr olunan elmi məqalələri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ədibin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabı 1919-cu ildə İstanbulda, 1922-ci ildə Parisdə çap olunmuşdur.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin əsərləri özünün iştirakı ilə 1911, 1912, 1913-cü illərdə, sonralar isə 1962, 1966, 1968, 1976, 1985-ci illərdə Bakıda, digər şəhərlərdə nəşr olunmuş, yaradıcılığı araşdırılaraq çoxsaylı əsərlər yazılmış, müxtəlif ölkələrdə çap edilmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin əsərlərinin çox böyük bir hissəsinin mövzusu xalqımızın tarixi-qəhrəmanlıq mübarizəsindən, şifahi xalq ədəbiyyatından götürüldüyündən, oxucuların rəğbətini qazanmış və maraqla oxunur.

ABDULLA BƏY DİVANBƏYOĞLU
(1883-1936)

Azərbaycan yazıçısı, maarif xadimidir.

O, ilkin təhsilini Qazaxda almış, 1903-cü ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş, bir müddət Acaristanda, sonra isə Bakıda müəllimlik etmiş, "Nəşri-maarif", "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətində fəaliyyət göstərmişdir.

A.Divanbəyoğlu yaradıcılığa cavankən başlamışdır. O, 1902-ci ildə "Əbdül və Şahzadə", 1903-cü ildə "Can yağı", 1906-cı ildə "İlan və fəhlə", 1909-cu ildə "Ərdoy dərəsi", 1910-cu ildə "Cəng", 1911-ci ildə "Dan ulduzu" kimi povest və hekayələr yazmışdır.

A.Divanbəyoğlu nəsrə mütərəqqi romantizmin ilk nümunələrini yaradan istedadlı yazıçılardan biridir. O, əsərlərində pulun, kapitalın hökmranlığını, köhnəmiş adət-ənənələrin dözülməz olduğunu parlaq boyalarla, inandırıcı şəkildə ifadə etmişdir.

Ədibin əsərlərində özbaşınalığa, köhnə adət-ənənələrə nifrət hissi olduqca güclüdür.

Abdulla bəy Divanbəyoğlunun əsərləri hələ sağlığında 1913-cü ildə, sonralar 1966, 1972, 1981-ci illərdə kitab halında çapdan buraxılmışdır. Mir Cəlal və F.Hüseynovun "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında, M.Cəfərin əsərlərində yazıçının həyat və yaradıcılığında ətraflı məlumat verilmişdir.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR
(1905-1988)

Azərbaycan şairidir. Cənubi Azərbaycan və İran poeziyasının ən parlaq nümayəndələrindəndir. O, Təbrizdə dünyaya göz açmış, uşaqlıq çağlarını Heydərabadda, Xoşginabda keçirmiş, ibtidai və orta təhsilini Təbrizdə almış, Tehran Universitetinin tibb fakültəsində oxumuşdur.

O, 1931-1935-ci illərdə dövlət qulluqçusu kimi Nişapurda, Xorasanda, Tehrandə çalışmışdır.

M.Şəhriyar gənc yaşlarından yaradıcılıqla məşğul olaraq gözəl şeirlər yazmağa başlamış, 1929-cu ildə ilk kitabı Tehrandə nəşr olunmuşdur. Hələ gənc yaşlarında onu "dünyanın iftixarı" adlandırmışlar.

1931-ci ildən başlayaraq M.Şəhriyarın əsərləri nəşr olunmuş, dörd cildlik "Divan"ı, iki cildlik "Seçilmiş əsərləri", iki hissədən ibarət "Heydərabaya salam" poeması, "Azərbaycan dilində əsərlər toplusu" çapdan çıxmışdır.

M.Şəhriyarın Azərbaycan və fars dillərində yüksək sənətkarlıqla yazdığı şeirlər Azərbaycan və İran poeziyasının ən dəyərli nümunələridir.

M.Şəhriyar poeziyasının səciyyəvi cəhətləri humanizm, ədalət, azadlıq, mənəvi saflıqdır.

Şairin 1954-cü ildə ana dilində yazıb çap etdirdiyi "Heydərabaya salam" poeması, çoxsaylı şeirləri Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni mərhələ açmışdır. Onun poemasında Cənubi Azərbaycan təbiətinin füsunkar gözəlliyi, xalqın adət-ənənələri, yurduna tükənməz məhəbbəti əlvan boyalarla, canlı xalq dilində tərənnüm edilmişdir.

Əsərin ən qiymətli cəhəti onun xəlqiliyindədir. Burada Cənubi Azərbaycan kəndinin ağır vəziyyəti, xalqın acınacaqlı həyatı ürək ağrısı ilə təsvir edilmiş, kədəri, sevinci əks olunmuşdur. Poema Cənubi Azərbaycanda anadilli poeziyanın tərəqqisinə, inkişafına geniş yol açmışdır.

Şairin yaradıcılığı İraqda, Türkiyədə, Şərq ölkələrində yüksək qiymətləndirilərək şöhrət qazanmış, əsərləri dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Azərbaycanda Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar yaradıcılığına, misilsiz poeziyasına daim maraq, diqqət olmuş, 1966-cı ildə "Heydərbabaya salam" və 1981-ci ildə "Aman ayrılıq" adlı kitabları Bakıda çap edilmişdir.

H. Billuri şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən "Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar" adlı əsər yazaraq, 1984-cü ildə Bakıda kitab halında nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində M. Şəhriyar poeziyasının şərəfli yeri vardır.

ON ALTINCI FƏSİL

*Gözəl poeziya nümunələri
yaratdıqlarına görə qazamata atılmış şairlər*

MİKAYIL MÜŞFİQ
(1908-1939)

Şair, müasir Azərbaycan poeziyasının yaradıcılarından biridir. O, təhsilini Bakı məktəblərində almış, Pedaqoji İnstitutunu dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş. 1931-ci ildə bu təhsil ocağını bitirmiş, bir müddət müəllim işləmiş, eyni zamanda şeirlər yazmışdır.

M. Müşfiq yaradıcılığa 1926-cı ildə yazdığı "Bir gün" şeiri ilə başlamışdır. Onun 1930-cu ildə "Küləklər", 1932-ci ildə "Buruqlar arasında", 1934-cü ildə "Şəngül, Şüngül, Məngül" və "Şeirlər", 1935-ci ildə "Qaya", "Kəndli və ilan", "Sındırılmış saz", 1936-cı ildə "Azadlıq dastanı" və digərləri, cəmi 10 kitabı çap olunmuşdur.

M. Müşfiq özünün 11-ci kitabını – "Çağlayan"ı çapa hazırlamış, amma bu istəyi axıra çatdırmaq şairə nəşib olmamışdır.

Müasirlik, xəlqilik, azad əmək, vətənpərvərlik, qadın azadlığının tərənnümü M. Müşfiq yaradıcılığının başlıca mövzusudur.

M. Müşfiq poeziyasında məhəbbət mövzusu xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Onun "Sənin gözlərin", "Ulduzlar", "Yenə o bağ olaydı", "Sənin gülüşlərin" və başqa şeirləri gözəllik, sevgi əhvalı, duyğusu ilə doludur.

M.Müşfiq uşaqlar üçün də gözəl əsərlər – "Bir May", "Məktəbli şərqisi", "Pioner sarayı", "Şəngül, Şüngül, Məngül" və başqalarını yazmış, nəşr etdirmişdir.

M.Müşfiq poeziyası bənzərsiz sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. O, klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olduğundan mütəmadi olaraq Firdovsi, Ömər Xəyyam, A.Puşkin, M.Lermontov, T.Şevçenko, S.Marşakdan tərcümələr etmiş, özünün yazdığı gözəl şeirlər müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Şairin şeirlərinə çoxsaylı mahnılar bəstələnmiş və bu mahnılar sevilə-sevilə oxunur.

Bənzərsiz şeirlər müəllifi Mikayıl Müşfiq vur-tut 30 il yaşamış, yaratdığı dəyərli əsərlərə görə qazamata atılmış, güllələnmişdir.

Mikayıl Müşfiqin əsərləri ölümündən sonra 1956, 1968, 1973, 1976, 1981-ci illərdə Azərbaycan və rus dillərində Bakıda, 1973-cü ildə isə Moskvada nəşr olunmuşdur.

Şairin həyat və yaradıcılığı diqqətlə araşdırılmış, öyrənilmiş, əsərlər yazılmış, nəşr edilmişdir.

Mikayıl Müşfiqi – məhəbbət, sevgi şairini düşmən güllələdi. Amma şair düşmən gülləsinə cismən tuş gəldi, gözəlliklə dolu poeziyası insanların ürəyinə, qəlbinə hoparaq sevgi, məhəbbət şairini indi də yaşadır.

Yaşayır Mikayıl Müşfiq...

ƏHMƏD CAVAD (1892-1937)

Azərbaycan şairi, mütəfəkkiridir. O, Gəncədə, seminariyada oxumuş, təhsilini başa vurandan sonra, 1912-ci ildə İstambula getmiş, yaradıcılıqla məşğul olmuş, dəyərli şeirlər yazmışdır. Əhməd Cavadın əsərləri 1913-cü ildən çap olunur. O, 1914-cü ildə məşhur "Qara dəniz" şeirini yazmış, bu şeirə bəstələnmiş musiqi Türkiyənin ali məclislərində indi də səslənir. Əhməd Cavad eyni zamanda Azərbaycan Cümhuriyyətinin himnini yazmışdır.

Əhməd Cavadın "Qoşma" adlı ilk kitabı 1916-cı ildə nəşr olunmuşdur. O, bir müddətdən sonra Türkiyədən vətənə qayıtmış, Qubada, Gəncədə, Bakıda müəllimlik etmiş, dəyərli poeziya nümunələri yaratmışdır. "Yaralı quş", "Dan ulduzu", "Axsamlar", "Göy-göl" və başqa şeirləri dillər əzbəri olmuşdur.

Əhməd Cavadın 1937-ci ilə qədər 17 kitabı çap olunmuşdur.

Əhməd Cavad 1924-26-cı illərdə Yazıçılar Birliyinin məsul katibi işləmişdir. Şairin əsərləri yüksək şeirliyi, ahəngdarlığı, bədii obrazlılığı ilə sevilir.

O,Puşkinin, Turgenevin, Şevçenkonun, digər yazıçı və şairlərin əsərlərini tərcümə etmiş, Şekspirin "Otello" faciəsini, Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasını dilimizə çevirmişdir.

Əhməd Cavad 1937-ci ildə "xalq düşməni" kimi vaxtilə rəhbərlərindən biri olduğu Yazıçılar Birliyi üzvlüyündən xaric edilərək qazamata atılmış, güllələnmişdir.

Şairlər heç vaxt güllələnmiş, onlara güllə atılır və bu

şəxslər öz böyük poeziyalarında, insanların qəlbində, ürəyində yaşayırlar.

Əhməd Cavad güllələnəndən sonra şeirlər kitabı 1958, 1992-ci illərdə çap olunmuş, şairin yaradıcılığı barədə əsərlər yazılaraq Bakıda, Moskvada, Türkiyədə nəşr edilmişdir.

HÜSEYN CAVİD (1882-1941)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən məşhur simalarından biri, istedadlı şair, dramaturqdur. O, ibtidai və orta təhsilini Naxçıvanda almışdır. Hüseyn Cavid 1899-1903-cü illərdə Təbrizdəki Talibiyə mədrəsəsində oxumuş, 1905-ci ildə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsinə daxil olmuşdur. Hüseyn Cavid tələbəlik illərində bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş "Kiçik bir lövhə", "Şeir məftunu", "Dəniz pərisi", "Son baharda" və başqa şeirlər yazmış, Rza Tofiq və Tofiq Fikrət kimi məşhur simalarla tanış olmuş, təhsilini başa vurub, 1909-cu ildə Naxçıvana qayıtmışdır. O, bir müddət məktəbdə işləmiş, sonra Gəncədə, Tiflisdə, 1915-ci ildə isə Bakıda müəllimlik etmiş, yaradıcılıqla daha ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Hüseyn Cavid "Keçmiş günlər" adlı ilk kitabını Tiflisdə 1913-cü ildə nəşr etdirmişdir.

Ədib 1910-18-ci illərdə bir sıra əsərlər - "Keçmiş günlər", "Bahar tərənələri", "Ana", "Maral", "Şeyx Sənan", "Şeyda", "Uçurum", "İblis" və digərlərini yazmışdır. Şairin 1910-cu ildə qələmə aldığı "Ana" dramının mövzusu Dağıstan həyatından alınmışdır. Bu əsər Azərbaycan

ədəbiyyatında ilk mənzum dram əsəri olmaqla gənc şairin dramaturgiya sahəsində atdığı ilk addım, ilk qələm təcrübəsi idi. Əsər 1913-cü ildə Tiflisdə çapdan çıxmışdır. Hüseyn Cavid 1912-ci ildə "Maral" adlı faciəni qələmə almış, əsər bir müddətdən sonra, 1917-ci ildə Bakıda çapdan buraxılmışdır. Şair "Şeyx Sənan" faciəsini 1914-cü ildə Tiflisdə yazmışdır. Əsər əfsanəvi şəxsiyyət olan Sənanın məhəbbət macəralarının təsvirinə həsr olunmuşdur. "Şeyx Sənan" 1917-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Cavid bu ərəfədə daha məhsuldar işləmiş, 1916-17-ci illərdə Bakı mətbəə işçilərinin ağır iş şəraitindən bəhs edən "Şeyda" əsərini, 1917-ci ildə isə Türkiyə həyatı ilə əlaqədar "Uçurum" faciəsini yazmış, birinci əsər 1917-ci, ikinci isə 1926-cı ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Ədib 1918-ci ildə "İblis", 1922-ci ildə "Peyğəmbər", 1925-ci ildə isə "Topal Teymur" tarixi dramlarını yazmış, bu əsərlər də müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur.

H.Cavid 1926-cı ildə müalicə olunmaq üçün Almaniyaya getmiş, 7 ay Berlində qalmış, oradakı ictimai-siyasi vəziyyətlə, bir çox insanlarla tanış olmuş, xeyli şeirlər, məqalələr yazmış, Bakıya qayıdanda "Nil yavrusu" adlı əsərini qələmə almışdır.

Şairin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1926-37-ci illərə təsadüf edir. O. 1930-cu ildə "Telli saz" dramını və "Kor neyzən" poemasını, 1933-cü ildə "Səyavuş", 1925-ci ildə isə "Xəyyam" əsərlərini yazmış, bu tarixi şəxslərə münasibətini bədii dillə əks etdirmişdir. O, eyni zamanda "Dəli Knyaz", "İblisin intiqamı", "Şəhla" kimi dram əsərlərini, "Azər" poemasını yazıb başa çaldırmışdır.

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Onun fəlsəfi, tarixi faciələri,

ailə-məişət dramları üslub, yazı qaydaları baxımından dramaturgiyamızda yenilik yaratmış, milli teatrın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Şairin bədii yaradıcılığında yüksək sənətkarlıq hökm sürür.

Hüseyn Cavid lirik şeirlərin, poemaların, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciə və dramların müəllifidir.

Ədib dramaturgiyada yeni bir mərhələ yaratdığı kimi, milli teatr mədəniyyətinin inkişafına da qüvvətli təsir göstərmişdir.

Hüseyn Cavidin özü faciələrlə dolu bir ömür sürmüş, fitri istedadına, insanı düşündürən poeziyasına görə, günahı olmadan qazamata atılmış, qarlı, çovğunlu Sibirə dünyasını dəyişmiş, bir müddət keçəndən sonra cənazəsi doğma diyarı Naxçıvana gətirilərək orada dəfn edilmiş, məqbərəsi ucaldılmışdır.

Hüseyn Cavidin əsərləri hələ özü sağ ikən çap olunmağa başlanmışdır. "Ana", "Keçmiş günlər" 1913-cü ildə Tiflisdə, "Maral", "Bahar şəbnəmləri", "Şeyx Sənan", "Şeyda" 1917-ci ildə, "İblis" 1924-cü ildə, "Uçrum" 1926-cı ildə və sonralar - 1958, 1968, 1982-ci illərdə Bakıda çapdan buraxılmışdır.

Ədibin həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslar, alimlər, yazıçılar, şairlər tərəfindən ətraflı tədqiq edilmiş, öyrənilmiş, elmi, bədii publisistik əsərlər yazılmış, müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur.

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində uca mövqeyə malik bir sənətkar, mütəfəkkirdir.

Son söz əvəzinə müəllif özü haqqında...

Şamil Süleymanlı

Uzun müddət partiya və dövlət qulluqlarında – Azərbaycan KP MK-da bölmə müdiri, Gəncə şəhər partiya komitəsinin ikinci katibi, Prezident yanında Ali Nəzarət İnspeksiyasında şöbə müdiri, "Yazıçı" nəşriyyatının direktoru, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti "Qərarlar məcmuəsi"nin redaktoru və digər vəzifələrdə çalışmış, Ali Sovetin deputatı seçilmişəm.

Jurnalistlər və Yazıçılar Birliklərin üzvüyəm.

Çoxsaylı məqalələrim, eyni zamanda "Hünər meydanı", "Nəğməli ürək", "Qürbətdən gələn səda", "Qan izləri", "Böyük yolun davamı", "İnsanın yaxşı adı", "Qibləsiz məzar", "Zülmət və nur" kitablarım ayrı-ayrı illərdə çap olunmuş, müxtəlif mükafatlara layiq görülmüşəm.

Şadam ki, bu kitablarımın siyahısına biri də əlavə olunur – "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavildək)..."

*"Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı
dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn
Cavidədək)" əsərinə verilmiş*

R Ə Y L Ə R

*Nailə MURADƏLİYEVƏ,
filologiya elmləri doktoru*

Şamil Süleymanlı "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavidədək)" əsərində ən qədim zamandan XX əsrin birinci yarısına qədərki dövrdə yaşamış şairlərin, yazıçıların, ədiblərin həyat və yaradıcılıqlarından, əsərlərinin müxtəlif illərdə, müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmasından, eyni zamanda beş dastan-eposdan – "Avesta"dən, "Kitabi-Dədə Qorqud"dən, "Dastani-Əhməd Hərami"dən, "Koroğlu"dən, "Şəhriyar"dən, ədəbiyyatşünasların, mütəxəssislərin bu dastan-eposlara olan maraqlarından ətraflı söhbət açır.

On altı fəsildən ibarət bu əsər sözün əsl mənasında ensiklopedik əhəmiyyətə malikdir. Müəllif nadir əlyazmaların, qədim kitabların yazılma tarixindən, yayılma qaydalarından, Qobustan qaya təsvirlərindən, "Quran"ın tərcüməsindən, yayılmasından, kitabın çap tarixindən maraqlı məlumatlar verir.

Şamil Süleymanlı əsərində ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və onun nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Fələki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani və digərlərinin yaradıcılığını, Şeyx Nizami

Gəncəvinin bəşəri poeziyasının Şərqdə, Avropada, Rusiyada, başqa ölkələrdə nəşr edilməsi, Azərbaycan dilində yaranmış ədəbiyyatın baniləri – İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Xətai, Füzuli yaradıcılığı, əsərlərinin nəşri ilə əlaqədar görülmüş misilsiz işləri araşdırır.

Müəllif Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vəqif poeziyasından, alim ədiblərin – Mirzə Cəfər Topçubaşovun, Mirzə Kazım bəyin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun dünyəvi maraq doğuran yaradıcılıqlarından, aşiq ədəbiyyatından, İsmayıl bəy Qutqaşının, Mirzə Şəfi Vazehin, Xurşidbanu Natəvanın, Seyid Əzim Şirvaninin, M.F.Axundovun Avropadan, Şərq ölkələrindən, Rusiyadan sorağı gələn əsərləri barədə dolğun məlumatlar verir.

Şamil Süleymanlı əsərində mətbuatın, redaktə-nəşriyyat işinin vəziyyəti, H.Zərdəbinin "Əkinçi" qəzetinin fəaliyyətini, milli mətbuatımızın yaranmasını, Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətini ətraflı araşdıraraq maraqlı fikirlər söyləyir.

Əsərdə ədəbiyyata mübarizlik əhvalı, tarixi mövzular gətirən ədiblərin – Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Yusif Vəzir Cəmənzəminli yaradıcılığından ətraflı söhbət gedir.

Əsər gözəl poeziya nümunələri yaratdıqlarına görə qazamata atılmış Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid yaradıcılığının təhlili fəsli ilə sona çatır.

Şamil Süleymanlının "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavidədək)" əsərinin nəşr olunmasını, ali və orta təhsil müəssisələrində dərs vəsaiti kimi istifadə olunmasını təklif edirəm.

Mail DƏMİRLİ,
professor

Şamil Süleymanlı "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavidədek)" əsərində ciddi maraq doğuran bir sahəni ətraflı araşdırmış, geniş tədqiqat işləri görmüşdür.

"Avesta"dən Hüseyn Cavidədek bir dövrü əhatə edən bu əsərdə müəllif 72 şairin, yazıçının, ədibin həyat və yaradıcılığından, əsərlərinin yazılma, yayılma tarixindən, ayrı-ayrı ölkələrdə çap olunmasından, nəşriyyat-redaktə işindən, kitabın çap tarixindən yığcam və olduqca maraqlı məlumatlar verir.

On altı fəsildən ibarət bu əsərdə müəllif nadir əlyazmalardan, qədim kitablardan, "Qobustan" qaya təsvirlərindən, "Avesta" eposundan, "Kitabi-Dədə Qorqud"dən, "Quran"ın tərcüməsindən, yayılmasından ətraflı söhbət açır.

Şamil Süleymanlı əsərdə bəşəri təməlli Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani və digərlərinin, yəni Nizami Gəncəviyə qədər yaşayıb-yaratmış ulu şəxslərin yaradıcılığından, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına işıq, nur saçan Nizami Gəncəvi poeziyasından, onun əsərlərinin Şərqdə, Avropada, Rusiyada və digər ölkələrdə nəşrindən, yayılmasından ətraflı məlumat verir.

Müəllif XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış ədəbiyyatdan, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, Nəsimi yaradıcılığından, Xətəinin şah poeziyasından,

Füzulinin məhəbbət lirikasından, əsərlərinin yayılmasından, "Koroğlu" dastanından, insanları saflığa, üli məhəbbətə səsləyən Vidadi, Vəqif poeziyasından, alim ədiblərin – Mirzə Cəfər Topçubaşovun, Mirzə Kazım bəyin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun bəşəri maraq doğuran istedadlarından, əsərlərinin yayılmasından, Seyid Əzim Şirvani, M.F.Axundov yaradıcılığından, H.Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzetindən, milli mətbuatımızın yaranmasından, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığından, "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətindən, ədəbiyyata ziyalılıq, mübarizlik, tarixi mövzular, eyni zamanda teatr səhnəsinə mədəniyyət əhval-ruhiyyəti gətirən ədiblərdən, onların oxucunu məftun edən əsərlərindən, gözəl poeziya nümunələri yaratmış, günahsız qazamata atılıb, məhv edilmiş Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid yaradıcılığından, əsərlərinin nəşrindən bəhs edir.

Məmnunluqla qeyd edirəm ki, Şamil müəllimin istedadlı yazıçı olması, uzun müddət ali dövlət qulluqlarında, nəşriyyat və redaksiyalarda çalışması bu əsərlərin ərsəyə gəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Təklif edirəm ki, Şamil Süleymanlının "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavidədek)" əsəri dərs vəsaiti kimi nəşr edilsin və təhsil müəssisələrində istifadə olunsun.

Akif RÜSTƏMLİ,
filologiya elmləri namizədi,
dosent

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi onu yaradan xalqın tarixi qədər zəngin və mürəkkəbdir. Bu ədəbiyyatı dərinlən öyrənmək üçün qalaq-qalaq kitablar, elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar yazılmışdır. Şamil Süleymanlının hazırladığı "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavidədək)" əsəri bu çoxşaxəli işin nəşr tarixindən, Azərbaycan ədəbiyyatının dünya nəşrindəki yerindən söz açır.

Müəllif 70-dən artıq şairin, yazıçının və ədibin yaradıcılığından, əsərlərinin yazılma, yayılma və çap tarixindən ətraflı məlumat verir.

Əsərdə Azərbaycan xalqının tarixini, qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" dastanlarının nəşr tarixindən ətraflı məlumat verilir.

Şamil Süleymanlı Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi və digər dühaların bədii irsinə geniş ekskurs edir və onların yaradıcılığından, əsərlərinin müxtəlif illərdə və ölkələrdə nəşr tarixindən ətraflı söhbət açır.

Şamil Süleymanlı əsərində mətbuatın, redaktə və nəşriyyat işinin vəziyyətini, H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetinin fəaliyyətini, milli mətbuatımızın yaranmasını,

Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətini ətraflı araşdıraraq, maraqlı fikirlər söyləyir.

Əsərdə dahi Hüseyn Cavidin yaradıcılığına və əsərlərinin çapına dair xeyli material vardır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Şamil Süleymanlının "Nəşriyyat işi və Azərbaycan ədəbiyyatı dünya nəşrində ("Avesta"dən Hüseyn Cavidədək)" adlı əsərinin dərs vəsaiti kimi çap olunmasını tövsiyə edirəm.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, B., 1960.
2. Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, B., 1982.
3. F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, B., 1974.
4. Mir Cəlil, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, B., 1984.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, B., 1976-1981.
6. "Kitabi-Dədə Qorqud". B., 1978.
7. Ş. Cəmişidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən, B., 1969.
8. Nizami Gəncəvi. Əsərləri. B., 1941-1947.
9. R.Əliyev.Nizami: qısa bibliografik məlumat, B.,1983.
10. R. Əliyev. Nizami: Hikmət və nəsihətlər. Aforizmlər, B., 1982.
11. Nizami və onun müasirləri, B., 1981.
12. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası, B, 1982.
13. Xaqani. Seçilmiş əsərləri, B., 1978, 1981.
14. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər, B., 1981.
15. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, B., 1973, 1981.
16. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri, B., 1975-1976, 1982.
17. Mirzə Abbas. Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolu miniatürlərdə, B., 1981.
18. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri, B., 1983.

19. Məhəmməd Füzuli. Heyrət ey бүт... B., 1989.
20. Fuad Qasımzadə. Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur, B., 1968.
21. İzzəddin Həsənoğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 1984
22. Qazi Bürhanəddin. Seçilmiş əsərləri, B., 1976.
23. Saib Təbrizi. Əsərləri, B., 1980.
24. "Koroğlu", B., 1977.
25. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri, B., 1978.
26. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. B.,1968.
27. A.Bakıxanov. Əsərləri, B.,1972.
28. Aşıqlar. B., 1951.
29. Aşiq Ələsgər. B., 1972.
30. Qasım bəy Zakir. Əsərləri, B., 1964.
31. İsmayıl bəy Qutqaşını. Əsərləri. B., 1967.
32. M.Ş. Vəzəh. Əsərləri, B., 1977.
33. Nəbat. Əsərləri,B., 1968.
34. Xurşidbanu Natəvan. 33 qəzəl, B., 1981.
35. Bəylər Məmmədov. Xurşidbanu Natəvan, B.,1983.
36. S.Ə. Şirvani. Əsərləri, B., 1979.
37. M.F.Axundov. Komediylar, povest, şeirlər, B., 1982.
38. "Quran". B., 1991
39. H.Zərdabi. Əsərləri, B., 1962.
40. N.Vəzirov. Əsərləri, B., 1976.
41. Ə.Haqqverdiyev. Əsərləri. B., 1976
42. M.Möcüz. Şeirləri, B., 1982.
43. Əli Nəzmi. Əsərləri, B., 1979.
44. İzzət Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi, B., 1969.
45. Şamil Qurbanov. Müəllimlərim, B., 2003.
46. Ü.Hacıbəyov, Əsərləri, B., 1985.
47. N.Nərimanov. Əsərləri, B., 1973.
48. M.Ə. Sabir. Əsərləri, B., 1981.

49. M.S. Ordubadi. Əsərləri, B., 1981.
50. Abbas Səhət. Əsərləri, B., 1975.
51. Məhəmməd Hadi. Əsərləri, B., 1980.
52. Y.V.Çəmənşəminli. Əsərləri, B., 1985.
53. Mikayıl Müşfiq. Əsərləri, B., 1981.
54. H.Cavid. Əsərləri, B., 1982.
55. Əhməd Cavad. Əsərləri. B., 1992.
56. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağlı. Qarabağ tarixi, B., 1959.
57. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, 3 cildə. B., 1966-1967, 1974.
58. F.Köçərli. Əsərləri, B., 1978.
59. M.Şəhriyar. Əsərləri, B., 1984
60. Qəzənfər Paşayev. İraq-Türkmən folkloru, B., 1992.
61. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları, B., 1974.
62. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, B., 1966.
63. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, B., 1966.
64. İsmayıl Vəliyev, Redaktə - nəşriyyat işinin əsasları, B., 2004.
65. İsmayıl Vəliyev. Redaktənin əsasları, B., 2005.
66. Bəhrüz Axundov, Mahmud Mahmudov. Nəşriyyat işinin əsasları, B., 2006.
67. Mail Dəmirli, Mahal Məmmədov. Azərbaycan tarixi (mühazirə mətnləri). B., 2000.
68. Nizami Cəfərov. Klassiklərdən müasirlərədək. B., 2004.
69. Nizami Cəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı. B., 2006.

Rus dilində

1. Низами. Пять поем. М., 1946.
2. Низами Гянджеви. Семь красавиц, Б., 1947.
3. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Б., 1981.
4. Низами. Лирика, Б., 1991
5. Хагани. Лирика, М., 1980.
6. М.Ф.Ахундов. Избранное, М., 1982.
7. М.Ф. Ахундов. Избранные философские произведения, Б., 1982.
8. М.Ш.Вазех. Лирика, М., 1971.
9. М.С.Ордубади. Меч и перо, Б., 1972.
10. Советский Энциклопедический Словарь. М., 1979.
11. В.Величко. Кавказ, М., 1904.
12. Детская Энциклопедия. М., 1976.

Kitabın içindəkilər

Əsər barədə müəllif sözü	7
Birinci fəsil. Nadir əlyazmaların, qədim kitabların yazılma, yayılma qaydaları	13
Qobustan qaya təsvirləri	14
"Avesta" eposu	15
"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı	19
"Quran"ın tərcüməsi, yayılması	22
Kitabın çap tarixi və qaydaları	23
İkinci fəsil. Bəşəri təməlli ədəbiyyat	26
Qətran Təbrizi	26
Xətib Təbrizi	28
Fələki Şirvani	30
Mücirəddin Beyləqani	32
Məhsəti Gəncəvi	33
Əbül-Üla Gəncəvi	34
Qivami Mütərrizi Gəncəvi	35
Əfzəleddin Xaqani Şirvani	37
Üçüncü fəsil. Dünya ədəbiyyatına işıq, nur saçan poeziya.	40
Nizami Gəncəvi	40
Dördüncü fəsil. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində yaranmış ədəbiyyat və onun yayılması	50
"Dastani-Əhməd-Hərami"	51

Zülfüqar Şirvani	52
Marağalı Əvhədi	53
Fəzlullah Nəimi	56
Mahmud Şəbüstəri	57
İzzəddin Həsənoğlu	58
Arif Ərdəbili	59
Əssar Təbrizi	61
Şah Qasım Ənvar	62
Qazi Bürhanəddin	64
İmadəddin Nəsimi	67

Beşinci fəsil. Xətəinin şah poeziyası və Füzulinin məhəbbət lirikası sərhəd tanımır	73
Şah İsmayıl Xətai	73
Kişvəri Nemətullah Dilməqani	79
Həbib	81
Məhəmməd Füzuli	83

Altıncı fəsil. "Koroğlu" dastanı və bu dövrlərdə yaranmış digər bədii ədəbiyyat nümunələri dünya xalqlarının dilində	92
"Koroğlu" dastanı	92
Məhəmməd Əmani	96
Fədai Təbrizi	98
Məsihi Rükneddin	99
Saib Təbrizi	102
Qövsü Təbrizi	105
Məhcur Şirvani	108

Yeddinci fəsil. İnsanlığı ülvə məhəbbətə, saflığa səsləyən ədəbiyyat	109
Molla Vəli Vədadi	109

Molla Pənah Vəqif	112
"Şəhriyar" dastanı	117

Səkkizinci fəsil. Alim ədiblərin yaradıcılığına bəşəri maraq	120
Mirzə Cəfər Topçubaşov	120
Mirzə Kazım bəy	122
Abbasqulu Ağa Bakıxanov	124

Doqquzuncu fəsil. Aşıq yaradıcılığı bədii ədəbiyyatın vacib sahəsidir	133
Aşıq Abbas Tufarqanlı	135
Sarı Aşıq	136
"Ağabacı" ləqəbi ilə məşhur olan Ağabəyim ağa	137
Aşıq Pəri	138
Aşıq Ələsgər	140

Onuncu fəsil. Sədası Almaniyadan, Varşavadan və digər ölkələrdən gələn ədəbiyyat	142
Qasım bəy Zakir	142
İsmayıl bəy Qutqaşını	146
Mirzə Şəfi Vazeh	147
Əbülqasım Nəbati	152
Xurşidbanu Natəvan	154
Seyid Əzim Şirvani	156

On birinci fəsil. Dahilikdən soraq verən yaradıcılıq	162
M.F.Axundov	162

On ikinci fəsil. Redaktə-nəşriyyat işinin vəziyyəti və Həsən bəy Zərdabının "Əkinçi" qəzeti	173
--	-----

Həsən bəy Zərdabi	178
Ünsizadə Səid və Cəlal qardaşları	182

On üçüncü fəsil. Teatr səhnəsinə mədəniyyət, ədəbiyyata ziyalılıq gətirən ədiblər	183
Nəcəf bəy Vəzirov	183
Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev	187
Süleyman Sani Axundov	190
Üzeyir bəy Hacıbəyov	191
Nəriman Nərimanov	195
Mirzəli Möcüz	198
Əli Nəzmi	201

On dördüncü fəsil. Mətbuat, nəşriyyat işinin, ədəbi tənqidin vəziyyəti.	203
Məhəmməd Ağsahtaxlı	204
Cəlil Məmmədquluzadə	206
"Molla Nəsrəddin" jurnalı	210
Firudin bəy Köçərli	212

On beşinci fəsil. Ədəbiyyata mübarizlik əhvalı, tarixi mövzular gətirən ədiblər	216
Mirzə Ələkbər Sabir	216
Məmməd Səid Ordubadi	221
Abbas Səhhət	224
Məhəmməd Hadi	227
Abdulla Şaiq	230
Yusif Vəzir Cəmənzəminli	232
Abdulla bəy Divanbəyov	234
Məhəmmədhusəyn Şəhriyar	235

On altıncı fəsil. Güzəl poeziya nümunələri yaratdıqlarına görə qazamata atılmış şairlər	237
Mikayıl Müşfiq	237
Əhməd Cavad	239
Hüseyn Cavid	240
Son söz əvəzinə müəllif özü haqqında	243
Mütəxəssis rəyi	244
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	250
Kitabın içindəkilər	254

Sifariş 9. Tiraj 200.

«Təhsil» nəşriyyatının
mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
çap olunmuşdur

Bakı, AZE 1141, Şəhriyar küç., 6.